

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

**Hayastan,
K'rdastan ew
Arewmtean
Parskastan
babelakan-as...**

OL 45780.26

Harvard College
Library

FROM THE BEQUEST OF
JOHN HARVEY TREAT
OF LAWRENCE, MASS.
CLASS OF 1862

Handwritten signature

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՍԻԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՊԱՐՄԱՆՈՒՄ

ԲԱՐԵԼԱԿԱՆ - ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՅ

ՍԵՊԱԿՐԵՐՈՒ ՀԱՄԱՉԱՅՆ

ԳՐԵՑ

ԴՐ. ՄԱՔՍԻՄԻԼԻԱՆ ՇՏՐԷՔ

ԹԱՐԴՄԱՆԵՑ

Հ. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԷՋԻԿՃԵԱՆ

ՄԻՒԹ. ՈՒՍՏԵՆ

ՎԻՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1904.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՔՐԴԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

№ 1. — 12

Պ.

5 0

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՑԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

ԲԱՐԵԼԱԿԱՆ-ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՅ

ՍԵՊԱԳՐԵՐՈՒ ՀԱՄԱՅՆՈՒ

ՎԻՆԵՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1904.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՔՐԿԱՍՑԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՑԵԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՑԱՆ

ԲԱՐԵԼԱԿԱՆ-ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՅ

ՍԵՊԱԳՐԵՐՈՒ ՀԱՄԱՉԱՅՆ

ԳՐԵՑ

ԴՐ. ՄԱՔՍԻՄԻԼԻԱՆ ՇՏՐԷՔ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԷՋԻԿՃԵԱՆ

ՄԻՒԹ • ՈՒՍՏԷՆ

ՎԵՆԵՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1904.

OL 45780.26
~~OL 44155.5~~

Harvard College Library

Apr. 29, 1921

Treat fund

Streck, Marvin

22-107
83

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

Դր. Մաքսիմիլիան Շտրէքի այս գործն, որ *Zeitschrift für Assyriologie* թերթին թ. Գ (էջ 57—110), թ. Դ (էջ 103—172) եւ թ. Ե (էջ 257—382) հատորներուն մէջ լոյս տեսած է *Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften* (von Maximilian Streck) տիտղոսին տակ, թարգմանուած հրատարակուած է «Հանդէս Ամսօրէի», մէջ*: Այսօր առանձին հատորով ի մի ամփոփուած երբ լոյս կը տեսնէ սոյն աշխատութիւնը, կարելոր կը համարինք յայտարարել թէ թարգմանութիւնս ամբողջական է այն մասանց մէջ, որ մեզի համար կարեւորութիւն ունին. միայն Դ. Գլխուն վերջի մասերը համառօտուած են: Ի սկզբան մեր քաղձանքն էր առանձին հրատարակութեանս մէջ յաւելուլ՝ Հանդիսի մէջ զանց առնուած այն կտորները, ուր մի առ մի կը յիշուին անուան մը սեւագիր արձանագրութեանց մէջ ուր եւ քանի անգամ հանդիպած ըլլալը. բայց նկատելով որ ոչ-մասնագիտաց համար կարեւորութենէ զուրկ է այս ծանօթութիւնը, իսկ մասնագիտաց համար՝ աւելորդ, ըստ որում ասոնց մատչելի է քնագիրը, լաւ համարեցանք տպագրութիւնը չծանրաբեռնել: Շատ տեղ հեղինակը քննադրութեանց թէ քնագիրը եւ թէ թարգմանութիւնը դրած է. մենք թարգմանութեամբ շատացանք:

* ՀԱ 1899 թ. Ժ-ԺԲ (էջ 307, 325, 359), 1900 թ. Ա-Է (էջ 4, 46, 81, 145, 193), 1902 թ. Բ, Զ, Է, Ժ (էջ 43, 183, 228, 338), 1904 թ. Ե-Թ (էջ 157, 185, 216, 239):

Կարենուր կը համարինք զործոյն որպիսութեան վրայ 4. Տաշեանի Հանդիսի մէջ (1899, էջ 57) զրած համաժողով Մատենախօսականէն քանի մը կտոր յառաջ բերել որով յերեւան կ'ելլէ զործոյն կարենուրութիւնը:

“Երկիր մ'որ դարերու ընթացքին մէջ այնչափ բազմաւոյն արեւմտեան թատր եղած է, անկարելի է որ իւր տարածքին անփոփոխ պահէ: Հին սելնդոց եւ ազգաց հետ կ'իյնան նաեւ քաղաքներ ու բերդերը, նորերուն կը յաջորդեն նորագոյններ, յաճախ բոլորովին հողաթաղ ու անհետ ընելով հազոյնները: Այնուհետեւ գիտութեան զործքն է աւերակները պրպտել, հողաբլուները պեղել ու յայտնել հազոյն շինուածոց դարերով ծածկուած մնացորդները, որոնք յանկարծ կու գան նոր լոյս մը սփռել խոր մթութեան մէջ թաքուած անցեալի մը վրայի Մեր աւերակաշատ աշխարհին վրայ բաւական ծանօթութիւն կու տան՝ բազմաթիւ յիշատակարանաց հետ՝ նաեւ մեր պատմագիրքը: Սակայն այս ամէնը կը հասնի հազիւ Ե. դար յ. 4-ի: Անկէ վեր՝ ցանցառ են աղբիւրները, քանի որ կանոնաւոր պեղումներ չեն եղած: Բաց ի հատուկոր տեղեկութիւններէ՝ կը մնայ մեզի զոնէ ուրիշ՝ բաւական յորդ աղբիւր մը, այսինքն՝ արծանագրութիւնքն ընկկ աշխարհին (Ուրարդեանց), քայց ոչ նուազ նաեւ Ասորեստանայց: Վերջնոց տիեզերակալ իշխանութիւնը դարերով միակ համագոր հակառակորդ մ'ունեցաւ Վանի ուրարդեան իշխողները. եւ դարերով տեւեց փոփոխ բախտիւ երկու կողման աշխարհակալական միջոցմ:

Բնական է որքեմ որ Ասորեստանայց բազմաթիւ յիշատակարանաց մէջ առատ նիւթ գտնուի մեր աշխարհի Ուրարդեան շրջանի պատմութեան եւ աշխարհագրութեան համար: Ահա այս նկատմամբ օգտակար ծեռնարկ մըն է Շտրէք գիտնականին վերոյիշեալ երկն՝... լոյս տեսած Բեցուլի ասորագիտական թերթին մէջ սա խորագրով...., նպատակ ունենալով քաղել եւ ի մի ամփոփել նոյն յիշատակարանաց այն ամէն տեղեկութիւնքն

որ յիշեալ աշխարհաց մասին են: Գրութեան գլխաւոր նպատակն աշխարհագրական է, սակայն նոյն իսկ այս ատաղձը ժողովելու համար պէտք էր անյիշատակ շիռողով այն դէպքերն՝ որոնց ականդորը քանդակը կը յիշեն այն աշխարհներն, քաղաքներն ու ականներն: Ասով աշխարհագրական ու պատմական տեղեկութիւնք հիստուած են անընդհատ՝ ինչպէս նոյն յիշատակարանաց՝ նոյնպէս առաջիկայ երկասիրութեանս մէջ, որ՝ Եւրոպոյ է ըսել, մասնագիտի հմտութեամբ գրուած է:

Ի վերջոյ պարտք կը համարինք 126 էջին ծանօթութեանը վերջին մասին մտադիր ընելու ընթերցողները, ուր հեղինակը կը խոստանայ Յաւելուածով մը իւր մեկնութեանցն այլ եւ այլ կետերը եղանակաւորել եւ իւր գործոյն ցանկը կամ բովանդակութիւնը հրատարակել: Նկատելով որ այս խոստացուած Յաւելուածը չորս երկար տարիներէ ի վեր տակաւին հրատարակուած չէ, եւ հեղինակին բազմազգադ պարապմունքները կ'երեւայ թէ դեռ երկայն ատեն զինքը պիտի արգելուն այս խոստումը կատարելէ, այլ եւս սպասել աւելորդ երեւցաւ մեզ:

Վիեննա, 15. Օգոստոս 1904:

Հ. Բ. Պ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՍԵՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏՈՆ՝

ԲԱՐԵԼԱԿԱՆ - ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՅ ՍԵՊԱԳՐԵՐՈՒ

ՀԱՄԱԶԱՅՆ

Ա.

Նայիրի ըստած երկիրները:

Որչափ գիտենք, առաջին անգամ Սաղմա-
նասար Ա. կռուեցաւ Նայիրի ըստած երկիրներու
վրայ, թէ եւ ինքը Նայիրի անուանակոչութիւնը
գործածած չէ: Տիգղաթպիղեսեր Ա.՝ ինչպէս Սէ-
բէնէ-օուի արձանագրութեան մէջ ինքը կ'ըսէ,
երեք անգամ Նայիրի արշաւած եւ "Արեւմտից մեծ
ծովէն մինչեւ Նայիրիի ծովը գտնուած ամէն եր-
կիրները նուաճած", է: Այս երեք արշաւանքներէն
միայն առաջնոյն վրայ լիովին տեղեկութիւն ունինք.
մէկալ երկու արշաւանքները հարկ է որ իւր պաշ-
տօնական թագաւորութեան (դաւա-) Հինգերորդ
տարիէն ետքն իյնան. դժբախտաբար այս թա-
գաւորին մեծ սղոցածոյ արձանագրութիւնը հոս
կ'ընդհատի: Յիշեալ առաջին արշաւանքին ատեն
— իւր թագաւորութեան երրորդ տարին — Ասո-
րեստանի այս թագաւորը "վերին ծովուն եղերք-
ները՝ հեռաւոր թագաւորաց երկիրներուն", վրայ
քալեց՝ Նայիրիի ցեղապետներուն հզօր նիդա-
կաղցութեան դէմ. [բանակս] "անկոխ արահետ-

ներէ ու դժուարամատչելի կրճերէ, զորոնք յառաջ
 թագաւոր մը տեսած չէր, փակուած ճամբաներէ
 ու անհարթ ուղիներէ տարի: Նսկէ վերջը՝ Թուով
 16 բարձրաբերձ լեռներէ անցաւ, ուր անթափան-
 ցելի թռուռներու պատճառաւ՝ արուրեայ բրիչ-
 ներով հարկ եղաւ ետեւէն եկող պատերազմիկ
 կառքերուն ճամբայ բանալ: Եթէ զօրքը լեռնական
 կատաղի եւ անանցանելի առուակներու հանդիպէր՝
 անմիջապէս «-ռ-ռ-» բռնած ծառերը տապալելով,
 կամուրջ կը շինէին: Կիրատն ալ անցնելէն ետքը՝
 Նայիրիի իշխաններէն 23ին բանակներուն հետ պա-
 տերազմը սկսաւ: Այս 23 իշխաններու բանակները
 բոլորովին պարտուեցան. պատերազմի ատեն ասոնց
 պատերազմիկ կառքերէն 120 հատ Զախջախեցաւ:
 Տիգղաթպիղեսեր մինչեւ «վերին ծով», հալածեց
 Նայիրիի 60 թագաւորները. յայտնապէս այս թուին
 մէջ չեն վերոյիշեալ 23 իշխանները: Նայիրիի քա-
 ղաքները հիմնայատակ կ'ըլլան. այս քաղաքներէն
 աւար տարուեցան «մեծ խմբով ձի, ջորի, եզ եւ
 անոնց դաշտերուն անհամար կենդանիները»: Աստ-
 րեստանեայց թագաւորը կը պարծի Նայիրիի ամէն
 թագաւորները գերած ըլլալուն վրայ: Անոնց եր-
 կիրներն անոնց ձեռքէն չառաւ, այլ ամէնուն վրայ
 մէկանց հարկ դրաւ՝ 1200 ձի եւ 2000 արջառ: Ամէ-
 նէն ետքը հպատակեցաւ Դաիաենիի իշխանը՝ տես-
 նելով ընդդիմանալուն ալ անօգուտ ըլլալը: Տիգ-
 ղաթպիղեսեր Ա. ասկէ ետքը դէպ ի Մելիդ յառա-
 ջացաւ: Ասորեստանցւոց թագաւորն իւր այս ար-
 շաւանքովն այն կողմերու լեռանց քարերուն ազնիւ
 տեսակներէն հետը բերելով՝ իբրեւ նուէր դրաւ
 իրմէ նորոգուած Անուի եւ Ռամմանի հին տաճարն
 եւ անոր յարակից մասերուն մէջ:

Չմոռնանք որ «կոտրած կոթող» ըսուածին
 վրայ կը յիշուի թագաւոր մը, որ Վաշիարիի, Աշուրի,
 Լուլուսի քովերը Հանէի եւ Նայիրիի լեռները
 որսորդութեամբ զբաղած է. եւ առ հասարակ՝

նայելով ողորածոյ արձանագրութեան՝ այս թագաւորը Տիգրաթպիղեսեր Ա. կը համարուի: Ասուր-նասիրպաղայ բոլորովին համանման արձանագրութիւնը սա կարծիքն ալ կրնայ ընդունել ընել, թէ վերոյիշեալ թագաւորն ինքն ըլլայ:

Տիգրաթպիղեսեր Առաջնոյն յաջորդներուն մէջէն ի մասնաւորի նկատողութեան առնելու ենք Ասուրնասիրպաղը, Սաղմանասար Բ.ը եւ Սամիրաման Բ.ը: Ասուրնասիրպաղ իւր թագաւորութեան առաջին տարին՝ առաջին անգամ Նայիրի եւ այն՝ աւելի որոշ կերպով Նայիրի Նիմմէ գաւառն եւ դէպ ի «վար», Կիւուրի արշաւեց: Նմանապէս իւր թագաւորութեան երկրորդ տարին Նայիրի սահմանները մտաւ: Սուբնատի տղերքներէն եկաւ եւ իգլալի, Կինաբուի, Դամիլամուսաի եւ Կաշիարի-Նիրբուի վրայէն անցնելով՝ Տուշայի վրայ քայլեց, ուր «իւր պատերազմական արութիւնները Նայիրի երկիրներուն մէջ», արձանագրելով անմահացուց եւ Նայիրի չորս գաւառներէն հարկ առաւ: Նայիրիէն ետ դառնալէն ետքը՝ արշաւեց Նիրբուի եւ Կիրհուի վրայ: Ուստի II, 97 արձանագրութեան ըսելը թէ Ասուրնասիրպաղ իւր թագաւորութեան հինգերորդ տարին «երկրորդ անգամ» Նայիրի արշաւեց՝ ասորեստանցի գրողին կողմէն սխալ մըն է, վասն զի այս արշաւանքն երրորդն է: Ասուրնասիրպաղ երրորդ անգամ Սի(նի)-գիշայէն ճամբայ ելլելով՝ Նիրդուն, Տուշա եւ Տիգրիսն անցնելէն ետքը՝ Դիւա եւ վերջապէս Կիրհու հասաւ: «Նայիրի երկիրներուն մէջ՝ անառիկ ամրոցներով պաշտպանեալ 250 քաղաք աւերեցի, կործանեցի եւ աւերակ դարձուցի», խօսքերով կը վերջանայ Ասուրնասիրպաղայ այս արշաւանքին վրայ տուած տեղեկութիւնը: Այս արշաւանքը կատարելապէս լրացաւ շուտով յաջորած ասպատակութեամբ մը դէպ ի Բիտ-Չամանի, այնպէս որ թագաւորը կը պարծի ըսելով «Նայիրի ընդարձա-

կածուալ երկիրներն իրենց ամբողջական տարածութեամբը նուաճեցի», Բայց Ասուրնասիրպաղայ իւր թագաւորութեան 18^ր տարին դարձեալ Նայիրիի վրայ արշաւելը, հոն Վիրհուն միւսանգամ հպատակեցընելու եւ արգէն Ասորեստանեայց ձեռքն եղող Բիտ-Ջամանի գաւառը դարձեալ զինու զօրութեամբ երթալու ստիպուիլը՝ ինչպէս իրաւամբ մտադիր կ'ընէ Լէման, կը ցուցընեն, որ Ասորեստանցիք ետ քաշուած են Նայիրիէ, որչափ ալ արքունի պատմագրերու պաշտօնապէս գրածները գեղեցիկ գոյն ու երեւոյթ ունենան: Ուստի անիմաստ ու մեծ նշանակութիւն չունեցող խօսք է, երբ տարեգրոց վերջը՝ Ասուրնասիրպաղայ Նայիրիի վրայ ունեցած յաջողութիւններն այսպէս կը հնչեն. «Նայիրիի, Վիրհիի, Շուբարէի եւ Նիրբուի բանակներուն դէմ մռնչեցի իբրեւ զՌամման՝ աստուածն անձրեւոյ»:

Սաղմանասար Բ. եւ Սամսիրաման Բ. ալ արշաւեցին Նայիրի. բայց ինչպէս կ'երեւայ իրենց գործն աւելինոյն երկրին արեւելեան մասին հետէր:

Սաղմանասար Բ. իւր թագաւորութեան առաջին տարին Սիմէսիի կրճերէն Նայիրի արշաւեց եւ այս արշաւանքի ատեն ստիպուեցաւ անցնիլ այնպիսի «անմերձենալի լեռներէ, որ երկաթէ դաշունի մը սայրին (?) նման դէպ երկինք ցցուած էին»: Հուբուշկիայէն Ուրարտու հասաւ եւ ուրարտեան Սուդունիա ամրոցէն դէպ ի վար «Նայիրիի ծովը», շեղեցաւ, որպէս զի Գուգանի (Վիրգանի) վրայէն դարձեալ Ասորեստան դառնայ: Իւր թագաւորութեան երրորդ տարին դարձեալ Ուրարտուէն դէպ ի վար «Նայիրիի ծովը», եկաւ եւ անկէ մեկնելէն ետքը՝ մտաւ նախ Վիրգան, ուր երկրին մայրաքաղաքին տաճարին մէջ կանգնեց իւր արքունի արձանը՝ Նայիրիի մէջ բռած քաջութեանց ու գործոց արձանագրութեամբը. յետոյ մտաւ Հուբուշկիա եւ Էնզիտէի ու Վիուրիի կրճերը. որ զինքն

Արքեղա հանեցին: Սեւ կոթողին համաձայն՝ Սաղմանասարին Տիգրիսի աղբերակունքն (Սէբէնէ-սու) ըրած արշաւանքն եօթներորդ տարին կ'իյնայ. թէ ինքն իւր այս արշաւանքին ատենը Նայիրիի երկիրներէն անցած է, յայտնի է (Lay. 15, 22). հոն նոյն տարին Նայիրիի Ասորեստանցւոց հատուցանելի հարկը կ'որոշուի: Նմանապէս (իւր թագաւորութեան տասներորդ տարին) Կարկեմիշէ Ուրարտու չուած ատենը՝ Նայիրի հանգիպած ըլլալու է: Իւր թագաւորութեան 15^ր տարին թէ Տիգրիսի եւ թէ Եփրատայ աղբիւրը հասած է: Յայտնապէս կ'ըսուի թէ այս արշաւանքն եղած է «Նայիրիի ու Ուրարտուի դէմ», Տասնամեայ բացակայութենէ ետքը՝ տարակոյս չկայ որ թագաւորը (թագաւորութեանը 25^ր տարին) Քաւայի (= Քուէ, վերին մասն Կիլիկիոյ) արշաւանքի ատեն Ուրարտու եկաւ, թէեւ որոշ չի յիշուիր Նայիրիէ անցած ըլլալն. նմանապէս՝ թագաւորութեանը 27^ր տարին՝ երբ Բիտ-Չամանիէ Արզանիայի վրայէն Ուրարտու մտաւ: Վերջապէս նկատողութեան առնելու է Կիրհուի (29^ր տարին), Հուբուշկիայի (30^ր տարին), Մալհիսի եւն եւ Հուբուշկիայի (31^ր տարին) արշաւանքները:

Սաղմանասար Բ.ի յաջորդը՝ Սամսիրաման Բ. 3 անգամ մեծ ձեռնարկութիւն ըրաւ Նայիրիի նահանգներուն դէմ, ինչպէս արձանագրութիւնք կը վկայեն: Առաջին արշաւանքին վրայ ամենեւին մանրամասնութիւն յայտնի չէ. «Նայիրիի համայն թագաւորաց» հարկը կը ներկայացընեն կառքի ձիեր: «Այն ատեն ամբողջ Նայիրին իբրեւ զցանց՝ նուաճեցի». այս սնամէջ ուռուցիկ խօսքով է որ կ'աւարտի Նայիրիի այս արշաւանքին վրայ տրուած տեղեկութիւնը. արշաւանք մը՝ որուն յաջողութիւնը կամ ոչինչ էր եւ կամ շատ կարճատեւ,

1 Այսինքն՝ իբրեւ թէ ցանցով մը:

ինչպէս որ կ'ապացուցանէ նկարագրութեան չորութիւնը՝ համեմատութեամբ այն մանրամասն ստորագրութեան, որով արձանագրութիւնն երկրորդ, բայց մանաւանդ երրորդ արշաւանքը կը նկարագրէ:

Երկրորդ արշաւանքին առաջնորդն էր Ասորեստանց թագաւորին Ռաֆլէ՛լը¹, որ մինչեւ «արեւմտեան ծով» յառաջանալով աւեր ու մահ սփռեց ի մասնաւորի Միկտիարա երկիրը. այս երկրէն դառնալու ատեն՝ Սունբայի պատերազմական զօրութիւնը խորտակելէն ետքը՝ Նայիրիի համայն թագաւորներէն հարկ առաւ՝ կառքի ձի: Երրորդ արշաւանքի ատեն Սամիրաման անձամբ իւր զօրքովը Զաբ գետին ու Սիլար լեռանց վրայէն «վեր դէպ ի Նայիրի» քալեց: Հոն Հուբուշկիայէն, Միկտիարայէն, Սունբայէն, Մանէն, Պարսուայէն եւ Տաւրայէն հարկ առաւ. Մեսուէնուաճեղէն ետքը՝ Գիղիլլունդան առաւ, ուր Սիբար ամրոցն իւր արձանը կանգնեց՝ Նայիրիի մէջ կատարած քաջութիւնները փառաբանող գրութեամբ: Հաւաքային արեւելք (Մադաի) ասպատակութենէ մ'ետքը՝ Նայիրիի ամէն թագաւորները — թուով 27, որոնց անունները մի առ մի կը յիշուին — մատուցին անոր սովորական հարկը, որ է կառքի ձի: Յաղթապանծ կերպով կ'աւարտի սեպագիր արձանագրութիւնը հետեւեալ խօսքերով. «Այն ատեն նման որոտացող Ռամմանի մռնչեցի անոնց՝ Սիլարայ ահեղ լեռներէն մինչեւ վար՝ արեւմտեան ծովը. փառաւորութենէս երկիւղ թափեցի անոնց վրայ»:

Ասորեստանի երեք թագաւոր ալ կայ, որ կարճառօտիւ Նայիրիի երկիրները կը յիշեն: Ռամանիրարի Գ.՝ Եղղիպի, Հարհար եւն, Աբդադանա ըսուած երկիրներն, «Նա'րին իւր ամբողջ տարածութեամբ», ինչպէս նաեւ «լեռան զառիթափը

¹ Տուրտանի (1777) կամ Ասորեստանեայց սպարապետին ստորակարգեալ բարձրաստիճան պաշտօնակալ մը:

ամբողջ տարածութեամբը՝ մինչեւ արեւմտեան մեծ ծովը, նուաճած ըլլալուն վրայ կը պարծի: Տիգրաթպիղեսներ Գ.ի ատեն՝ Էնզիի եւ Ուրարտուի բողմաթիւ քաղաքներն եւ Կումմուհի մէկ մասը Նայիրիի նահանգապետին իշխանութեանը տակ ինկան: Վերջապէս Սարգոն երկու անգամ հարկ կ'առնուէ Լուբուշկիոյ իշխաններէն, որ «Նայիրիի թագաւոր», կը կոչուին: Այս թագաւորին իշխանութեան 7-ը եւ 8-ը տարիներն եղած են այս արշաւանքները:

Նայիրիի երկիրներէն ամէն մէկուն վրայ առանձինն ու մանրամասն խօսելէ յառաջ՝ կցենք հոս Տիգրաթպիղեսներ Առաջնոյն լեռանցցուցակն ու նոյն թագաւորին ու Սամսիրամանի Նայիրիի երկիրներուն երկու մեծ ցանկերը:

Տիգրաթպիղեսներ Ա. յաջորդ 16 լեռները կը յիշէ (Հմմտ. վարը).

Եղամա, Ամադանա, Եղհ(թ)իշ, Շէրաբե(?), լի, Տարհունա, Տիրկահուլի, Կիսրա, Տար(?)հանաբէ, Եղուղա, Հաշտարաէ, Շահի(թի)շարա, Ուբերա, Միլիադրունի, Շուլիանդի, Նուբանաշէ, Շէշէ:

Այս ցանկի մասին միտ դնելու է որ Եղամա ըսուած լեռը հաւանականագոյնս նոյն է Եղամունի ըսուածին հետ, զոր Տիգրաթպիղեսներ Ա. Տաղա եւ Հարուսա լեռներուն հետ մէկտեղ կը յիշէ՝ որոնցմէ անցած էր Մուսրի չուած ատենն¹. այս երեք լեռներն ալ Քումանի ըսուած երկիրն են: Ամադանա նոյն է Դիւռայի Ամադանային հետ: Տիրկահուլի անուան առաջին մասին մէջ կը բովանդակի թերեւս Տիրիկհի անունը², որ Հինիի եւ

¹ Հմմտ. Եղամա եւ Եղամունի ձեւին համար՝ Տուրաբէ եւ Տուրիբունի, Արգաշիլու եւ Արգաշիլունու, Դատտա եւ Դատտանա (թագաւոր Լուբուշկիոյ):

² Հմմտ. Տուրուկիի, զոր արդէն Ռամման-նիրարի Ա. նուաճած էր: Hommel (Gesch. 501, I) Տուրուկ ձեւը «Թուրք» անուան ամէնէն հին ձեւը կը համարի:

Ներդրելի մէջտեղը լեռնագաւառ մըն է. դիրքը շատ յարմար կու գայ. վասն զի առաջին երկու լեռանց անուններէն հետեւցընելով՝ կարելի է ըսել թէ ամբողջ ցուցակն աշխարհագրորէն արեւմուտքէն արեւելք է, եւ Տիրկահուլի անուամբ գրեթէ ակնարկուած տեղերը կու գանք: Մէկալ լեռները, որոնց դիրքը կամ տեղը ճշգրէլ դժուարին է, դէպ ի վանայ լիճը ձգուած ըլլալու են:

Տիրկալթպիդեսեր Ա. իւր սղոցածոյ արձանագրութեան մէջ Նայիրիի 23 երկիրներուն ցանկը կամ ցուցակը կը դնէ. Նիմմէ, Տունուբէ, Տուալի, Քի(ն)տարի, Ուզուլա, Ունզամունի, Անդիաբէ, Պիլաքի(ն)նի, Աթուրգինի, Կուլիբարգինի, Շինիբիրնի, Հիմուա, Պաիտերի, Ուիրամ, Հուրուրիա, Աբաենի, Ագաենի, Կիրինի, Ալբաա, Ուգինա, Նազաբիա, Աբարսիունի, Դաիաենի:

Երկիրներու այս ցանկն, ինչպէս կ'երեւայ, ընդհանրապէս Նայիրիի երկիրներն արեւելքէն արեւմուտք կամ հիւսիսային-արեւմուտք յառաջ կը բերէ. վասն զի այս երկիրներու մէջէն առաջինը՝ Նիմմէ՝ ամէնէն արեւելեանն է, իսկ վերջինը՝ Դաիաենի՝ Նայիրիի ամէնէն հիւսիսային-արեւմտեանն ահանգն է. եւ շատ յաճախ ամբողջ Նայիրիի տարածութիւնը կը նշանակուի «Նիմմէ մինչեւ Դաիաենի» բացատրութեամբ: Այս երկիրներուն վրայ մանրամասն տեւս վարը:

Հաւանականագոյնս Տունուբէ՝ Սաղմանասար Բ.ի արձանագրութեանց Թու-նի-բու-նի է: Սաղմանասար՝ Թունիբունիի կրճերէն Ուրարտու մտաւ: Պաիտերիի եւ թերեւս Պադգիրի հետ անոր նոյն ըլլալուն վրայ՝ տեւս վարը: Բելք՝ Եւրու-բի-ն հին հայկական արձանագրութեանց մէջ հանդիպող Սուրու-ի հետ նոյն կը համարի՝ դնելով նոյնը

1 Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1894, էջ 486:

խաղդեսաց իշխաններուն նախնական տեղւոյն ա-
նունը, որ ինծի յանդգնական կ'երեւայ: Աք-էնիի
նկատմամբ համեմատելու է նախահայկական սե-
ւագրաց Աք-էնի-ը, զոր վանայ լճին հիւսիսային
արեւմտեան կողմերը փնտռելու է: Կամ՝ Աք-էնի
Տոսպեան արձանագրութեանց Բի-էն-ին՝ մէկ եր-
կրորդական ձեւն է՝ « յաւելուածով:

Համէլ Կիրինին անունը Հայոց Կարին գաւա-
ռին հետ կը նոյնացընէ. եւ Կարինն ալ *Korinéa* ի
(Ptol. V, 13) հետ նոյն կը համարուի: Կարծեմ
թէ Կարին-Korinéa շատ հիւսիսային ըլլալուն՝
արձանագրութեան Աք-էնիին հետ չի կրնար նոյն
համարուիլ. այն ատեն առանց դժուարութեան
նոյն կրնար համարուիլ, եթէ Եդ. Մայերի սա շատ
անհաւանական կարծիքն ընդունուէր, թէ «վերին
ծով» ըսուածը Սեւ ծովն է:

Նմանապէս Սամսիրաման Նայիրիի երկիրնե-
րուն մէկ երկայն ցուցակը կամ ցանկը յառաջ կը
բերէ՝ անոնց իշխաններովն մէկտեղ: Ահա.

Բաբարուրա՝ իշխանը Սիրաաշմէ, Հարմիշան-
դա՝ իշխանը Ամահար, Պարսանի՝ իշխանը Զա-
րիշու, Հունդուր՝ իշխանը Զարիշու, Կիպաբարու-
տակա՝ իշխանը Սանաշու, Ուշտաշշա՝ իշխանը Ար-
դարաա, Կինուկա՝ իշխանը Շումաա, Գինգիբիբ՝
իշխանը Տաատաի, Արիմա՝ իշխանը Բիսիրաին,
Կիպարուշա՝ իշխանը Պարուուշտա, Ուիլա՝ իշխանը
Աշպաաշտատուկ, Կինգիշտիլենզա՝ իշխանը Ա-
մամաաշ, Մասիրաուշ՝ իշխանը Տարսիհու, Լուկսա՝
իշխանը Մամանիիս, Դիմամա՝ իշխանը Զաանզար,
Սիմգուրի՝ իշխանը Սիրաաշու, Աբդանա՝ իշխանը
Գիիշտա, Ասատի՝ իշխանը Ադադաանու, Գին-
հուհտու՝ իշխանը Ուրսի, Գինգինա՝ իշխանը Բաա-
րա, Կինդուտաուշ՝ իշխանը Արուա, Կիբրու՝ իշ-
խանը Դիիրնակուուշ, Զուզարուրա՝ իշխանը Զա-
բանու, Գինգիրդա՝ իշխանը Իրտիսատի, Տաւրլա՝

իշխանը Բաարզուտա, Նանի (?)՝ իշխանը Շուտա, Սատիրիա եւ Արտասիրարի:

Այս ամէն երկիրներուն մէջէն միայն Արեւիկի եւ Տարւոյի տեղերը կարելի է քիչ մը ճշգրեւ, ըստ որում այս երկու անունները ուրիշ տեղ ալ կը հանդիպին. բայց ասոնց վրայ տէս վարը: Ամէնէն վերջը յիշուած Սատիրիա եւ Արտասիրարի անունները հաւանականօրէն երկիրներու անուն են, որ նախնաբար տիրող հարստութեանց անունները կը ներկայացընէին: Հմմտ. Հումրի, ապիւ Սգինի են:

Ասորեստանցւոյ Նայիրի ըսելով իմացածը ամէն ժամանակ նոյն եղած չէ: Տիգրաթպիղեսեր Ա. Նայիրի ըսելով Եփրատէն (Արգանիոյ հիւսիսային կողմէն) մինչեւ Ուրմիոյ լիճն եղած ամբողջ լեռնագաւառը կ'իմանայ: Այնչափ որոշ չէ թէ ինչպէս հասկընալու է Ասորեստիրպաղայ արձանագրութեանց Նայիրին. Կիրհու, Նիրբու եւ Կաշիարի մերթ իբր Նայիրիի չվերաբերող երկիր կը ներկայացուին եւ մերթ Նայիրիի գաղափարին մէջ կ'ենթադրուին: Սաղմանասար Բ. ամէն բանէ յառաջ՝ «Տիգրիսի աղբեր» (Սէբէնէ-սուի) երկիրը Նայիրի կը նկատէ. ասկէ զատ թէ իւր եւ թէ Սարգանի ժամանակ Նայիրի անունը կապուած է Հուբուշկիոյ հետ, այնպէս որ այս երկրին թագաւորը «Նայիրիի թագաւոր» կը կոչուի ուղղակի: Շրագէր կը կարծէ թէ Հուբուշկիա միայն՝ նախնաբար Նայիրի կը կոչուէր եւ թէ Նայիրի անունը յընթացս ժամանակաց Հուբուշկիոյ հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւմտեան կողմերը գտնուող երկիրներուն վրայ տարածուեցաւ: Ես կը կարծեմ թէ ասոր բոլորովին հակառակ հետեւութիւնը կ'ելլէ արձանագրութիւններէն: Առաջին թագաւորացատեն՝ Տիգրաթպիղեսեր Ա. էն մինչեւ Սամիրաման Բ.՝ Նայիրի իւր մէջը շատ մ'ընդարձակ երկիրներ կը բովանդակէր. դեռ Տիգրաթպիղեսեր Գ.ի ատեն՝ Նայիրիի կուսակալ մը կը նստէր Կուամուի մօտերը

կամ լաւ եւս՝ ի Տուշհա: Իսկ Սարգոն, որ այնչափ յառաջացած էր դէպ ի արեւմուտք եւ հիւսիս, Նայիրի բսելով միայն Հուբուշկիան կ'իմանայ. ՏիգղաթպիղեսերԱ.նոյ եւ ՍամսիրամանԲ. ի յիշած բազմաթիւ նայիրեան երկիրներուն տեղ յայտնապէս անցած են բոլորովին ուրիշ իշխանութիւններ, բայց ի մասնաւորի հզօրն Ուրարտու: Վերոյիշեալ Թագաւորաց յառաջ բերած նայիրեան երկիրներէն եւ ոչ մէկը կը տեսնուի Սարգսնի քով. Նայիրի անունը Հուբուշկիոյ սեփականուած էր կամ այս երկրին վրայ միայն ամփոփուած:

Ասորեստանի հիւսիսային կողմը գտնուող ամէն երկիրներուն՝ սկզբնաբար Ասորեստանցիներէն Նայիրի անուանուելուն յայտնի ապացոյց է Վանայ լճին՝ «վերին ծով նայիրեան երկրի» եւ Ուրմիոյ լճին՝ «վարի ծով նայիրեան երկրի» կոչուիլը:

Վանայ լիճը փարզապէս «ծով նայիրեան երկրի» ալ կը կոչուի: Շրագէր «Ծով նայիրեան երկրի» կոչուածը Ուրմիոյ լիճը կը համարի. բայց ինծի շատ աւելի հաւանական կ'երեւայ Ասորեստանցւոյ՝ Նայիրի երկիրներուն մէջտեղը գտնուող Վանայ լիճը՝ համառօտիւ Նայիրեան ծով անուանելը: Նայիրեան ծովուն Վանայ լիճն ըլլալը լաւ կը յարմարի Սաղմանասարի մէկ արձանագրութեան, ուր կը պատմուի թէ այս թագաւորն Ուրարտուէն եւ նայիրեան ծովուն երկիրներէն դառնալէն ետքը՝ Գու(կիր)զանի հարկն առաւ. ինքն այս պարագային մէջ Ուրարտուէն գալով եւ Վանայ լճին եզերքէն դէպ ի արեւելք՝ Ուրմիոյ լճին

1 Այս թագաւորը, եթէ (Sams. II, 35) «վեր Նայիրի երկրն ելայ» խօսքը միայն Հուբուշկիոյ վրայ չառնուի, Նայիրի մաս կը համարէր նոյն իսկ Պարսուան եւ Գիլգիլեսուան:

2 Հմմտ. Schrader, Die Namen der Meere in den assyrischen Inschriften. Abhandl. d. Berl. Akad. d. Wiss. 1877, էջ 192:

Հիւսիսային եզերքը գնաց, ուր փնտռելու ենք կիրքանը:

Ասորեստանեան սեպագրաց Նայիրիին կը համապատասխանէ վանեան արձանագրութեանց՝ Նուր-ը, որ՝ ինչպէս գլխաւորաբար կելիշինի սեպագիրը կը ցուցունէ, բոլորովին տարբեր է Բի-ի-նայէն = Ուրարտունէն: Սաղմանասար Բ. ալ որոշ կերպով կը զանազանէ «Տիգրիսի (այսինքն՝ Սուր-նատի) աղբեր երկիրը», որ է ըսել Նայիրին՝ «Եփրատայ աղբեր երկրէն», որ է ըսել Ուրարտուն: Տարակոյս չկայ որ Նայիրիի մէկ մեծ մասը վերջէն Տոսպեան իշխաններու պետութեանը հետ ձուլուեցաւ: Ըստ այսմ Սարգուր Ա. ինք զինքը «Թագաւոր Նայիրիի» կ'անուանէ: Լէման կը կարծէ թէ Ասուրնասիրպաղայ անյաջողութեանց գլխաւոր պատճառն այն էր որ նախկին իրարու հետ լոկ դաշնակցութեան թոյլ կապերով կապուած Նայիրեան ցեղերու տեղ՝ Ասորեստանեայց դէմ իրապէս միացեալ պետութիւն մը գտաւ՝ յիշեալ Սարգուր Ա. աջնոյ իշխանութեան ատեն. այս պետութիւնը վերջէն Ուրարտեանց հոն գաղթելուն ատենը անհետ կորսուեցաւ: Ինչպէս ըսինք, եթէ Նայիրեան երկրին մէկ մասն՝ Ասորեստանեայց յետագայն թագաւորներու ատեն պարզապէս Ուրարտուի մէկ մասն կը համարուէր, սակայն Նայիրի անունը երկայն ատեն իբրեւ Ուրարտուէ տարբեր անուն՝ մնաց վանայ թագաւորաց իշխանութենէն անկախ մասին վրայ: Զրադէրին ըսածը թէ Ասուրնասիրպաղայ եւ Սաղմանասար Բ.ի ատենները Նայիրի Ուրարտուի մաս կը համարուէր, կրնայ թերեւս առաջին թագաւորին ժամանակին համար մասամբ ճիշդ ըլլալ. իսկ Սաղմանասարի թագաւորութեան միջոցին նկատմամբ՝ ինչպէս վերն ըսուածներէն

1 Սէյս՝ Նարաս = Նայիրի «գետերու երկիր» կը թարգմանէ: Այս անուան սեմական ծագում ունենալն տակաւին որոշ չէ:

կ'երեւայ՝ տարակոյս չկայ որ Նայիրի եւ Ուրարտու աշխարհագրորէն իրարմէ բոլորովին անջատ գաղափարներ էին :

Մանրամասն խօսելու ենք «վերին ծովուն եզերքները՝ հեռաւոր թագաւորաց երկիրները [արշաւեցի]», խօսքին վրայ, վասն զի այս խօսքը — խաչ մեկնչաց — մեծ նշանակութիւն կամ կարեւորութիւն ստացած է՝ Նայիրիին դէպ ի հիւսիս տեղաւորուելուն կամ գրուելուն համար: Մեկնուածեան գծաւարութիւնն ի մասնաւորի այն է, որ հոն կը պատմուի թէ Ասորեստանեայց թագաւորը 16 լեռ եւ Եփրատը անցնելէն ետքը՝ հասաւ Նայիրիի 23 թագաւորաց երկիրները, եւ թէ այս երկիրներուն մէջէն անցնելով հասաւ մինչեւ «վերին ծով»: Ամէնէն բնականն է Շրագէրի հետ «վերին ծովը», Վանայ լիճը համարելը: Շրագէր՝ այս 16 լեռները Վանայ ծովուն արեւմտեան կողմը Մուրատ-չայի (որ սեպագրաց մէջ Եփրատ կը կոչուի) եւ Տիգրիսի մէջտեղ կը դնէ: Ինչպէս մտադիր կ'ընէ Բեւլը², որ այն կողմերը անձամբ ճանապարհորդած է ու լաւ կը ճանչնայ, Ասորեստանցւոց բանակ մը կրնար արեւմուտքէն կամ հիւսիսէն Վանայ լիճը գալ՝ Մշոյ եւ Մանազկերտի մէջտեղերը Մուրատ-չայի վրայէն, Դաիաենիի մէջէն ու Սիփան-գաղի հիւսային կողմէն անցնելէն ետքը. հոս նկատողութեան չի կրնար առնուիլ Դաւրեթ-խոյի (Բայազիտ) ճամբան՝ մեր առջեւն եղած դէպքին հետ առնչութիւն չունենալուն: Թէեւ այսօր ալ, ինչպէս նաեւ հին ատեններն Ասորեստանէն ուղղակի հիւսիս՝ Հակիարիի անկոխ ու վայրենի լեռնագաւառին մէջէն նեղ արահետներ Վանայ ծովը կը տանին. բայց բացարձակապէս անկա-

1 Zur Geographie des assyrischen Reiches, Sitzungsber. der Berl. Akad. d. Wiss. 1890, էջ 328:

2 Zeitschrift f. Assyrologie, 20. IX, 350 եւն:

րելի է որ բանակ մը այս ճամբաներէն անցնիլ կարենայ: Լէման¹ կողմնակից է Բեւլքի այս մեկնութեանց, որ Շրագէրի կարծիքը կը հաստատեն: Եդ. Մայէր² «վերին ծով»-ը Սեւ ծովը կը հասկընայ. այս մեկնութեամբ ըստ երեւութիւն որչափ ալ ամէն դժուարութիւնք՝ բայց ի մասնաւորի Եփրատէն անցնիլը՝ գոհացուցիչ կերպով կը մեկնուին, սակայն այս ենթադրութիւնը կամ կարծիքն ամենեւին հաւանական չէ. շատ անհաւատալի բան է, որ Ասորեստանեայց բանակ մ'այն վաղեմի ժամանակներն արեւմուտքէն արեւելք տարածուող լայն լեռնաշղթաներն անցած ըլլայ. եւ ոչ իսկ Սարգոն, որ դէպի հիւսիս-արեւելք ամէնէն աւելի յառաջացողն է, այսպիսի յետին աստիճանի տաժանելի ճամբայ մ'ըրած է՝ թէեւ այսպիսի ճամբայ կամ չու մը բանակի մ'անկարելի չըլլայ. սա պարագան ալ կայ որ Տիգղաթպիղեսեր Ա.նոյ այս արձանագրութեան մէջ՝ այս մեծ ձեռնարկութեան վրայ քիչ մ'աւելի մանրամասն կամ ընդարձակ խօսուած ըլլալու էր, որ սակայն եղած չէ: Բաց աստի Նայիրիի երկիրներուն մէջէն իբրեւ ամէնէն հիւսիսայինը կը յիշուի Գաթանի, որ Մելիդի կից է, ըստ այսմ Սեւ ծովէն բաւական հեռու երկիր մըն է: Շրագէր³ մեծ ծանրակշռութիւն կը դնէ «մեծ» վերագիրին պակսելուն վրայ, զոր Ասորեստանցիք Միջերկրական ծովուն ու Պարսից ծոցին առջեւը կը դնեն, ըստ այսմ «մեծ» վերագիրը Սեւ ծովուն առջեւն ալ դրուած ըլլալու էր: Տիլէ⁴ որ ի սկզբան անդ թէեւ ինչ ինչ վերապահութեամբ «վերին ծովը» վանայ լիճը կը համարէր, ի վերջոյ նմանապէս Մայէրի ըմբռնման կողմն ան-

¹ Անդ, 353:

² Gesch. des Altertums I, 330; Liter. Centralbl. 1887, Nr. 3, սիւն 76:

³ Zeitschrift für Assyriologie, IV, 81.

⁴ Gesch. 163, 614.

յաւ: Երրորդ հնարաւորութիւն մ'ալ կը մնայ. այսինքն «վերին ծով» ըսուածով Միջերկրականը հասկընալ: Հոմմէլ¹ այս կարծիքը կը պաշտպանէ: Միայն թէ Եփրատէն անցնիլը 16 լերանց շատերէն անցնելէն յառաջ կը գնէ. բայց ներեալ է արձանագրութեան յայտնի բնագիրն այս կերպով մեկնել կամ բնագրին մէջ յետեւառաջութիւն մուծանել: Թամնայն գէպս շատ դժուարըմբռնելի է թէ ինչպէս կրնային Նայիրիի տէրութիւններն, այնպիսի արեւմտեան երկիրներու մէջ Ասորեստանեայց թագաւորին դիմացն ելլել, նա մանաւանդ երբ աչքի առջեւ բերուի, որ Նայիրիի տէրութիւններուն մէջ Ուրմիոյ լճին մօտերն գտնուող երկիրներ ալ կան, որ իրենց բանակները տուած են: Աւելի ընդունելի կրնայ ըլլալ Վինքլէրի² կարծիքը՝ որ վերին ծովով Միջերկրականը հասկընալու գէպքին համար կ'ըսէ թէ Տիգրաթպիղեսեր անարգել մինչեւ Միջերկրական յառաջացաւ եւ ետքէն հիւսիսային արեւելք դարձաւ, որպէս զի «Հի-օ-է-ն Եփրատն անցնի եւ ձախ եզերքը՝ Վանայ լճին մօտերը՝ գաշնակիցները խորտակէ:», Բայց որովհետեւ Տիգրաթպիղեսերայ արձանագրութեան IV, 99 տեղն եղածը միայն Վանայ ծովուն համար կրնայ ըլլալ, ուստի Վինքլէր շատ մէտ է IV, 50 գտնուածն ալ Վանայ ծովը հասկընալու: Վինքլէր ալ «վերին ծովուն» Սեւ ծովն ըլլալը բացարձակապէս չ'ընդունիր:

¹ Gesch. 528 եւ 526, Ծան. 2:

² Gesch. 331 եւն, Ծան. 36:

Բ.

Վանայ ծովուն արեւմտեան ու հարաւ-
արեւմտեան կողմերը զտնուող երկիրներ:

1. Բիթ-Ջահէ, Շահրէ (Ռահրէ?), Նիքոսն,
Ուրոսն:

Ա. Բիթ-Ջահէ: Համառօտիւ սա՛ կերպով
է, որ այս երկիրն Ասուրնասիրպաղայ եւ Սաղմանա-
սար Բ.ի քով կը յիշուի: Ասուրնասիրպաղ իւր
թագաւորութեան երկրորդ տարին Տուշայի մէջ
ինչպէս Ջամանիի իշխանին, նոյնպէս եւ Շահրիոյ,
Նիքոսնի եւ Ուրուսնի տէրութեանց հարկը կ'առ-
նու: Երեք տարի ետքը՝ Տուշայէ Բիթ-Ջամանիի
վրայ կը քալէ, որպէս զի պատժէ այն տեղուան
“աւագները”, որ իրենց իշխանէն ապստամբելով՝
զանի սպանած էին: Սակայն ապստամբներու կող-
մանէ արագօրէն տրուած առատ տուրք կամ հարկ
մը զինքը մեղմացուց: Ջամանիի սպանուած իշխանն
Ամեթ-է՛ կը կոչուէր: Հաւանականագոյնս ասոր
յաջորդն է իւնի - շէլ Ջահէ: Ասուրնասիրպաղ՝
Արտէանուս իւր ապստամբ եղբօրը՝ Բուռամանուսի
տեղ յեղապետ կարգած էր. արդ՝ չի գիտցուի
թէ Արտէանուս կախում ունէր իլանիէ թէ անկախ
կ'իշխէր քաղաքային իշխանութեան մը՝ ըսենք Սի-
նաբույի վրայ, որուն կ'իշխէր կ'երեւայ թէ իւր
Բուռաման եղբայրը:

Հետաքրքրական է հարկ տրուած առար-
կաներուն ցանկը, որ Արամէացի գաղթականներէ
բնակեալ երկրին քաղաքակրթութեան՝ համեմա-
տաբար բաւական բարձր ըլլալը կը ցուցնէ: Այս-
պէս է ցանկը կամ ցուցակը. “Անօթ (?), զօ. աց եւ
ձիոց կազմած, անոր կառքի ձիերէն 460, 2 տա-

1 Բա՛ւ տարակոյս չկայ որ Նշէ է. հմտ. Ամթ-
պա՛ւի եւ Ամմարա՛ւի ձեւերն ալ:

ղանդ արծաթ, 2 տաղանդ ոսկի, 200 տաղանդ կապար, 100 տաղանդ պղինձ (անագապղինձ ?), 300 տաղանդ երկաթ, 100 պղնձէ աման, 3000 պղնձէ տապակ (սկահակ, կաթնայ), 1000 զգեստ՝ գոյնզգոյն գործուած եւ չէրոս (ըսուած) նիւթէն զգեստներ, . . . փայտէ սկաւառակներ, անկողնոյ փղոսկրեայ կազմած՝ ոսկւով գործուած, անոր պալատին դանձր, 2000 արջառ, 5000 ոչխար, անոր կիներ՝ ճոխ օժտովը, անոր մեծամեծներուն աղջիկները՝ իրենց մեծահարուստ օժտովն առի եւ։» Արտէանուէ առնուած հարկն էր «2 մնաս ոսկի, 13 մնաս արծաթ, 1000 ոչխար, 2000 . . .» Ասուրնասիրպաղ իւր թագաւորութեան 18⁺ տարին անգամ մ'ալ Բիտ-Ջամանի եկաւ։ Տէս վարը Դամգամուսայի մէջ։

Ասուրնասիրպաղէն ղատ՝ ի մասնաւորի Սաղմանասար Բ. ալ Բիտ-Ջամանի մտած է։ Սաղմանասար Բ. իւր թագաւորութեան երրորդ տարին Բիտ-Ադինիէ, աւելի որոշ՝ Պիտրուէ նախ եւ յառաջ Սուսու երկիրն եկաւ եւ այս երկրէն Բիտ-Ջամանի իջաւ։ Իւր այս ուղեւորութեան ատեն կարգաւ շօշափեց Նամգանուն, Մէրհիշուն, Իշուան (Ինդիտէ)։ Թագաւորութեան 27⁺ տարին Սաղմանասարի Դաիան-Աշուր սպարապետն Ուրարտու արշաւած ատեն՝ Բիտ-Ջամանիէ կ'անցնի, ուր «կ'իջնայ», գէպ ի Արսանիա, զոր կ'անցնի՝ Ամաշտուբիի կրճէն։

Ապահովապէս Բիտ-Ջամանիի կը վերաբերէին Ամեդի, Դամգամուսա, Սինարու եւ Տիգու քաղաքները։

Ամեդի։ Ասուրնասիրպաղ Դամգամուսայէն Ամեդի քաղաքը կը հասնի, որուն համար կ'ըսէ թէ Իլանի ապիլ Ջամանիի նստած քաղաքն է. Ամեդիէ Ալլաբրայի կաշիարիին կիրճերը մտաւ։ Սամաի-րաման Դ.՝ զԱմեդի առաւելապէս ասորեստանեայ այն 27 քաղաքներուն ցուցակին մէջ կը յիշէ, «-

րոնք իւր հօրմէն՝ Սաղմանաուար Բ. էն — յամենայն
գէպս անոր մահունէն ետքը — ապստամբած էին
եւ զորոնք ինքը դարձեալ իւր իշխանութեան տակ
նուաճած էր: Ամեդի՝ Ատորեսաանեայց պետու-
թեան այն արտօնեալ քաղաքներէն մէկն էր, ո-
րոնց քաղաքապետները կամ իշխաններն իրաւունք
ունէին՝ տարին պաշտօնապէս իրենց անուամբն
անուանելու. այս իրաւունքը կամ արտօնութիւնն
ընդունած են՝ ինչպէս կ'ապացուցուի, 800, 762,
726 եւ 705 տարիները: Ամեդի՝ նոյն է դասա-
կանաց (Ամմ. Մարկ. ԺԸ, 9, 1 եւ 2, ԺԹ, 2,
14, որ գիրքը կը նկարագրէ, Պրոկ. վասն Պարսկ.
պատ. Ա. 7 եւ Պրոկ. վասն շին. Գ. 1. Փաւստ.
Բիւզ. Դ, 24) Ամիդ քաղաքին հետ, որ Հարաւ-
ային Հայոց Սոփիէնէ կամ Սոփիանէնէ իշխանու-
թեան մայրաքաղաքն էր: Ամիդ ի վեր քան զամե-
նայն՝ Աոստանդիանոս կայսեր ատեն ընդարձակուե-
լովն ու ամրացուելովը եւ Հռովմայեցոց Միջա-
գետք նահանգին մայրաքաղաքն ըլլալովը հռչակ
ստացաւ: Այսօր Տաճիկներէն Կարա-Ամիդ, իսկ
Արաբացիներէն գրաւուելէն ի վեր սովորաբար
Դիար-Բեկը կը կոչուի՝ շինուած ըլլալով Տիգրիսի
վրայ՝ սեպ ժայռի մը գագաթը:՝

«Ամիդ ամ, Ծա) քաղաքին՝ նահանգին ա-
նուամբը՝ Դիարբեկը ديار بكر կոչուիլը բոլորովին
նոր է: Չեմ յիշեր Դիարբեկը անունն արաբական
գրքի մը մէջ դտած ըլլալս, մինչ ամ անունը շատ
ստեպ կը յիշուի: ديار بكر իբր նահանգի անուն
արաբացի մատենագրաց քով շատ սովորական է:»
Նէօլդէքէ:

Դամդամուս: Ասուրնասիրպաղ իւր թա-
գաւորութեան երկրորդ տարին Սուբնատի աղբիւր-
ներէն՝ Իշալայի եւ Կինաբուի վրայէն Դամդամուս

1 Հմմտ. Kiepert, Lehrbuch էջ 79. Baumgartner
առ Pauly-Wissowa, I, սիւն 1833.

կ'արշաւէ, ուր քաղաքը մոխիր կը դարձնէ եւ տան-
ջանօք սպաննել կու տայ այս կողմերու ապստամբ
Ասորեստանցիներուն Հուլաի անունով առաջ-
նորդն եւ քաղաքապետն, որ այս արքունական
քաղաքը նուաճած էր: Ասուրնասիրպաղ երեք տարի
ետքը՝ դարձեալ Բիտ-Չամանի եղած միջոցին՝ Նայ-
իրի ժողովուած ցորենեղէնի շտեմարան կ'ընէ չորս
քաղաք, որոնց մէջն է Գամգամուսա. այս քաղաքը՝
մի եւ նոյն ժամանակ՝ Շուպրէի հարկն ալ կ'առնու:
Վերջապէս Ասորեստանեայց թագաւորն իւր իշխա-
նութեան 18⁺ տարին՝ Ամագանի ըսուած լեռներուն
կրճեղէն ու Բարզանիշտումի վրայէն մեր քաղաքը
կ'արշաւէ, որ Իլանի իշխանին ամրոցն էր. այս
ամրոցին վրայ յարձակում բրած ատեն՝ թշնամի-
ներէն 600 հոգի կը մեռնին. 3000 բնակիչ ու 400
զինուոր Ասորեստանեայց ձեռքը գերի կ'իյնան:

Սիւ-Բո-: Սաղմանասար Ա.՝ Նայիրիի իշխան-
ներուն յարձակմանցը գէմ իբր պատնէշ շինած էր
Սինաբու եւ Տիգու բերդերն, որոնք յընթացս ժա-
մանակաց դրացի Արամէացւոց ձեռքն ինկած էին.
Ասուրնասիրպաղ այս բերդերը նորէն ետ առած էր:
Սինաբուի վրայ՝ Բուռամանի տեղ ցեղապետ կար-
գուեցաւ Արտէանու: Տարակոյս չկայ որ Սինաբու
նոյն է կոտրած-կոթող ըսուածին վրայ գտնուող
Շինամուի հետ, ուր պատերազմած է Սաղմանա-
սար Ա.: Մեծ տարեգիր - արձանագրութիւն
ըսուածն նոյն քաղաքը Վիւ-Բո- անուամբ յառաջ
կը բերէ, զոր եւ Ասուրնասիրպաղ կ'առնու, վասն
զի վերոյիշեալ Հուլաի ամրոցն էր. այս ամրոցին
առման ատեն սրահար կը մեռնին ամրոցը պաշտ-
պանողներէն 600 հոգի եւ 3000 հոգի ալ գերի
իյնալով՝ Ասորեստանցիներէն կ'այրուին: Սինաբու,
Տիգու, Գամգամուսա եւ Տուշա շտեմարան եղան,
ուր կը հաւաքուէին Նայիրիէ առնուած բերքերը:
Asurn. I., 106ին նայելով՝ Սինաբու կաշիարի-
լերանց մօտերն է: Թերեւս Վինաբու-Սինաբուի

հետ համեմատելու է այսօրւան Ախարին՝ Տիգրիսի վրայ՝ Գիարբեկի հարաւային կողմը:

Հաս բանաւոր գործ կատարած կ'ըլլանք՝ Բիա-Ջամանիի կցելով Ասորեստանեայց Տուլնա կարեւոր քաղաքը, որ գլխաւոր ամրութիւնն էր՝ Նայիրի ըսուած երկիրները պահելու: Տուլնա եւ Տուլնան ձեւերուն իրարու հետ ունեցած ազերոյն մասին՝ հմա. Զարա եւ Զարան, Սուռա եւ Հուլան, Հուլուն ձեւերը: Եզամացիք Պարսկաստանը՝ Պարշա եւ Պարշին կ'անուանէին, հին պարսկ Ռադայի տեղ Ռակհա եւ Ռակկան կը գործածէին.¹ նման գէպքերը տես վարը Եզամանի անուան տակ: Օտար յառակ տնուններուն գրութեան մէջ տեսնուած այդ անձգութեան սչ այնչափ Ասորեստանցիները պատճառ համարելու է թերեւս, որչափ այն պարագան որ՝ ինչպէս կ'երեւայ, եզաման լեզուն եւ հիւսիսային կողմերուն ազգաց՝ շատ գլխէ առաւել եզամերէնի մերձաւոր գաւառաբարբառները (Եէնսէն, անգ էջ 376. «Եգէտկան-զագրեան» լեզուաց մէջ) տեղւոյ եւ երկիրներու անուանց վրայ ըստ կամի կրնային ն (նա, նա) մ'աւելցընել: Տուլնայի սեպագրաց մէջ յիշուելուն դալով՝ միտ գնելու է հետեւեալներուն. Ասորնասիրպող թագաւորութեանն երկրորդ տարին Նիրբուէ ճամբայ կ'ելլէ գէպ ի Տուլնա, որ բաւական ինկած էր: Քաղաքը նորէն ծաղկեցընելու համար՝ պարսպով մը կը պատէ եւ մէջն աղբուստիան գգեակ մը կառուցանել կու տայ, որուն գրոյ պատերուն վրայ Ասորեստացիներուն Նայիրիի մէջ գործած արութիւնները սեպագիր կը քանդակուին. իսկ գղեկիւնները՝ թագաւորին ղիլ ըսուած սպիտակ քարէ պատաստուած անգրին գրուեցաւ: Ինչպէս արդէն ակնարկեցինք, Տուլնայի մէջ շինուեցան մեծամեծ շտեմարաններ՝ չըլակայից ցորենն ընդունելու.

¹ Հմա. Եէնսէն, Zeitschr. f. Assyriologie X, 375.

Ասուրնասիրպաղ երկրորդ տարին այստեղ կը կուտէ «Նիրբուի ցորենեղէնն ու յարդը» եւ նմանապէս հինգերորդ տարին «Նայիրի երկրին հունձքը»¹ Տուշահ այն տեղն ալ է, ուր կը ղըկեն իրենց հարկը մերձաւոր գաւառները. այսպէս՝ Ներբու, Բիտ-Ջամանի, Շուպրիա, Նիրդու, Ուրումէ:² Երկրորդ անգամ Նայիրի արշաւած ատեն՝ Նիրդուէն Մադարայէն Տուշահ կը հասնի. ետքը Տուշահայէն՝ Տիգրիսն անցնելով եւ գիշեր մը ստիպիչ չու կատարելով՝ Գիւսայի Պիտուրան կը հասնի: Ինչպէս Ամեդիի, նմանապէս Տուշայի կուսակալներն իրաւունք ունէին՝ իրենց անուամբը պաշտօնապէս տարին կոչելու. վաւերական գրութիւնք կ'ապացուցանեն որ այսպէս կոչուած են 795, 764, 728 եւ 707 (վերջին թուականն՝ ըստ II R 69) տարիները: Աշխարհագրական ցանկն ալ Տուշահ(ն) քաղաքը կը յիշէ: Այնտեղ Տուշահ մէկ կողմանէ Սուգայի եւ մէկալ կողմանէ Գուգանայի, Նասիբինայի (Նիսիբիս = Մծբին) մէջտեղն է:

Բ. Շուպրիա (Ռուրէ): Knudtzonի հրատարակած բնագիրներուն մէջ հանդիպած ձայնական գրութիւնն ապահովցուցած է Շուպրի(ա) ընթերցումն եւ այլ եւս մէկ կողմն թողլու է մինչեւ հիմայ տիրող Ռուրէ ընթերցումը: Շուպրէ(ի')ի եւ Շուպրիայի համար հմմտ. Հուբուշկա եւ Հուբուշկիա, Բիտ-Բառու եւ Բիտ-Բառուա, Արաշտու եւ Արաշտուա, Ասու եւ Սուա (տե՛ս վարը՝ Նիրգանի մէջ),

¹ III R 6, 47. Asurn. II, 118 կ'աւելցընէ «ցորենեղէնն ու յարդը»

² Շուպրիա շուպրի(ա) (Asurn. II, 13) յաւելուածն աճնէն լաւն է այսպէս թարգմանել. «4 թագաւորք նայիրեան երկրներու», ուր շուշանը 4 կը նշանակէ. ասոնց մէջն են յիշեալ 4 տէրութիւններն, որոնք՝ ինչպէս Asurn. II, 1 տեղեկութենէ կը տեսնուի, Նայիրի մաս կը համարուին:

Հառանա եւ Հառանիտ, Հումրի եւ Բիտ-Հումրիա ձեւերը: Knudtson (Gebete an den Sonnengott, էջ 152) խնդիր կ'ընէ թէ արդեօք Հուպրիա՝ Հուպրիսայի արամէական հնչումն է: Վերջինս Բաբելական ժամանակագրութեան (B, col. IV, 20) մէջ կը յիշուի (mat¹Sup-ri-ša-ai գրուած):

Արդէն Սաղմանասար Ա. Հուպրիայի մէջ պատերազմելու առիթ ունեցած է: Ասուրնասիրպաղայ աստեն՝ Հուպրիայի լեռնագաւառը Բիտ-Չամանիի ապոտամբեալ Ասորեստանցիներուն ապաստանարանն եղած է: Ասուրնասիրպաղ այս ապոտամբ Ասորեստանցիները դարձեալ Տուշա բերած է եւ հոն բաց ի Չամանիի, Նիրգունի եւ Ուրումէի հարկերէն՝ առած է եւ Անհիտի՝ հարկն (Անհիտի ընթերցուածն ալ կայ), որ ի Հուպրիա: Նմանապէս Հուպրիա՝ նոյն Թագաւորին իշխանութեան հինգերորդ տարին՝ իւր հարկը տուաւ, որ էր (բոտ III R 6, Rev. 52) «արծաթ, ոսկի, պղինձ... կապար, երկաթ, — ? —, անօթ, արջառ, ոչխար, ձի»,...: Սաղմանասար Բ. ի ժամանակն ալ Հուպրիայի մէջ Ան(կամ Իււ-)հիտի անունով իշխան մը կ'իշխէր, թերեւս Ասուրնասիրպաղայ աստեն իշխողը: Սաղմանասար իւր Թագաւորութեան հինգերորդ տարին՝ կաշիարի լեռները գացած աստեն՝ Անհիտիի ամուր քաղաքները նուաճեց: Վինքլէր այս արձանագրութեան վրայ գրածին մէջ Ašur-it-ti-še-ru-ri-ai կը կարգայ. եւ «Ասուր՝ Շէրուաիի ամուսինը՝ հովիւս է, կը թարգմանէ. հոս še նշանի տեղ՝ շատ գիւրաւ mata «երկիր, նշանը կրնայ գրուիլ, որ առաջնէն շատ քիչ բանով կը տարբերի. այս փոփոխութեամբ վերի, յամենայն գէպս աւելի ընդունելի իմաստը յառաջ կու գայ: K 4268ի (Knudtson, Nr. 48) մէջ կը վախցուի Գիմ-միւրէացւոց Հուպրիայի վրայ ընելի յարձակումէն:

1 Կամ՝ Իւււհիտէ:

Եթէ Բաբելական ժամանակագրութեան Ծուարի-
սան՝ Ծուարիայի հետ նոյն է, այն ատեն այսպէս
մտածելու ենք. Ասորհադդոնի ատեն՝ Գիմմիրէա-
ցիք Ասորեստանցւոց ձեռքէն Լուբրիա երկիրն
առին, սակայն Ասորեստանեայց նոյն թագաւորը
դարձեալ ետ առաւ: Ծուարիայի կը վերաբերէին
Սո-ր-րի, Բո-հո- (որ Ծուարիայի հետ մէկտեղ կը
յիշուի, զորեւ Knudtson Ուէքսթրոմի հետ նոյն կը
համարի՝ ապահով առանց սխալած ըլլալու վտանգի)
եւ Կուլլամէրի (Կուլլիմէրի) քաղաքները: Ասոր-
բանիպաղայ ատեն՝ Ասորեստանեայց Ուբբումէ եւ
Կուլլիմէրի քաղաքներուն վրայ քալեց Անդարիա,
որ Լուբգիի կուսակալն էր: Նոյն քաղաքներուն
բնակիչները զԱնդարիա եւ անոր մարդիկը սպան-
նեցին: Ըստ այսմ Լուբգի՝ Ծուարիայի սահմանակից
երկիր մը պիտի ըլլայ: — «Ռամմանիրարի Ա. կը
պարծի, որ «նուաճած է Լուբգի եւ Ռապիկու
թշնամի երկիրները մինչեւ... (պէտք): Համա-
ժամանակեայ պատմութեան համաձայն՝ Տիգղաթ-
պիղեսեր Ա.՝ Ակատապուէ մինչեւ Լուբգի, Սու-
հիէ մինչեւ Ռապիկի եղած երկիրները նուաճած
է: Վերջապէս Սամիրաման Բ.ի քով՝ գրեթէ
միայն բուն Ասորեստանի մէջ գտնուող քաղաք-
ներու եւ նահանգներու ցուցակին մէջ կը հան-
դիպի Լուբգի՝ Զաբանի եւ Ըռապհայի մէջ: Բայց
որովհետեւ Ռապիկու հարաւային Բաբելաստանի
մէջ է, ուստի եւ յայտնի է որ Լուբգին ընդ-
հակառակն հիւսիսային կողմը փնտռելու ենք՝ ան-
միջապէս Ասորեստանի մօտ: Ի սկզբան կը կարծէի
թէ Ծուարիոյ Լուբգիէն տարբեր համանուն եր-
կրորդ երկիր մ'ալ ընդունելու եմ եւ այս պատ-
ճառաւ ալ նոր ի վկայութիւն կոչուած երեք
տեղերը (Zeitschrift für Assyriologie XIII, 78)
նկատողութեան չէի առած. սակայն Լուբգի
անուամբ միայն մէկ երկիր ընդունելով ալ կարելի
է մէջէն ելլել. Սամիրամանի յիշեալ ցանկին մէջ

ուրիշ արեւմտեան տեղեր ալ կան, զ. օ. Համատեւ Ամգի: Այս ցանկին մէջ աշխարհագրական որոշ կարգ մը չի տեսնուիր: Նմանապէս Վինքլէր (Altorient. Forsch. 2. Reihe, Հտ. I, 47) միայն մէկ Լուրդի կ'ընդունի եւ զայն կը դնէ այն երկիրն, որ վերին Տիգրիսի եւ Եփրատայ, Մասիսո լեռան ու անոր արեւմտեան շարունակութեան մէջանդերը կը տարածի:

“Շուպրիա երկիրը”՝ Վինքլէրի (Altorient. Forsch. 2. Reihe, Հտ. I, 28 եւն) տառադարձութեամբ հրատարակած բնագրին մէջ ալ (K 2852 + K 9662) ^{mat}Sup-ri-a գրուած է: Այս արձանագրութիւնը կը պատմէ թէ առորեստանցի եւ ուրարտեան հպատակներ Շուպրիա փախան. Շուպրիոյ իշխանն երեք անգամ փախստականները յանձնելը զլացաւ, որուն հետեւութիւնն եղաւ Ասորեստանցւոց Շուպրիոյ վրայ բանակ խաւերիլը: Ասորհադդոնի ատեն տեղի ունեցած այս արշաւանքը Վինքլէր (անդ 46) մեծ յաջողակութեամբ կը նոյնացընէ այն արշաւանքին հետ, զոր Բաբելոնական ժամանակագրութիւնն Ասորհադդոնի թագաւորութեան ութերորդ տարին դէպ ի Շուպրիսաի եղած կը դնէ: Սուպրիսաին փոխանակ Շուպրիայի արամէական հնչումը համարելով՝ լաւագոյն է Վինքլէրի հետ սխալ գրութիւն կամ ճշգրտոյնս գլխաւոր տառին կամ գլխաւոր տառերուն անորոշութենէն յառաջ եկած սխալ ընթերցում համարիլը: Յիշեալ արձանագրութեան մէջ Շուպրիոյ ապստամբ իշխանին անունը չի յիշուիր. այս իշխանին երկու որդւոցն անունները միայն մնացած են՝ եւ այն աղճատեալ միայն, այս անուններն են՝

¹ Սաղմանասար Բ.ի արձանագրութեանց Amiaudէ եւ Scheilէ ի լոյս ընծայուած հրատարակութիւնը վերջերս ընդունելով՝ կը տեսնեմ որ հոն ալ Ob. 53ի սրբագրուած եւ Ռու-րի-աի կարգացուած է:

Շէ-ի-ի-ի(?) - ? ... եւ ին-գի-դե-շո- - - - ք. երկրորդ անուան վերջին մասէն (դէշո-ք) Վինքլէր ըստ իմ կարծեացս շատ յանդուգն սա եզրակացութիւնը կը հանէ թէ՛ այն ատենուան տիրող ազգաբնակչութիւնը ուրարտեան էր: Իշխանանիստ քաղաքն էր Ուքքո-մէ. «իւր արքունական քաղաքն ահա-գին ժայռի մը վըայ էր՝ նման ամպի:», Ամէնէն բանաւոր ընթերցուածն է Ուքքումէ (կայ եւ Բու-մու), եւ ոչ թէ Ուպպումէ (այսպէս Rost, Untersuch. z. altorient. Gesch. 91): Անոր համար դժուարին է Ռոստի (անդ) հետ Ուպպումէ անուան եւ Մարաց Ուպպա իշխանին անուան մէջ այն աղերսը դնել, որ կայ Մարաց Պարտակկա եւ Պարտակկա երկիրներուն անուանցը մէջ, վասն զի այս անունն տարակոյս չկայ որ երանեանէ տարբեր լեզուախմբի մը կը վերաբերի: Այլուստ ծանօթ Վոլլեմէր քաղաքն ալ կը յիշուի. անկարելի է Վինքլէրի հրատարակած արձանագրութիւնն աչքի առջեւ ունենալէ ետքը՝ կուլիմէրը Մարաց սահմանալերանց մէջ դնել (ինչպէս կ'ընէ Ռոստ, անդ 90): Իլիմէր թերեւս գրութեան սխալ է փոխանակ կուլիմէրի: Ուրիշ տեղ չեն գտնուիր Զուպրիոյ սա երկու քաղաքներուն անունները, զորոնք նոյն արձանագրութիւնը կ'ընծայէ. Մարի-հա եւ Վալ(?) - ք:», Ուզէլէ + ե - յա-եյլէ +:

Գ. Նիւրդո-ն: Ասուրնասիրպաղ (Թագաւորութեանն երկրորդ ու հինգերորդ տարիները)՝ Նայիրիի դէմ ըսած երկու մեծ արշաւանքներուն ատենը Նիրդունի հարկը կ'առնու, առաջին անգամ Տուշայի մէջ՝ Բիտ-Չամանիի, Զուպրիայի, Ուրումէի հարկներուն հետ, երկրորդ անգամ դարձեալ Տուշայի մէջ՝ միայն Նիրդունի հարկը կ'առնու, որ էր «2ի, ?, պղնձէ անօթ, պղնձէ?, արջառ, ոչխար, գինի:» Ասուրնասիրպաղ իւր երկրորդ արշաւանքին ատենը կաշարի լեռներէն, այսինքն հարաւ-

արեւելքէն Նիրգուն մտաւ։ Ար պարծի 60 քաղաք, ամէնքն անառիկ ամրոց՝ «յոտո կաշիարի», աւերած ըլլալուն վրայ։ Այս երկրին իշխանն էր Լապտուրի՝ Տուբուսի հարստութենէն։ Թէ ինչպէս հարստութեան անունն անխտիր երկրին անուանեղը կը դարձածուէր, ի մասնաւորի յայտնի կը տեսնուի Asurn. III, 110 եւն, ուր միայն աղէլ Տո-բուսի բացատրութիւնը կայ։ Ասորեստանցւոց թագաւորը՝ երրորդ անգամ մ'ալ Նիրգուն մտած է՝ կաշիարի լեռանց կրճերէն գալով։ Կարելի է թէ Նիրգուն անունը մնացած է մինչեւ այսօր Միրգոն ձեւին աակ։ Միրգոն փոքրիկ քաղաք մըն է Տիգրիսի հարաւային եզերքին՝ վրայ՝ Բատման-սուի Տիգրիս թափուած տեղը։ Գիրքն ալ շատ կը յարմարի այն տեղւոյն, ուր ենթադրելու ենք Նիրգունը։ Ի եւ Նի փոփոխութիւնը չտեսնուած բան չէ։ Հմմտ. Միկտիարա եւ Նիկգիարա ձեւերը։

Նիրգունի հետեւեալ տեղերուն վրայ ծանօթութիւն ունինք. Մագ-բու։ Այս տեղն իբր սաստիկ ամուր, չորեքպատիկ պարսպով շրջապատուած ամրոց կը նկարագրուի։ Թէեւ Ասորեստանեայց թագաւորը նոյնը յարձակմամբ առնլով՝ իրեն հպատակ կառավարիչ (ս-բ-ս-ս-ս¹) մը գրաւ վրան։ Թերեւս Մագարանոյն ըլլայ այսօրուան Մաթրային հետ, որ Միրգոնի հարաւային կողմն է։ Նմանապէս Ուգ-ալ ամրութիւն է, որուն առման ատեն քաղաքին պատերազմողներէն 1450 + ... հոգի մեռան. 580 զինուոր եւ 3000 հոգի ալ բնակիչներէն գերի իյնալով՝ անլուր տանջանքներով սպաննուեցան։ Այս տեղը Կաշիարի-կրճերուն մօտերն է։ Նիրգունի կը վերաբերի հաւանականագոյնս Շի(նի)իւլ քաղաքն ուր մտաւ Ասորեստանի-

1 Պաշտօնէից տրուած այս տիտղոսը միայն Ասորեստանի պաշտօնէի արձանագրութեան մէջ կը գտնուի եւ այն ալ՝ յատկապէս Նայիրիի մէջ պաշտօնավարող կառավարիչներուն համար։

պաղ կաշիարի լեռներէն անցնելէն ետքը՝ Մագարա չմտած:

Դ. Ուրումէ: Տիգղաթպիղեսեր Ա. կասկէացւոց, Ուրումէացւոց եւ Հատեան զինուորաց՝ յաղթեց, որ Շուբարի ըստած երկրին քաղաքները գրաւած էին. 120 կառք՝ անոնց կազմածովն ու ձիերովն աւար առաւ. իւր չուն կուսմնահի վրայ ուղղեց: Ուրումէի եւ անոր նիդակակիցներուն հանդիպելէն յառաջ՝ իւր բանակին միտերանոցներն ու օթեւաններն էին Շուբարի, Ալզի եւ Պուրուկուզզի: Ասուրնասիրպաղ՝ իւր իշխանութեան երկրորդ տարին՝ Ուրումէի² հարկը՝ Բիտ-Չամանիի, Շուպրիայի եւ Նիրգուէի հարկերուն հետ մէկտեղ Տուշհայի մէջ առաւ:

Շուդէր (K G F 226) Ուրումէի հետ նոյն կը համարի, թէ եւ ոչ հաստատուն կերպով, Պադուհուի (V, 15) Օթրիւմն՝ հարաւային Եփրատայ վրան, եւ Օրուս՝ ամրոցը (Հռոմկլայ) Բիրէջիկի մօտերը (Chesneyի աշխարհացոյց տախտակին վրայ)³ Եէնսէն

¹ KB I, 23 թարգմանում է «4000 մարդ կասկէացի եւ Ուրումէացի ի Հատեանց»:

² Այստեղ Ուրումէ անունն քով գտնուող չաթի-դանի յաւելումով դեռ գոհացուցիչ կերպով մեկնաբանում չէ. հմտ. նաեւ Asum. I, 59; II, 13; 112; 122; 129 Salm. Balaw. II, 2.

³ Ուղղութիւն եւ յաւելութի մէջ կը կարգանք. Նեոլիթի. «Շաա աւելի հաւանական է Ուրումէն Շուդէրի հետ Օթրիւմ մեկնելը. այս տեղը շատ ստեպ կը հանդիպի յունական, նմանապէս اورم (Եսկուտ եւն) ձեւերով: Բնականաբար Հռոմկլան առոր հետ առնչութիւն չունի. վասն զի Հռոմկլան է = قلعة الروم (կաշառ երրում), ասորերէն ܩܠܥܬܐ ܪܘܡ եւ նման՝ դեռ այսօր տաճկերէն է قلعة روم կամ روم قلعة» — Վիքէր (անդ I, 548) Kaskāia Urumāiat ետքը գրում է sabē hattēn չուգեր իբր յատուկ անուն առնուլ, այլ իբր հասարակ

ալ Տարկուտիմէ ըսուած կնքոյն գրութեան մէջ (Հմմտ. ZDMG 48, 260 եւն) գտնուած էր՝ կամ Ուր-Վե երկիրն ասորեստանեայ արձանագրութեանց Ուրումէին կը նոյնացընէ (WZKM X, 8). ենթագրութիւն մը, որուն դէմ ծանրակշիռ առարկութիւն մ'ընել կարելի չէ: Ես կը կարծեմ թէ Ուրումէացիք ապահովապէս Արամէացւոց հետ նոյն են եւ կը ներկայացընեն՝¹ Եփրատայ ու Տիգրիսի երկայնութեամբն Եղամացւոց սահմաններուն վրայ ու բուն Միջագետքի ներսերը բնակող վաչկատուն Արամէացւոց ամէնէն հարաւային մէկ ցեղը: Կարաջա-գաղի եւ Տուր-Աբդինի լեռնաշղթաներն ասոնց սահմանը կը կազմէին հիւսիսային կողմանէ՝ Նայիրիի դէմ: Ուրումէ Եփրատայ արեւելեան կողմն է, գրեթէ Ամգայ հիւսիս-արեւմուտքը՝ լաւ պատրաստարեալ դաշտի մը վրայ, ուր ապահով արամէացի գաղթականք բնակութիւն հաստատած են. սեպագիրները չեն գիտեր Եփրատայ արեւմտեան կողմն՝ Արամէացի ըլլալը: Գալով Ուր-Վե, Ար-Վո, Ար-Վո, Ար-Վո ձեւերուն՝ յարմար նմանութիւն մը կ'ընծայէ Արաբացւոց Ուր-Քէ եւ Ար-Քէ, Ար-Քո, եւ Ար-Քո անուան ձեւը:²

Հոս կցելու ենք Ար-Վե երկիրն ալ — Արամէացւոց երկիրը՝ Կաշիարի լեռանց եւ Տիգրիսի քով՝ Տիգրիսէն անդին դէպ ի հիւսիս ձգուելով (Հմմտ. “Տիգրիսէն վեր պատերազմեցաւ”): Սաղմանասար Ա. շատ անգամ այս երկիրն արշաւեց: Թեբեւս Արիմէ ձեւը Սաղմանասարի ժամանակ

անուն կ'առնու “աւազակաց խումբ” նշանակութեամբ. ինքը այս թարգմանութիւնը հաւանական կ'ընէ միջնորդութեամբ քանի մ'ուրիշ տեղերու, ուր hattû կը գտնուի:

1 Սեպագրաց Արամէացւոց մասին Հմմտ. Delitsch, Par. 257—59.

2 Տարակոյս չկայ որ յատկապէս Ուր-Քէ արաբացի բեղուններէն է, ուր բուն Արաբայէն գուրս վաչկատուն կը չըլէին. Delitsch, Par. 305.

Տիգրիս՝ Դիռա երկրին հանդէպ: Դիռայի մէկ քաղաքն էր Պիտուրա, որ գիշերուան մը ճամբայ հեռու էր Տուլհայէ, զոր Տիգրիսի հարաւային կողմը դնելու ենք: Որչափ ալ չենք կրնար ամենայն ճշդութեամբ որոշել Տուլհայի դիրքը, սակայն հաւանականագոյնս Դիարբեկրի արեւելեան կողմը ճիշդ Տիգրիսի եզերքն դնելու ենք: Արձանագրութեանց նայելով՝ Բիտ-Ջամանի հարթ ու դաշտային երկիր մըն է՝ հարաւ-արեւմտեան եւ արեւմտեան կողմանց յարաբերութեամբ աւելի ցած: Բիտ-Ջամանիի դիմացը՝ արեւմտեան լեռնազաւառին մէջ փնտռելու ենք Շուպրիան, ուր փախստեայ Ասորեստանցիք Բիտ-Ջամանիէ հասան՝ բարձր ելլելով: Դէպ ի Եփրատ՝ աւելի արեւմուտք դնելու ենք Ուրումէն՝ Արամէացւոց ամենէն հիւսիս-արեւմտեան երկիրը, սակայն ի վիճակի չենք որոշելու Ուրումէի սահմաները հարաւէն եւ հիւսիսէն:

Իբր յաւելուած յիշենք հոս Սոմա երկիրը: Սոմա Բիտ-Ջամանիէ աւելի բարձր ըլլալով՝ այն լեռնազաւառին մէջն ըլլալու է, որ զԴիարբեկր արեւմուտքէն եւ հարաւէն կը պատէ: Սաղմանաւոր Բ. այս կողմերն եկաւ Կար-Շուլմանաշարիտէ (Բիրեջիկէ):

2. Կաշիարի եւ Նիբէո-:

Առաջին անգամ Կաշիարի անուան կը հանդիպինք Սաղմանասար Առաջնոյ տիրապետութեան ատեն: Սաղմանասար այս լեռնուտ երկրին մէջ ճակատներ մղած է՝ Տիգրաթպիղեսեր Ա., որ Ասորեստանէն Կոմմոգէն-Կոմմագենէ արշաւած ատեն Կաշիարիէ կ'անցնի եւ Կաշիարի անունն այս մէկ

1 Սաղմանասար Ա. թագաւորին հետ առնչութիւն ունեցող գէպքն՝ իւր յաջորդներէն մէկուն արձանագրութեանը մէջ, այս ինքն Ասորեստիրպաղայ կոտրած-կոթող ըսուած արձանագրութեանը մէջ կը տեսնուի:

անգամն է միայն որ հոս յառաջ կը բերէ, այս երկրին նկարագիրը կու տայ “դժուարին երկիր” անուններով: Ասուրնասիրպաղայ արձանագրութեանց մէջ այս երկրին վրայ շատ ստեպ խօսք կ’ըլլայ: Ասուրնասիրպաղ իւր թագաւորութեան երկրորդ տարին Սուրնագի աղբւրէն կաշիարի արշաւեց՝ Իսալայի վրայէն անցնելով. այս արշաւանքի ատեն կինաբուն, Դամդամուսան եւ Մարիրուն շօշափեց: Մարիրուն՝ լերանց սիրտը՝ Նիրբու ըսուած երկիրը մտաւ: Ասկէ վերջը դարձեալ կինաբու քաշուեցաւ, որպէս զի Տելայի գէմ յաջող յարձակում մ’ընէ: Այս արշաւանքին արդիւնքն եղաւ Նիրբուի քաղաքաց կործանումը՝ ինչպէս բնական է ամէն բանէ յառաջ՝ ամուր պարիսպներու քանդամարը: Երբ Ասուրնասիրպաղ վերջէն Տուշհա արշաւեց եւ քիչ մը ժամանակ այնտեղ մնաց, Նիրբուի մէջ դարձեալ ապստամբութեան դրօշը պարզուեցաւ: Ասորեստանեայց թագաւորն անմիջապէս այս երկրին վրայ քալեց եւ ապստամբները սաստիկ պատժելով՝ Բուլլանիի կրճերէն մեկնեցաւ, որ զինքը կիրհու եւ Լուկիա գետը հանեցին: Թագաւորութեանը հինգերորդ տարին Ասուրնասիրպաղ կուսմունհէն կաշիարի եկաւ: Թագաւորին կեցած տեղերուն ճշդապատում ցուցակը (Asurn. II, 87—95) կաշիարիէ յառաջ կը գնէ Զազաբուհա եւ Իրսիա: Ասկէ ետքն երբ լեռներն ամբողջապէս խաչաձեւ կտրեց — մինչեւ Հուլիա — (անապատ?) — Շինիգիշա ելաւ ու Նիրգունի Մագարան իջաւ: Թագաւորութեանը 18⁺ տարին՝ Ամեդիէն եկած ատեն՝ Ալլաբբայի կաշիարիի կրճերը մտաւ եւ հասաւ Նիրգունի Ուղան: Աերջապէս Ասուրնասիրպաղ արձանագրութեանց մէջ Նիրբու գետ երեք անգամ ալ կը յիշուի՝ ուրիշ երկիրներու հետ մէկտեղ. (Asurn. III. 120) Նայիրի, Կիրհի, Շուբարէ, Նիրբի. (Stand. I. 7) Նայիրի, Կիրհի, Շուբարէ, Նիրբի. (III R 6, Rev. 49) Նիրգուն, Լուլուտա, Դիռա, Ագգունու,

Ուլերա, Արբակի, Նիրբէ: Հմմտ. նաեւ Asurn. II. 129; III, 122 ištu riš êni Subnat adî Nîrib ša bitâni.

Սաղմանասար Բ. ալ Կաշիարիի լեռնցի Ժողովրդեան գէմ արշաւանք մ'ըրաւ՝ Թագաւորու-թեանը 5⁺ տարին: «Վեր ելաւ, եւ հոնտեղուան ամուր քաղաքները նուաճեց: Տեղւոյս վայրագ ու լեռնային նկարագիրը կը ցուցնէ մասնաւորապէս Asurn. II, 95—96 ըսուածը. «Կաշիարի ահեղ լեռանց՝ գոռուարին երկրի մը մէջէն, որ անյարմար էր կառաց ու բանականերու յառաջանալուն — երկաթէ տապարներով լեռը խրամատեցի, պղնձէ բրդէներով լեռը վար առի — քալեցուցի կառքերն ու բանակները:» Հմմտ. նաեւ Asurn. II, 17—18. «Լեռանց սրածայր գագաթներն ընկճեցի նուաճեցի ես, ահեղ լեռանց մէջ անոնց պատերազմողները մեռուցի. անոնց արեամբը լեռը ներկեցի իրբեւ զկարմիր բուրգ, անոնց մնացորդները լեռանց վիհերէն կլլուեցան:»

Յանուանէ միայն Ու-(Շա՛)-հէ(դի)-բա լեռը կը յիշուի (Asurn. I, 112), որուն ստորոտն էր Նիրբու: Կաշիարի-Նիրբուի քաղաքներն են. Իշլիլթիւ, ամրոց մը, ուր փախան Ասորեստանեայց Թագաւորին երեսէն Նիրբուի ինն քաղաքներուն բնակիչները: — Մարթիւս. այս քաղաքին Թշնամիներէն առնուած ատենը՝ քաղաքը պաշտպանողներէն 50 հոգի պատերազմի դաշտին վրայ մեռած մնացին. 200 հոգի գերի ինկան: Ասոնցմէ զատ Նիրբուցի 332 այր ալ մերձաւոր դաշտին վրայ իրենց մահը գտան: Աւարն էր արջառ ու ոչխար: — Տեւ: Ասուրնասիրապաղ Կինաբուէն այս քաղաքը հասաւ. սաստիկ ամրացուած քաղաք մըն էր, ի մասնաւորի երեքպատիկ պարսպով. այս քաղաքին առմանն ատեն՝ 3000 մարդ ինկան. աւարը նմանապէս արջառ ու ոչխար էր: Մինչ մէկ կողմանէ արձանագրութեան մէկ տեղը (I, 113) յայտնի կը ցուցնէ որ

գաղթեցուց: Սարգոնի սղոցածոյին մէջ (B, f₁), շատ կարեւոր տեղեկութիւն մը կայ, որ կ'ըսէ թէ Մանի թագաւորն իւր Իզիրտու մայրաքաղաքէն 6 կրկնամղոն հեռու գտնուող Ալլաբրիոյ Բա(Ջու?)-արու քաղաքը հասաւ: Լընորման՝ Ալլաբրիան Էլ-բրուզ անուան «տուրանեան», մէկ ձեւը համարելով՝ այս երկիրը Ռագաթի (Ռաթ) հիւսիսային կողմը կը փնտռէ. այն աղբրսին հետ, որով մեր առջեւ կ'ելլէ Ալլաբրիա, չմիարանող այս տեսութեան միակ կռուանն՝ անուանց հեռաւոր նմանահնչուութիւնն է. տէս ընդհակառակը Շրագէր (KGF 148) եւ Տիլէ (Gesch. էջ 263, ծան. 2):

Յիշելու ենք դեռ շիլիւհա՝ կաշիարիի ստորոտն, եւ Գալու-ըի-ի՝ (կաշիա?)արիի մէջ, զորոնք կ'ըսուի թէ Սաղմանասար Ա. գրաւած ըլլայ: Հոս քանի մը խօսք ալ Հա-լի-ի վրայ ըսելու ենք. Հուլիա ամայի դաշտավայր մ'ըլլալու է՝ մասամբ կաշիարի-լեռներն եզը ունենալով: Հետեւեալ տեղեքը կը հանդիպի Հուլիա անունը. Hu-li-a: Asurn. II, 96; III, 102; III R 6, Ov. 30; Rev. 13. Hu-li-ia(?): Lay. 48, 25: Ասուրնասիրպաղ Հուլիայի «կից», քաղաքներուն մէջ հարկ առաւ «արջառ, ոչխար, գինի, պղնձէ անօթ, պղնձէ գալու-ըի-ի», Թագաւորութեանը 18⁺ տարին՝ Արկանիա-լեռներուն մէջ գտնուող Մալլա-նէն ճամբայ ելլելով՝ կը շօշափէ Զաֆ-ի քաղաքները (ša šiddi Hullia) եւ զասոնք մեխի դարձընելէն ետքը կ'անցնի նախ Սուաի եւ յետոյ Տիգրիսի՝ վրայէն: Ըստ այսմ՝ Զաֆ-ն ալ կաշիարիի սահմաններուն մէջ գնելու

1 Այստեղ յիշուած Հա-լի-ան՝ ուրիշ տեղեր յիշուած եւ ša ina libbi Kašari յաւելուածն ունեցող Հուլիայէն տարբեր կամ զատ համարիլը — ինչպէս Հոմմէլ կ'ընէ (Gesch. 585) — արդարացի չէ. վասն զի երկու տեղեաց աղբրսը՝ դիբբը մի եւ նոյն տեղ — անմիջապէս Կիրհուի քովն ու կաշիարիի մէջ կամ քովն — գնելէ աւելի բան կը ցուցնէ:

ենք: Դելիչ (Par. 259) շատ յարմար կերպով
Հուլիան — = “աւագուտ երկիր,ը — յարաբե-
րութեան մէջ գրած է Ծննդոց (Ժ 23 եւ I. Chron. Ի
Ա 17) և յորին հետ, որ արամէական նահանգ մըն է:
(Հո-ւ՝ ազգահամարին տախտակին մէջ իբր Արամայ
որդին կը ներկայանայ): Սակայն այս ամէն տեղերու
մէջ Հուլիա իբր հասարակ անուն ալ կրնայ առ-
նուիլ՝ պարզապէս “անապատ, իմաստով:

Սեպագրերու կաշիարի-լեռներն ընդ հանրա-
պէս կը համապատասխանեն այսօրւան Տուր-Աբ-
դինի՝, որ լեռնազաւառ կամ հարթաստան մըն է՝
հիւսիսէն ու արեւելքէն Տիգրիսը սահման ունե-
նալով. հարաւէն կը հասնի մինչեւ Միջա-
գետքի դաշտն եւ արեւմուտքէն կ'երկարի մինչեւ
Կորոս-լեռանց մէջ: Կիպերտ իրաւամբ Տուր-Աբ-
դինը հնոց mons Masius ին (= τὸ Μάσιον ὄρος)
հետ կը նոյնացընէ: Մասիոս լեռան հետ ալ արդէն
Բոխարտ յարաբերութեան մէջ գրած է՝ Ս. Գրոց
ազգահամարին Մաշը (Մ'Ծ): Սեպագիրք կաշիարիի
մէկ մասը կը ճանչնան իբր Նիրբու երկիրը = “Երկիր
կրճից” (Նէրբու-յապաւմամբ = Նէրբու)՝: Կրճերը՝
յատուկ մօտք կաշիարիէ՝ Ալլաբրիա կը տանէին,
զոր Նիրդունի մօտերը Կորոս-լեռանց կամ ասոնց
արեւելեան կողմը Տիգրիսի երկու եզերաց վըայ
ձգուած լեռնազաւառին մէջ փնտռելու ենք.
Հոմմէլ (Gesch. 564) Նիրբու երկիրը հարաւային
կողմերը՝ Գիարբեկրէ մինչեւ Մէրդին երկարող կա-
րաջա-դաղի մէջ կը գնէ, զոր սակայն պէտք է Տուր-
Աբդինէ (= Masius) լաւ զանազանել. նմանապէս

1 Հմմտ. A. Socin, ZDMG 35, 237 եւն. „Zur Geo-
graphie des Tür-Abdin.“

2 Delitsch, Par. 259.

3 Նիրբուի գրից նկատմամբ տ. հիմայ Բելքի հե-
տեւեալ յօդուածն ալ. „Hanigalbat und Melitene“: ZDMG
51, էջ 561, ծան. 3:

Տելան, որ Նիրդունի մէկ քաղաքն է, Tela Antoninopolisի մէջ գտած էր: Բայց որովհետեւ որոշ կ'ըսուի թէ Նիրբու կաշիարիի «մէջտեղերն» է եւ կաշիարի չի կրնար հարաւային կողմանէ Մէրդինէ անդին տարածուած մտածուիլ, ուստի եւ ստիպուած ենք ըսել թէ Նիրդուն է Տուր-Աբդինի բերրի սարահարթը: Ասորեստանեայց աղբիւրներուն այս Նիրբուն հետ՝ յայտնապէս նոյն է — ինչպէս արդէն Սէյս ճանչցած է — վանեան սեպագրաց Նէրէթան (Sayce No. XXXVIII, 12; 13; 15; 16): Բեւեք ալ այս ենթադրութեան կողմն է:՝

3. ԿԻՐՀՈՒ ԵՎ ԿՈՐԴԷՆԻ (ԿՈՐԴԷ)?

Կիւր կրնայ ԿԻԼ ալ կարդացուիլ: Մտադրութեան արժանի է Եէնսէնի կարծիքը (Zeitschrift für Assyriologie, VIII, 228), որուն համաձայն Սիպպարի տակաւին չհրատարակուած պատմական մէկ արձանագրութեանը մէջ Անշանի եւ ԿՈՐՀՈՒՍԻ թագաւոր մը կը յիշուի: Յառաջ Կիւրի ալ կը կարդացուէր եւ ԿՈՐԴԷՆԵՐԸ (= Քրդերը) կը համարուէին. բայց Կիւրի ընթերցուածն այլ եւս ընդունելի չէ՝ ԿԻՐՀՈՒ գրութեան պատճառաւ: Ինչպէս կ'ապացուցուի առաջին անգամ Սաղմանասար Ա. Կիրհու մտած է: Ամենէն աւելի այս երկրին վրայ խօսողն Ասորեստանի պաշտօնական գրութիւններն են: Թագաւորութեանն առաջին տարին այս թագաւորը Հուլունի կիրճէն Կիրհու կը մտնէ եւ այլեւայլ տեղեր կը նուաճէ. իւր չուն շարունակած ատեն՝ նպատակն է Նիպուր եւ Պա-

1 Ուղղութիւն եւ յօդուր մէջ կը կարդանք. «Ներաբանունը շատ ստեպ կը հանդիպի իբր տեղւոյ անուն, ցորչափ արամեարէն կը խօսուէր: Տարակոյս չկայ որ սկզբնաբար Ասորեստանցիներէ փոխ առնուած բառ մըն էր:» Ռեյնոլդսէն: — Խ; Խ համար հմմտ. Hoffmann, Syr. Acten pers. Märtyrer, ծան. Թ. 1794:

սատի լեռները հասնիլ: Յաջորդ տարին Բուլիանիի կրճերէն անցնելով յառաջացաւ եւ այնտեղ գտնուող Կիրքեան քաղաքները նուաճեց: Անկէ մեկնած ատենն Արդուպայի մէջ շրջակայ տէրութեանց — որոնց մէջն են Հատտի եւ Հանիգալբատ — հարկն առաւ: Ասորեստանեայց թագաւորը թագաւորութեանը հինգերորդ տարին Կիրհուի մէկ մեծ մասը շրջեցաւ. նոյն տարին՝ կեցած այլեւայլ տեղերուն յիշուելովը որոշ գծուած ճամբէ մը կաշիարի-լեռները գնաց: Չազաբուհաքաղաքը՝ Կիրհուի հարկն առաւ, որ էր «արջառ, ոչխար, գինի, պղնձէ աման, պղնձէ ցուլ մը (rêmu, եթէ այսպէս կարդալու է), պղնձէ քոբէ-քոբէ:» Ասուր-նասիրպաղ դարձեալ նոյն տարին Պիտուրայէ գալով՝ Կիւրէի շաքի-նի իջաւ եւ Մատնի-լերանց մէջ քանի մ'ամրոց առաւ յարձակմամբ, որ երկրին բնակչացը պատսպարաններն էին: Թագաւորութեանը 18^ր տարին անգամ մ'ալ Ասուրնասիրպաղ կուսման հի սահմանէն գալով եւ Եփրատն ու Կուբբու երկիրն անցնելով՝ Աշշուրի եւ Կիրհիի քաղաքներն իջաւ, «որ Հատտիի առջեւ», էին: Ամադանիի կիրճը զինքը կարանիայէ Գիւռա երկիրը բերաւ, զոր Կիրհուի մաս համարելու ենք: Միտ գնելու ենք որ Asurn. II, 117 ի հակառակ՝ թէ Stand.-I եւ թէ տարեգիր մեծ արձանագրութիւնը (III, 120) զնայիրի եւ զԿիրհու իրարմէ կը բաժնեն. նայիրի, Կիրհի, Շուբարէ, Նիրիբ (Նիրբէ): Սեւ կոթողին արձանագրութեան համաձայն՝ Սաղմանասար Բ. մէկ անգամ միայն ասպատակութեան մ'ատեն Կիրհու եկած է: Տիգղաթպիղեսեր Գ. իւր կռածոյ-արձանագրութեանց մէջ համառօտիւ կը յիշէ՝ Ուլ-լե-բան ու Կիւրհան (II, 41 ša šêp Nala յաւելուածով) ամբողջ տարածութեամբը նուաճելն ու Ասորեստանցւոց նահանգ դարձնելը: Նմանապէս համառօտ կը խօսի Սարգոն (Cyl. 22), «որ Կիրհին ջախջախեց:» Սարգոնի սղոցածոյին (B) մէջ Կիրհուն

կը յիշուի. բայց բնագրին սաստիկ կրճատեալ ըլլալուն՝ կարելի չէ կապակցութիւնը երեւան հանել:

Հետեւեալ երկիրներն ու քաղաքները Կիրհոհի կը վերաբերէին. Սոփէ՝ շրջակայ Հիֆէ, Լոհէ — զոր Ասորենասիրպաղ կը ճանչնայ իբրեւ ^{al}hal-si Lu'-ha = Լուհա ամրոց, ուր եւ Սաղմանասար Ա. Ասորենատանցիներ գալթեցուցած էր. Լուհի Դամդամուսայի մօտերն էր — Արիւրէի, Ալմահն եւ Նիֆի գաւառներով: Սուգի յիշեալ հինգ գաւառներուն հետ՝ Տիգղաթպիղեսեր Ա. Թադաւորին մօտեցած ատենն անոր դէմ 6000 հոգի պատերազմող հանեց, որ աւելայն ջախջախիչ պարտութիւն մը կրեցին. բնականապէս այս պարտութեան հետեւութիւնն եղաւ ամբողջ երկրին աւերումն ու պատշաճաւոր հարկի մը գրուիլը: Կ'ըսուի թէ ճակատը տրուեցաւ Հիւրիէ լեռը, որ սղոցածոյ-արձանագրութեան համաձայն «գոռարին երկիր մըն էր՝ դաշունի մը սայրին նման դէպ ի երկինք ցցուած»: — Asurn I, 59 եւ յաջորդք Կիրհոհի 8 քաղաքներուն մէկ ցուցակը կ'ընծայէ. Հոփո, Հոփոփո, Նիշոփո: Այս քաղաքին տէրը՝ Բոփոփոփոփո Բոփոփո (այլ ընթերց.՝ Բոփոփոփո) Արբեղայի մէջ մորթազերծ եղաւ: Իբիէրէի, Միփիւ. Բելք մէտ է այս անունը (Բաղիշու վիլայէթին) այժմեան Մոփի անուն գաւառակին անուան մէջ տեսնելու: Արշափո. այս անուան համար հետեւեալ անունները կրնանք նկատողութեան առնուլ. 1. 'Αρζανηνή ('Αρζάνη ալ), որ Մեծ Հայոց մէջ նահանգ մըն է. 2. 'Αρσηνή, Ստրաբոն ԺԱ, էջ 529 ('Αρσισσα Պտղոմ. Ե. 13, 13), այսօր Արճիշու լիճ, Վանայ լճին ամէնէն հիւսիս-արեւելեան մասը. 3. 'Αρσανιάς, երկու գետերու անուն. մէյ մը Մուրադ-չայի եւ մէյ մ'ալ Եփրատայ մէկ փոքրիկ բազկին, որ արեւելքէն գալով Մելիգէ վար Ե-

1 KB I, 68 կարդացուած է՝ Halzi-dip-ha:

փրատ կը վազէ, այսօր Արզն կամ Արճիս: Ասորես-
տանեայց Արզանիան միայն 'Αρζανηνήν ('Αρσανή)
կրնայ ըլլալ. Թերեւս այս տեղը Մուրադ-շայի (Ար-
սանիայի) վրան էր: Տեւ: Շատ հաւանական է որ
Նիբբուի Տելային հետ նոյն ըլլայ (Հմմտ. էջ 33):
Հաւ--: Asurn. I, 59 եւ յաջորդներուն ստորա-
գրութեանը նայելով՝ շատ լեռնոտ էր այն երկիրն,
որուն մէջ կը գտնուէին այս ութ քաղաքները:
Ասորեստանեայց Թագաւորը զստոնք արիւնահեղ
կոտորածներով առնելէն ետքը՝ ընդգիմագիրնե-
րուն վերջին ապաստանարանին վրայ քալեց, որ էր
“Նիշտունի հանդէպ ժայռի մը դուրս ցցուած մէկ
սայրը՝ որ ամպի նման երկիրքը կը ճօճար:”, Գարձեալ
այս կենդանի ու այլաշըջիկ նկարագրութեան մէջ
կ'ըսուի. “Հոն, ուր Թագաւորներէն, իմ հայրերէս
ոչ ոք համարձակած էր, անոնց դէմ իմ զինուոր-
ներս փութացին, անոնց պատերազմողներէն 260
հոգի զենքովս սպաննեցի, անոնց գլուխները կտրեցի
բրգածեւ շարեցի. մնացածները Թռչոյ պէս լերան
ժայռերուն վրայ բուռնած էին:”, Այն գլխաւոր լեռ-
ներն, որոնց մէջն էին վերոյիշեալ 8 քաղաքները,
ստոնք են. Ու--: Ար--: Հոմմէլ այս վերջինը
Տիգղաթպիղեսեր Առաջին յիշուած Ար--ի-ն
հետ (Ատաուշի եւ Ուիշտիշի քով) կը նոյնացընէ:
Ար--դէ: Սէյս (JRAS XIV, 390) mâtâte dannûte

1 Նեօլիէքէ ինչ կը գրէ. “Ապահովպէս իրաւունք
ունիք. երբ Արզանիայի համար 'Αρζανηνήն միայն նկա-
տողութեան կ'առնուք: Յունարէն գրութիւնը, որ է եւ է
տառերուն յաճախ զիրար փոխանակելովն ալ դժուարու-
թեանց կը բախի, դիւրաւ կրնայ շատ մը խառնաշփոթու-
թեանց պատճառ ըլլալ: Պէտք է զանազանել՝ նախ հա-
րաւային ۱) եւ ۲) ۳) ۴) ۵) ۶) ۷) ۸) ۹) ۱۰) ۱۱) ۱۲) ۱۳) ۱۴) ۱۵) ۱۶) ۱۷) ۱۸) ۱۹) ۲۰) ۲۱) ۲۲) ۲۳) ۲۴) ۲۵) ۲۶) ۲۷) ۲۸) ۲۹) ۳۰) ۳۱) ۳۲) ۳۳) ۳۴) ۳۵) ۳۶) ۳۷) ۳۸) ۳۹) ۴۰) ۴۱) ۴۲) ۴۳) ۴۴) ۴۵) ۴۶) ۴۷) ۴۸) ۴۹) ۵۰) ۵۱) ۵۲) ۵۳) ۵۴) ۵۵) ۵۶) ۵۷) ۵۸) ۵۹) ۶۰) ۶۱) ۶۲) ۶۳) ۶۴) ۶۵) ۶۶) ۶۷) ۶۸) ۶۹) ۷۰) ۷۱) ۷۲) ۷۳) ۷۴) ۷۵) ۷۶) ۷۷) ۷۸) ۷۹) ۸۰) ۸۱) ۸۲) ۸۳) ۸۴) ۸۵) ۸۶) ۸۷) ۸۸) ۸۹) ۹۰) ۹۱) ۹۲) ۹۳) ۹۴) ۹۵) ۹۶) ۹۷) ۹۸) ۹۹) ۱۰۰) ۱۰۱) ۱۰۲) ۱۰۳) ۱۰۴) ۱۰۵) ۱۰۶) ۱۰۷) ۱۰۸) ۱۰۹) ۱۱۰) ۱۱۱) ۱۱۲) ۱۱۳) ۱۱۴) ۱۱۵) ۱۱۶) ۱۱۷) ۱۱۸) ۱۱۹) ۱۲۰) ۱۲۱) ۱۲۲) ۱۲۳) ۱۲۴) ۱۲۵) ۱۲۶) ۱۲۷) ۱۲۸) ۱۲۹) ۱۳۰) ۱۳۱) ۱۳۲) ۱۳۳) ۱۳۴) ۱۳۵) ۱۳۶) ۱۳۷) ۱۳۸) ۱۳۹) ۱۴۰) ۱۴۱) ۱۴۲) ۱۴۳) ۱۴۴) ۱۴۵) ۱۴۶) ۱۴۷) ۱۴۸) ۱۴۹) ۱۵۰) ۱۵۱) ۱۵۲) ۱۵۳) ۱۵۴) ۱۵۵) ۱۵۶) ۱۵۷) ۱۵۸) ۱۵۹) ۱۶۰) ۱۶۱) ۱۶۲) ۱۶۳) ۱۶۴) ۱۶۵) ۱۶۶) ۱۶۷) ۱۶۸) ۱۶۹) ۱۷۰) ۱۷۱) ۱۷۲) ۱۷۳) ۱۷۴) ۱۷۵) ۱۷۶) ۱۷۷) ۱۷۸) ۱۷۹) ۱۸۰) ۱۸۱) ۱۸۲) ۱۸۳) ۱۸۴) ۱۸۵) ۱۸۶) ۱۸۷) ۱۸۸) ۱۸۹) ۱۹۰) ۱۹۱) ۱۹۲) ۱۹۳) ۱۹۴) ۱۹۵) ۱۹۶) ۱۹۷) ۱۹۸) ۱۹۹) ۲۰۰) ۲۰۱) ۲۰۲) ۲۰۳) ۲۰۴) ۲۰۵) ۲۰۶) ۲۰۷) ۲۰۸) ۲۰۹) ۲۱۰) ۲۱۱) ۲۱۲) ۲۱۳) ۲۱۴) ۲۱۵) ۲۱۶) ۲۱۷) ۲۱۸) ۲۱۹) ۲۲۰) ۲۲۱) ۲۲۲) ۲۲۳) ۲۲۴) ۲۲۵) ۲۲۶) ۲۲۷) ۲۲۸) ۲۲۹) ۲۳۰) ۲۳۱) ۲۳۲) ۲۳۳) ۲۳۴) ۲۳۵) ۲۳۶) ۲۳۷) ۲۳۸) ۲۳۹) ۲۴۰) ۲۴۱) ۲۴۲) ۲۴۳) ۲۴۴) ۲۴۵) ۲۴۶) ۲۴۷) ۲۴۸) ۲۴۹) ۲۵۰) ۲۵۱) ۲۵۲) ۲۵۳) ۲۵۴) ۲۵۵) ۲۵۶) ۲۵۷) ۲۵۸) ۲۵۹) ۲۶۰) ۲۶۱) ۲۶۲) ۲۶۳) ۲۶۴) ۲۶۵) ۲۶۶) ۲۶۷) ۲۶۸) ۲۶۹) ۲۷۰) ۲۷۱) ۲۷۲) ۲۷۳) ۲۷۴) ۲۷۵) ۲۷۶) ۲۷۷) ۲۷۸) ۲۷۹) ۲۸۰) ۲۸۱) ۲۸۲) ۲۸۳) ۲۸۴) ۲۸۵) ۲۸۶) ۲۸۷) ۲۸۸) ۲۸۹) ۲۹۰) ۲۹۱) ۲۹۲) ۲۹۳) ۲۹۴) ۲۹۵) ۲۹۶) ۲۹۷) ۲۹۸) ۲۹۹) ۳۰۰) ۳۰۱) ۳۰۲) ۳۰۳) ۳۰۴) ۳۰۵) ۳۰۶) ۳۰۷) ۳۰۸) ۳۰۹) ۳۱۰) ۳۱۱) ۳۱۲) ۳۱۳) ۳۱۴) ۳۱۵) ۳۱۶) ۳۱۷) ۳۱۸) ۳۱۹) ۳۲۰) ۳۲۱) ۳۲۲) ۳۲۳) ۳۲۴) ۳۲۵) ۳۲۶) ۳۲۷) ۳۲۸) ۳۲۹) ۳۳۰) ۳۳۱) ۳۳۲) ۳۳۳) ۳۳۴) ۳۳۵) ۳۳۶) ۳۳۷) ۳۳۸) ۳۳۹) ۳۴۰) ۳۴۱) ۳۴۲) ۳۴۳) ۳۴۴) ۳۴۵) ۳۴۶) ۳۴۷) ۳۴۸) ۳۴۹) ۳۵۰) ۳۵۱) ۳۵۲) ۳۵۳) ۳۵۴) ۳۵۵) ۳۵۶) ۳۵۷) ۳۵۸) ۳۵۹) ۳۶۰) ۳۶۱) ۳۶۲) ۳۶۳) ۳۶۴) ۳۶۵) ۳۶۶) ۳۶۷) ۳۶۸) ۳۶۹) ۳۷۰) ۳۷۱) ۳۷۲) ۳۷۳) ۳۷۴) ۳۷۵) ۳۷۶) ۳۷۷) ۳۷۸) ۳۷۹) ۳۸۰) ۳۸۱) ۳۸۲) ۳۸۳) ۳۸۴) ۳۸۵) ۳۸۶) ۳۸۷) ۳۸۸) ۳۸۹) ۳۹۰) ۳۹۱) ۳۹۲) ۳۹۳) ۳۹۴) ۳۹۵) ۳۹۶) ۳۹۷) ۳۹۸) ۳۹۹) ۴۰۰) ۴۰۱) ۴۰۲) ۴۰۳) ۴۰۴) ۴۰۵) ۴۰۶) ۴۰۷) ۴۰۸) ۴۰۹) ۴۱۰) ۴۱۱) ۴۱۲) ۴۱۳) ۴۱۴) ۴۱۵) ۴۱۶) ۴۱۷) ۴۱۸) ۴۱۹) ۴۲۰) ۴۲۱) ۴۲۲) ۴۲۳) ۴۲۴) ۴۲۵) ۴۲۶) ۴۲۷) ۴۲۸) ۴۲۹) ۴۳۰) ۴۳۱) ۴۳۲) ۴۳۳) ۴۳۴) ۴۳۵) ۴۳۶) ۴۳۷) ۴۳۸) ۴۳۹) ۴۴۰) ۴۴۱) ۴۴۲) ۴۴۳) ۴۴۴) ۴۴۵) ۴۴۶) ۴۴۷) ۴۴۸) ۴۴۹) ۴۵۰) ۴۵۱) ۴۵۲) ۴۵۳) ۴۵۴) ۴۵۵) ۴۵۶) ۴۵۷) ۴۵۸) ۴۵۹) ۴۶۰) ۴۶۱) ۴۶۲) ۴۶۳) ۴۶۴) ۴۶۵) ۴۶۶) ۴۶۷) ۴۶۸) ۴۶۹) ۴۷۰) ۴۷۱) ۴۷۲) ۴۷۳) ۴۷۴) ۴۷۵) ۴۷۶) ۴۷۷) ۴۷۸) ۴۷۹) ۴۸۰) ۴۸۱) ۴۸۲) ۴۸۳) ۴۸۴) ۴۸۵) ۴۸۶) ۴۸۷) ۴۸۸) ۴۸۹) ۴۹۰) ۴۹۱) ۴۹۲) ۴۹۳) ۴۹۴) ۴۹۵) ۴۹۶) ۴۹۷) ۴۹۸) ۴۹۹) ۵۰۰) ۵۰۱) ۵۰۲) ۵۰۳) ۵۰۴) ۵۰۵) ۵۰۶) ۵۰۷) ۵۰۸) ۵۰۹) ۵۱۰) ۵۱۱) ۵۱۲) ۵۱۳) ۵۱۴) ۵۱۵) ۵۱۶) ۵۱۷) ۵۱۸) ۵۱۹) ۵۲۰) ۵۲۱) ۵۲۲) ۵۲۳) ۵۲۴) ۵۲۵) ۵۲۶) ۵۲۷) ۵۲۸) ۵۲۹) ۵۳۰) ۵۳۱) ۵۳۲) ۵۳۳) ۵۳۴) ۵۳۵) ۵۳۶) ۵۳۷) ۵۳۸) ۵۳۹) ۵۴۰) ۵۴۱) ۵۴۲) ۵۴۳) ۵۴۴) ۵۴۵) ۵۴۶) ۵۴۷) ۵۴۸) ۵۴۹) ۵۵۰) ۵۵۱) ۵۵۲) ۵۵۳) ۵۵۴) ۵۵۵) ۵۵۶) ۵۵۷) ۵۵۸) ۵۵۹) ۵۶۰) ۵۶۱) ۵۶۲) ۵۶۳) ۵۶۴) ۵۶۵) ۵۶۶) ۵۶۷) ۵۶۸) ۵۶۹) ۵۷۰) ۵۷۱) ۵۷۲) ۵۷۳) ۵۷۴) ۵۷۵) ۵۷۶) ۵۷۷) ۵۷۸) ۵۷۹) ۵۸۰) ۵۸۱) ۵۸۲) ۵۸۳) ۵۸۴) ۵۸۵) ۵۸۶) ۵۸۷) ۵۸۸) ۵۸۹) ۵۹۰) ۵۹۱) ۵۹۲) ۵۹۳) ۵۹۴) ۵۹۵) ۵۹۶) ۵۹۷) ۵۹۸) ۵۹۹) ۶۰۰) ۶۰۱) ۶۰۲) ۶۰۳) ۶۰۴) ۶۰۵) ۶۰۶) ۶۰۷) ۶۰۸) ۶۰۹) ۶۱۰) ۶۱۱) ۶۱۲) ۶۱۳) ۶۱۴) ۶۱۵) ۶۱۶) ۶۱۷) ۶۱۸) ۶۱۹) ۶۲۰) ۶۲۱) ۶۲۲) ۶۲۳) ۶۲۴) ۶۲۵) ۶۲۶) ۶۲۷) ۶۲۸) ۶۲۹) ۶۳۰) ۶۳۱) ۶۳۲) ۶۳۳) ۶۳۴) ۶۳۵) ۶۳۶) ۶۳۷) ۶۳۸) ۶۳۹) ۶۴۰) ۶۴۱) ۶۴۲) ۶۴۳) ۶۴۴) ۶۴۵) ۶۴۶) ۶۴۷) ۶۴۸) ۶۴۹) ۶۵۰) ۶۵۱) ۶۵۲) ۶۵۳) ۶۵۴) ۶۵۵) ۶۵۶) ۶۵۷) ۶۵۸) ۶۵۹) ۶۶۰) ۶۶۱) ۶۶۲) ۶۶۳) ۶۶۴) ۶۶۵) ۶۶۶) ۶۶۷) ۶۶۸) ۶۶۹) ۶۷۰) ۶۷۱) ۶۷۲) ۶۷۳) ۶۷۴) ۶۷۵) ۶۷۶) ۶۷۷) ۶۷۸) ۶۷۹) ۶۸۰) ۶۸۱) ۶۸۲) ۶۸۳) ۶۸۴) ۶۸۵) ۶۸۶) ۶۸۷) ۶۸۸) ۶۸۹) ۶۹۰) ۶۹۱) ۶۹۲) ۶۹۳) ۶۹۴) ۶۹۵) ۶۹۶) ۶۹۷) ۶۹۸) ۶۹۹) ۷۰۰) ۷۰۱) ۷۰۲) ۷۰۳) ۷۰۴) ۷۰۵) ۷۰۶) ۷۰۷) ۷۰۸) ۷۰۹) ۷۱۰) ۷۱۱) ۷۱۲) ۷۱۳) ۷۱۴) ۷۱۵) ۷۱۶) ۷۱۷) ۷۱۸) ۷۱۹) ۷۲۰) ۷۲۱) ۷۲۲) ۷۲۳) ۷۲۴) ۷۲۵) ۷۲۶) ۷۲۷) ۷۲۸) ۷۲۹) ۷۳۰) ۷۳۱) ۷۳۲) ۷۳۳) ۷۳۴) ۷۳۵) ۷۳۶) ۷۳۷) ۷۳۸) ۷۳۹) ۷۴۰) ۷۴۱) ۷۴۲) ۷۴۳) ۷۴۴) ۷۴۵) ۷۴۶) ۷۴۷) ۷۴۸) ۷۴۹) ۷۵۰) ۷۵۱) ۷۵۲) ۷۵۳) ۷۵۴) ۷۵۵) ۷۵۶) ۷۵۷) ۷۵۸) ۷۵۹) ۷۶۰) ۷۶۱) ۷۶۲) ۷۶۳) ۷۶۴) ۷۶۵) ۷۶۶) ۷۶۷) ۷۶۸) ۷۶۹) ۷۷۰) ۷۷۱) ۷۷۲) ۷۷۳) ۷۷۴) ۷۷۵) ۷۷۶) ۷۷۷) ۷۷۸) ۷۷۹) ۷۸۰) ۷۸۱) ۷۸۲) ۷۸۳) ۷۸۴) ۷۸۵) ۷۸۶) ۷۸۷) ۷۸۸) ۷۸۹) ۷۹۰) ۷۹۱) ۷۹۲) ۷۹۳) ۷۹۴) ۷۹۵) ۷۹۶) ۷۹۷) ۷۹۸) ۷۹۹) ۸۰۰) ۸۰۱) ۸۰۲) ۸۰۳) ۸۰۴) ۸۰۵) ۸۰۶) ۸۰۷) ۸۰۸) ۸۰۹) ۸۱۰) ۸۱۱) ۸۱۲) ۸۱۳) ۸۱۴) ۸۱۵) ۸۱۶) ۸۱۷) ۸۱۸) ۸۱۹) ۸۲۰) ۸۲۱) ۸۲۲) ۸۲۳) ۸۲۴) ۸۲۵) ۸۲۶) ۸۲۷) ۸۲۸) ۸۲۹) ۸۳۰) ۸۳۱) ۸۳۲) ۸۳۳) ۸۳۴) ۸۳۵) ۸۳۶) ۸۳۷) ۸۳۸) ۸۳۹) ۸۴۰) ۸۴۱) ۸۴۲) ۸۴۳) ۸۴۴) ۸۴۵) ۸۴۶) ۸۴۷) ۸۴۸) ۸۴۹) ۸۵۰) ۸۵۱) ۸۵۲) ۸۵۳) ۸۵۴) ۸۵۵) ۸۵۶) ۸۵۷) ۸۵۸) ۸۵۹) ۸۶۰) ۸۶۱) ۸۶۲) ۸۶۳) ۸۶۴) ۸۶۵) ۸۶۶) ۸۶۷) ۸۶۸) ۸۶۹) ۸۷۰) ۸۷۱) ۸۷۲) ۸۷۳) ۸۷۴) ۸۷۵) ۸۷۶) ۸۷۷) ۸۷۸) ۸۷۹) ۸۸۰) ۸۸۱) ۸۸۲) ۸۸۳) ۸۸۴) ۸۸۵) ۸۸۶) ۸۸۷) ۸۸۸) ۸۸۹) ۸۹۰) ۸۹۱) ۸۹۲) ۸۹۳) ۸۹۴) ۸۹۵) ۸۹۶) ۸۹۷) ۸۹۸) ۸۹۹) ۹۰۰) ۹۰۱) ۹۰۲) ۹۰۳) ۹۰۴) ۹۰۵) ۹۰۶) ۹۰۷) ۹۰۸) ۹۰۹) ۹۱۰) ۹۱۱) ۹۱۲) ۹۱۳) ۹۱۴) ۹۱۵) ۹۱۶) ۹۱۷) ۹۱۸) ۹۱۹) ۹۲۰) ۹۲۱) ۹۲۲) ۹۲۳) ۹۲۴) ۹۲۵) ۹۲۶) ۹۲۷) ۹۲۸) ۹۲۹) ۹۳۰) ۹۳۱) ۹۳۲) ۹۳۳) ۹۳۴) ۹۳۵) ۹۳۶) ۹۳۷) ۹۳۸) ۹۳۹) ۹۴۰) ۹۴۱) ۹۴۲) ۹۴۳) ۹۴۴) ۹۴۵) ۹۴۶) ۹۴۷) ۹۴۸) ۹۴۹) ۹۵۰) ۹۵۱) ۹۵۲) ۹۵۳) ۹۵۴) ۹۵۵) ۹۵۶) ۹۵۷) ۹۵۸) ۹۵۹) ۹۶۰) ۹۶۱) ۹۶۲) ۹۶۳) ۹۶۴) ۹۶۵) ۹۶۶) ۹۶۷) ۹۶۸) ۹۶۹) ۹۷۰) ۹۷۱) ۹۷۲) ۹۷۳) ۹۷۴) ۹۷۵) ۹۷۶) ۹۷۷) ۹۷۸) ۹۷۹) ۹۸۰) ۹۸۱) ۹۸۲) ۹۸۳) ۹۸۴) ۹۸۵) ۹۸۶) ۹۸۷) ۹۸۸) ۹۸۹) ۹۹۰) ۹۹۱) ۹۹۲) ۹۹۳) ۹۹۴) ۹۹۵) ۹۹۶) ۹۹۷) ۹۹۸) ۹۹۹) ۱۰۰۰) 1001) 1002) 1003) 1004) 1005) 1006) 1007) 1008) 1009) 1010) 1011) 1012) 1013) 1014) 1015) 1016) 1017) 1018) 1019) 1020) 1021) 1022) 1023) 1024) 1025) 1026) 1027) 1028) 1029) 1030) 1031) 1032) 1033) 1034) 1035) 1036) 1037) 1038) 1039) 1040) 1041) 1042) 1043) 1044) 1045) 1046) 1047) 1048) 1049) 1050) 1051) 1052) 1053) 1054) 1055) 1056) 1057) 1058) 1059) 1060) 1061) 1062) 1063) 1064) 1065) 1066) 1067) 1068) 1069) 1070) 1071) 1072) 1073) 1074) 1075) 1076) 1077) 1078) 1079) 1080) 1081) 1082) 1083) 1084) 1085) 1086) 1087) 1088) 1089) 1090) 1091) 1092) 1093) 1094) 1095) 1096) 1097) 1098) 1099) 1100) 1101) 1102) 1103) 1104) 1105) 1106) 1107) 1108) 1109) 1110) 1111) 1112) 1113) 1114) 1115) 1116) 1117) 1118) 1119) 1120) 1121) 1122) 1123) 1124) 1125) 1126) 1127) 1128) 1129) 1130) 1131) 1132) 1133) 1134) 1135) 1136) 1137) 1138) 1139) 1140) 1141) 1142) 1143) 1144) 1145) 1146) 1147) 1148) 1149) 1150) 1151) 1152) 1153) 1154) 1155) 1156) 1157) 1158) 1159) 1160) 1161) 1162) 1163) 1164) 1165) 1166) 1167) 1168) 1169) 1170) 1171) 1172) 1173) 1174) 1175) 1176) 1177) 1178) 1179) 1180) 1181) 1182) 1183) 1184) 1185) 1186) 1187) 1188) 1189) 1190) 1191) 1192) 1193) 1194) 1195) 1196) 1197) 1198) 1199) 1200) 1201) 1202) 1203) 1204) 1205) 1206) 1207) 1208) 1209) 1210) 1211) 1212) 1213) 1214) 1215) 1216) 1217) 1218) 1219) 1220) 1221) 1222) 1223) 1224) 1225) 1226) 1227) 1228) 1229) 1230) 1231) 1232) 1233) 1234) 1235) 1236) 1237) 1238) 1239) 1240) 1241) 1242) 1243) 1244) 1245) 1246) 1247) 1248) 1249) 1250) 1251) 1252) 1253) 1254) 1255) 1256) 1257) 1258) 1259) 1260) 1261) 1262) 1263) 1264) 1265) 1266) 1267) 1268) 1269) 1270) 1271) 1272) 1273) 1274) 1275) 1276) 1277) 1278) 1279) 1280) 1281) 1282) 1283) 1284) 1285) 1286) 1287) 1288) 1289) 1290) 1291) 1292) 1293) 1294) 1295) 1296) 1297) 1298) 1299) 1300) 1301) 1302) 1303) 1304) 1305) 1306) 1307) 1308) 1309) 1310) 1311) 1312) 1313) 1314) 1315) 1316) 1317) 1318) 1319) 1320) 1321) 1322) 1323) 1324) 1325) 1326) 1327) 1328) 1329) 1330) 1331) 1332) 1333) 1334) 1335) 1336) 1337) 1338) 1339) 1340) 1341) 1342) 1343) 1344) 1345) 1346) 1347) 1348) 1349) 1350) 1351) 1352) 1353) 1354) 1355) 1356) 1357) 1358) 1359) 1360) 1361) 1362) 1363) 1364) 1365) 1366) 1367) 1368) 1369) 1370) 1371) 1372) 1373) 1374) 1375) 1376) 1377) 1378) 1379) 1380) 1381) 1382) 1383) 1384) 1385) 1386) 1387) 1388) 1389) 1390) 1391) 1392) 1393) 1394) 1395) 1396) 1397) 1398) 1399) 1400) 1401) 1402) 1403) 1404) 1405) 1406) 1407) 1408) 1409) 1410) 1411) 1412) 1413) 1414) 1415) 1416) 1417) 1418) 1419) 1420) 1421) 1422) 1423) 1424) 1425) 1426) 1427) 1428) 1429) 1430) 1431) 1432) 1433) 1434) 1435) 1436) 1437) 1438) 1439) 1440) 1441) 1442) 1443) 1444) 1445) 1446) 1447) 1448) 1449) 1450) 1451) 1452) 1453) 1454) 1455) 1456) 1457) 1458) 1459) 1460) 1461) 1462) 1463) 1464) 1465) 1466) 1467) 1468) 1469) 1470) 1471) 1472) 1473) 1474) 1475) 1476) 1477) 1478) 1479) 1480) 1481) 1482) 1483) 1484) 1485) 1486) 1487) 1488) 1489) 1490) 1491) 1492) 1493) 1494) 1495) 1496) 1497) 1498) 1499) 1500) 1501) 1502) 1503) 1504) 1505) 1506) 1507) 1508) 1509) 1510) 1511) 1512) 1513) 1514) 1515) 1516) 1517) 1518) 1519) 1520) 1521) 1522) 1523) 1524) 1525) 1526) 1527) 1528) 1529) 1530) 1531) 1532) 1533) 1534) 1535) 1536) 1537) 1538) 1539) 1540) 1541) 1542) 1543) 1544) 1545) 1546) 1547) 1548) 1549) 1550) 1551) 1552) 1553) 1554) 1555) 1556) 1557) 1558) 1559) 1560) 1561) 1562) 1563) 1564) 1565) 1566) 1567) 1568) 1569) 1570)

կարգալուծ՝ Ուսուն, Արուան եւ Արարդին “երկիր” կը համարի. բայց քերականական տեսակէտէ բալթոսլաւոնականներէ եւ այսպէս կարգալը: Սէյսի՝ Արարդին Արարատ-Ուրարտուի հետ նոյն համարելու համար բրած առաջարկութիւնն ալ ուրիշ ցրման պէտք չունի:

Աիրհուի կը վերաբերէր դարձեալ Երէ քաղաքը, ուր Սաղմանասար Ա. մտաւ. նմանապէս նախ քան զամենայն՝ Իւււ կամ Էնդի (Էնդիտէ), Ալդի երկիրը: Նորեւս Բեւքի Իշուա = Խուա ըլլալու մասին բրած առաջարկութեան վրայօք տես վարը: Արդէն Տիգղաթպիղեաներ Առաջնէն յառաջ Ալդի եւ Բուրուկուզդի նահանգներն Ասորեստանեայց հարկատու էին. բայց ասկէ ետքը 50 տարի Մուշկիի (Մոսկացուց երկրին) իշխանութեան տակ էին, որմէ կ’երեւայ թէ Տիգղաթպիղեաներ իւր թագաւորութեանը սկիզբն բրած արշաւանքին ատենը զիրենք ազատեց. երբ այս նահանգները յաջորդ տարին հարկ տալ չուզեցին, զինու զօրութեամբ դարձեալ հնազանդութեան բերուեցան: Արթուղին (42) համաձայն՝ Սաղմանասար Բ. թագաւորութեանն երրորդ տարին Ալդիի կրճերէն ներս խուժեւէն ետքն Ալդին, Սահնին, Դաի-Էնին եւն նուաճեց: Արթուղը նոյն տեղը Էնդիտէ անունը կ’ընծայէ, որ ապացոյց մըն է Ալդի — Էնդի — Էնդիտէ՝ անուններուն նոյն ըլլալուն՝ այն աղբրսով ալ հաստատուած, որով Ալդի եւ Էնդի — Էնդիտէ մեր առջեւ կ’ելլեն: Արթուղն որոշ կերպով մատնանիշ կ’ընէ Սաղմանասար Բ.ի բռնած ճամբան: Այս թագաւորը Բիտ-Չամանիէ ճամբայ ելլելով՝ եւ Նամդանու եւ Միրհիսու լեռնագաւառներէն անցնելով Էնդիտէ “Իջաւ” Իշուայի մէջ. այստեղ ըստ սովորականին կողոպտեց ու մոխիր դարձուց. ասկէ

1 Է եւ ն տառերուն յաճախագէտ փոփոխութեանը պատճառաւ:

ետքն Արսանիասի վրայէն ճամբան շարունակեց՝ Սուհմէ եւ Դաիաննի հասնելու համար: Salm. Mo II, 65, 66 ի մէջ “Էնզիտէի կիրճերը մտայ. Արբեղայէն վեր՝ Կիւուրիի կրճերէն գուրս ելայ” ըստածը բնականաբար կ’ականարկէ Սաղմանասար Բ. ի Էնզիտէէ սկսեալ՝ Սուհմէի, Դաիաննէի, Ուրարտուի, Կիրզանի, Հուբուշկիայի, Կիւուրիի վրայէն չուելը: Հմմտ. նաեւ Salm. Balaw. II, 5. “Լայնածաւալ երկիրը՝ Էնզիէն մինչեւ Սուհնի, Սուհնիէն մինչեւ Մեւիդ, Մեւիդէն մինչեւ Դաիաննի կտրեց անցաւ:” Վերջապէս սա՛ ալ ըսելու ենք որ Սամսիրաման իւր իշխանութեան տարածութեանը համար կ’ըսէ թէ Ակկադիոյ Ջադգի քաղքէն մինչեւ Էնզի երկիրը կը հասնի. Տիգղաթպիղեսեր Գ. ալ կռածոյ-արձանագրութեան մը մէկ հատակոտորին մէջ՝ Ուրարտուի եւ Էնզիի մէջ նուաճած քաղաքներուն մէկ համառօտութիւնը կ’ընէ. ի հարկէ կարելի չէ ճշդիւ որոշել թէ որ քաղաքն որ երկրին կը վերաբերէր:

Էնզի երկրին մէջն էր Սուբնատի ականաղբիւրը: Սուբնատ նշանաւոր եղած է ասորեստանցի թագաւորներէն չորսին այս գետին վրայ կանգնած անդրիններովն ու արձանագրութիւններովը: Ասուր-նասիրպաղ ինք զինքը “Սուբնատի ականաղբիւրէն մինչեւ Նիրիբ շա բիտանի” երկիրը եւ “Սուբնատի ականաղբիւրէն մինչեւ Ուրարտու” եղած երկիրը նուաճող կ’անուանէ: Տեսնուեցաւ որ Սուբնատ այսօրւան Սէբէնէ-սոււ է (Հմմտ. Ritter, Erdkunde X, 98). H. Rawlinson՝ Sebeneh, Taylor՝ Tsebeneh եւ J. Brandt՝ Zibeneh կը գրեն: Տիգրիսի աղբիւրէն վար՝ առաջին յիշատակուելու արժանի ճիւղն է Սուբնատ որ՝ Դիարբեկիի հիւսիսային կողմը՝ Էկիլի քով Տիգրիս կը թափի. այսօրս Սէբէնէ անունը յիշեալ ճիւղին հարաւային գլխաւոր բազկին կը տրուի. այնտեղ է միանգամայն այս անուամբ քաղաք մը՝ Կիպերտի Carte générale ին համաձայն՝ Սէբէնէ-սուի արեւելեան ու Հինիի

Հարաւ - արեւմտեան կողմը՝ մերձաւորապէս արեւելեան երկայնութեան $57^{\circ} 16'$ ին (Գրինվիչէ) եւ հիւսիսային լայնութեան $38^{\circ} 34'$ ին վրայ: Ասորեստանցիք թէ Բալու-Լիշէ-Նէրշիի վրայէն՝ Ուրարտու, եւ թէ Հինիի վրայէն ու Սէբէնէ-սուի երկայնութեամբն Ամիգ — Դիարբէկը արշաւած ատեն՝ ստիպուած էին Սուբնատի ականաղբեր քարայրին առջեւէն անցնիլ. ասով կը մեկնուի թէ Ասորեստանցւոց թագաւորներն — Տիգղաթպիղեսեր Ա., Տուկուլտինինիբ Բ., Ասուրնասիրպաղ եւ Սաղմանասար Բ. — ինչո՞ւ այնտեղ իրենց անդրինները կը կանգնէին ու անոնց վրայ արձանագրութիւններ գրել կու տային: Rawlinson եւ Taylor ականաղբեր քարայրն ու անոր մէջն անդրի մը գտան. Սէստեր, որ աւելի ուշ նոյն տեղը գացած է, երկու արձանի խօսք կ'ընէ, որոնց միայն մէկը՝ զՏիգղաթպիղեսեր ներկայացընողը՝ ծանօթացուած է կաղապարով. արձանագրութիւններէն միայն Տիգղաթպիղեսեր Առաջնոյնը լաւ պահուած է, իսկ Տուկուլտինինիբ Բ. ի եւ Սաղմանասար Բ. ի արձանագրութիւնները բաւական շատ փխտուած են (Հմմտ. Շրոդերի Die Keilinschriften am Eingange der Quellgrotte des Sebeh-Suh մենագրութիւնը՝ Հանդերձ Տիգղաթպիղեսերի բարձրաքանդակին նկարովն, հրատարակուած Abh. d. Berl. Akad. d. Wiss. 1885, էջ 1—31 եւ Դելլ, Par. 185:) Ակնաղբեր տեղը — տարակոյս չկայ որ Սուբնատի ականաղբերն է ըսուածը — եւ այն՝ Էկի լեռան վրայ Ասուրնասիրպաղ իւր անուամբը քաղաք մը կառուցանել տուաւ եւ այնտեղ ի նշան իւր զօրութեան՝ իւր արձանը կանգնեց: Նոյնը կը պատմէ Սաղմանասար Բ. Էնզիի մէկ ուրիշ քաղաքին՝ Սալուրիի՝ վրայ. այստեղուան

1 Craig, The Monolith Inscription of Salmanassar II, New-Haven 1887, Sa-lu-ri-a KI-TA (= šaplu) šad (?) Ki-ri-e-ki կը կարդայ: Peiser (KB I, 164) Sa-lu-ri a-sar(?) me-ti-ki ri-e-ki կը կարդայ — «(ի) Սալուրի՝ տեղ

արձանին վրայ արձանագրութիւն մ'ալ աւելցուեցաւ, որ Ասորեստանց թագաւորին արութիւնները կը պատմէր: Իշուա — Ալզի — Էնզի երկրին տեղն որոշելու համար արձանագրութիւններէն հետեւեալ յեցակէտերը կը ստանանք: Այս երկիրը Մուշկիէ (Եփրատայ մէկալ կողմը՝ Արաբկիրի մօտ) շատ հեռու չէր. հիւսիսէն մինչեւ Արսանիաս կը հասնէր եւ կը կցէր Սուհմէի, որ Արսանիասի մէկալ կողմն է: Արեւելքէն սահմանակից էր Ուրարտու. հարաւէն սահմանակից էին Նամդանու եւ Միրհիսու, որ Բիտ-Չամանիի հիւսիսային կողմը բարձրագիւր երկիրներ էին: Ասով ակամայ կը մղուինք այսօրւան Հանձիթի կողմերը՝ Բալուի եւ Արզնի մէջերը, եւ արեւելքէն մինչեւ Հինի: Հանձիթ՝ որ արդէն *Ἀνζήτα* ձեւով Պտղոմէոսի քով (Ե 13. 19) կը գտնուի, Մեծ Հայոց մէկ քաղաքն է Տիգրիսի աղբերաց սահմաններուն մէջ. նմանապէս Պտղոմէոսի քով միեւնոյն տեղը (§ 19) կը յիշուի իբր գաւառ մը, ուր էր *Ἀνζήτα*: Կիպերտ իւր *Atlas antiquus*ի pl. IV) մէջ Աշէրէնէն ճշգրտէն այն տեղ դրած է, ուր է այժմեան Հանձիթը: Էնզիտէ եւ Անզիտա — Անզետենէ անուանց նոյնութիւնը յայտնի է եւ արդէն Շրադէր գտած էր: Հաւանական է որ Ասորեստանեայց Էնզիտէն աւելի գէպ ի արեւելք տարածուած էր քան այսօրւան Հանձիթը՝ գէթ Կիպերտի աշխարհացոյցին վրայ նշանակուածէն դատելով: Էնզիտէն Վանեան սեպագրաց Ալշի-ն է. Ալզիսն ալ ասորեստանեայ Ալշ-ի մէկ նման ձեւն է (Sayce No. XXXII, 8): Սէյա (JRAS XIV, 398) այսպէս կը սահմանէ այս տեղւոյն գիրքը. Ալզու Բալուի եւ Հինիի մէջտեղը գաւառ մըն է: Ալզիի հետ մէկտեղ յիշուած Բ-բ-ի-ն-զ-ի Ալզիի քովերն էր, թերեւս հիւսիս-արեւմտեան կողմերը՝ գէպ ի Քարբերդ:

մը հեռաւոր գնացքով(?):, Rawlinsonի բնագրին համապէս՝ վերջնականապէս բան մ'որոշել անկարելի է:

Կուժմուհի եւ Կաշիարիի մէջ եղած կայան-
 ներուն ցանկէն Կիրհուի՝ վերաբերող շատ մը
 տեղեր հանելով՝ այստեղ այն կարգաւ յառաջ կը
 բերենք, ինչ կարգաւ որ արձանագրութեան մէջ
 կը յիշուին. Իշտ-Իշտ. ասկէ Կուժմուհ տանող
 կրճեր կան: Իշտարատէ առաջին նշանակալից տեղն
 է՝ Կուժմուհէ եկողներուն համար: Կիթ-Կի. այս
 քաղաքին տուած հարկն է արջառ, ոչխար, գինի
 եւ պղնձէ անօթ: Մաթի-Կո-². Ասորնասիրպաղ այս
 քաղաքն՝ ասոր վերաբերող գերեզմանքաղաքին
 հետ մէկտեղ նուաճեց եւ 2800 այր սպաննեց. ու-
 ռ-³ (պաշտօնեայ) մ'այստեղ հաստատեց իւր ա-
 թուռն անոր անուամբը: Թագաւորութեան հինգե-
 րորդ տարին ինկող այս արշաւանքին վրայ տրուած
 տեղեկութեան մէջ կը պատմուի թէ այս քաղաքին
 մէջ արքունի արձան մը միայն կանգնուեցաւ. ասով
 հաւանական կ'ըլլայ Հոմմէլի (Gesch. 572, ծան. 5)
 այն կարծիքը թէ Մատիատու այն տեղը միայն
 կրնայ ըլլալ, ուր գտնուեցաւ կուրքեան ըսուած
 կոթողը, որ այս արշաւանքին վրայ միայն կը խօսի:
 Նոյն գիտնականը (Gesch. 572) մտադրութեան ար-
 ժանի ենթագրութիւն մ'ընելով կ'ըսէ թէ այս
 Մաթի-Կո անունն, որ Մաթի-Կո ալ կրնայ գրուիլ,
 Սաղմանասար Բ. ի Մաթի-Կի հետ կրնայ յարա-
 բերութիւն ունենալ: Վերջին երկիրն տարակոյս
 չկայ որ Սուբնատի ակնաղբեր եւ Եփրատայ մօտերն
 էր: Մաթի-Կի(ե, ու) ընթերցուածոյն դէմ միակ
 գծուարութիւնն այն է որ Մաթի-Կո ընթեր-
 ցուածն ալ կայ: Նորերս Սախաւ³ Ասորեստանեայց
 Մաթի-Կիին այսօրւան Միդի-Կին հետ (Տուր-Աբ-
 գինի հիւսիսակողմն՝ գրեթէ Մէրդինի եւ Ջէզիրէտ

1 Թէեւ Կիրհուի հարկը Զաղարուհա կը հասնի,
 սակայն կանխաւ յիշուած քանի մը քաղաքները կարելի է
 Կիրհուի քաղաքներ համարել:

2 Յարբ. ու-Կի. թերեւս Մաթի-Կո կարգաւու է:

3 Zeitschrift f. Assyriol. XII, 51.

կը խօսին: Թագաւորը Տուշհայէն գալով եւ գիշեր մ'ամբողջ լաւ քալելէ ու լաստով Տիգրիսն անցնելէ ետքը՝ Դիւայի Պիտուրա քաղաքը հասաւ: Դիւայի քաղաքներէն 50 ը կը նուաճէ ու կը կործանէ եւ 50 հոգի գերելով հետն առած կ'երթայ: Ասուր-նասիրպաղ իւր արշաւանքը շարունակելով՝ Պիտուրայէն Արբակի կ'իջնայ: Կոթողն, որ նմանապէս Դիւայի նուաճումն ալ կը պատմէ, յաջորդ կերպով կը դասաւորէ այս երկիրը. «Նիրգուն, Լուլուտա, Դիւա, Ագգունու, Ուլիբա, Արբակի, Նիրբէ:», Թագաւորութեանը 18⁺ տարին դարձեալ Դիւա իջաւ, բայց այս անգամ Ամադանի լեռնէն. ասոր ու Արկանիա-լեռանց մէջ եղած քաղաքները յարձակմամբ առնուեցան: Իւր չուն՝ Սուա գետին ու Տիգրիսի վրայէն դէպ ի Չամբա եւ ասկէ ալ դէպ ի Բիտ-Չամանի շարունակեց: Վերոյիշեալ Պիտուրա քաղաքը շատ ամուր ու անմատչելի բերդ մ'էր. «Կրկին պարիսպ զինքը կը պատէր. ամրոցը լեռան սարի նման բարձր էր:» Ասուրնասիրպաղ այս քաղաքը յամառ ճակատէ մ'ետքն առաւ. քաղաքը պաշտպանողներէն 800 հոգի ինկան. թագաւորն ալ 700 հոգի ցցամահ սպաննեց:

Ըստ երեւութին այս սաստիկ անդնդաշատ ու լեռնային երկրին մէջ երեք լեռնագօտի ծանօթ են յականէ, այսինք Մանդու, Ամադանի եւ Արկանիա: Կո-կո-նո- քաղաքը Մ-նո- լեռնաշղթային մէջ էր. Ասուրնասիրպաղ Պիտուրան գրաւելէն ետքը՝ այս շղթան կտրեց անցաւ: Կուկունուի առման ատեն 700 հոգի ինկան: Մանդու հարկ է որ Դիւայի եւ Արբակիի մէջտեղն ըլլայ, վասն զի Դիւայի սահմանակից Արբակիի բնակիչները Մատնի «ահեղ լեռանց ծերպերն ապաւինեցան:» Ասորեստանեայց բանակը Կարանիայէ՝ Ամադանի լեռանց կրճերէն անցնելով Դիւա հասաւ: Տարակա չկայ որ Ասուրնասիրպաղայ արձանագրութեան Ա-մադանն նոյն է Տիգրաթպիղեսներ Ա.նոյ սեպա-

գրութեան Աժդանային հետ: Ամադանի-լերանց կրճին բերանը, Դամգամուսայի մօտ էր Բարդանէշ-բոս: Ամադանիի՝ դիմաց եւ այն՝ Տիգրիսի երկու կողմը կը բարձրանար Արկանի: Այս լեռան մէջն էր Մալան-փոքրիկ գաւառը, զոր Ասուրնասիրպաղ գրաւելէ ետքը Ջամբա մտաւ: Հոմմէլ իրաւամբ Արկանիա լեռան անունը նոյն կը համարի այսօրեան Արղն-Մագէն անունն հետ, որ Բալուի (Մուրադ-չայի վրայ) եւ Դիարբեկի գրեթէ մէջտեղն է. Արղն անունով ուրիշ տեղ մ'ալ կայ՝ Արղն-Մագէնի հարաւային կողմը: Առաջիկայ տողերով Դիւայի վրայ տրուած տեղեկութիւնները հիմ բռնելով կրնանք ըսել որ Դիւան փնտռելու ենք այսօրեան Սուպհանի մէջ որ Դիարբեկի հիւսիսային կողմը գէպ ի Հազըու տարածուող երկիր մըն է. Արղնի = Արկանայի քովերն գտնուող լեռնագաւառն ալ Դիւայի մասն էր: Բելքի (ZDMG 51 էջ 559) Դիւայի Դաիրայի հետ նոյն ըլլալուն նկատմամբ ըրած խնդրոյն վրայ՝ տես վարը:

Արթնի: Ասուրնասիրպաղ այստեղ հասաւ Պիտուրայէն. 1000 փախստականք “անկոխելի լեռանց” մէջ սպաննուեցան. 2200 հոգի ալ Ասուրեստանեայց ձեռքը գերի ինկան: Այս երկրէն առնուած աւարն էր “արջառ ու ոչխար անհամար բազմութեամբ”: Ասկէ ետքը Թագաւորն երկրին երկու ամրոցները զիւրիւր եւ զՄալանիքա առաւ: Արբակի “Աիրհիի մէջ” կը նշանակուի: Մատնեան լեռանց զանգուածն ասոր քովն կամ նոյն իսկ ասոր մէկ մասին մէջն էր: Կոթողը կ'ըսէ թէ Արբակի՝ Ուլլիբայի ու Նիրբուի մէջտեղն է: Դիւայի արեւմտեան կամ հիւսիս-արեւմտեան կողմը տեղաւորելու ենք Նիպուր-Պաղատա լեռնագաւառը:

1 Սեպագիրները՝ Արկանի (= Արղն Մագէն) հանգէպ կը դնեն Ամադանու լեռը. արդ Մէհրաբ-դաղ կրնայ այս լեռն ըլլալ, ինչպէս Ռոստ (անդ, 37) ալ կ'ընդունի: (Ուղեւոր Ի-յա-Ելի):

Նիպուր-Պաշտա: Ասուրնասիրպաղ թագաւորութեանն առաջին տարին այն քաղաքներուն վրայ քալեց, որոնք Նիպուր եւ Պազատա լեռանց մէջ տեղն էին. այս քաղաքներուն 20 ն առաւ: Ասկէ ետքը Տիգրիսն անցնելով՝ Կումմուհի ձօտեցաւ: Սանհերիբ, որ թագաւորութեանը 5^{րդ} տարին այս կողմանց բազմաթիւ քաղաքները նուաճեց, միայն Նիպուր լեռը կը յիշէ: Ասուրնասիրպաղայ յիշած քաղաքներն են. Ափու-ն, Ուշու-ն, Պիւ-շի¹: Սանհերիբի սեպագրութիւնները կը յիշեն. Տո-մո-ր- (նո-ր-?)բի, Շ-ր-մ, Ե-մ-մ, Աի-բ-շ-ն, Հ-ւ-բ-ո-դ-ւ, Կ-ւ-ւ, Կ-ւ-ւ: Պատմական արձանագրութեանց ստվորական ստէրէոտիպ ու չոր ոճին հակառակ՝ այս լեռնազաւառին որպիսութիւնը ցուցնող տեղեկութիւնն այնպիսի կենդանի գոյներով է Սանհերիբի լեռնական թափառմանց ստորագրութեան մէջ, որ ականայ Ալպեանց այց ելող նորագոյն զօսաշրջիկներու պատմութիւնները կը յիշեցընէ. «Արք քաղաքաց . . . , որոնց բնակութիւնը թռչնոց թագաւորին՝ արծուին բունին պէս անմերձեանալի Նիպուր լեռանց գագաթն էր, լուծիս տակ շնուաճեցան:», Յետոյ այսպէս կը շարունակուի. «Նիպուր լեռանց ստորոտը վրանս հաստատեցի: Թիկնապահացս ընտիր գնդովն ու անխնայ բանակովս անոնց վրայ յարձակեցայ իբրեւ հզօր ցուլ վայրի. լեռանց վիհներէն, արագասահ վտակներէն ու ցից լեռներէն դեսպակի մէջ նստած անցայ. ոտքով մագլցելով ելայ այն տեղերն, ուր դեսպակով ելլեն դժուարին էր. ուրմի (տեսակ մ'այծեամ) մը նման երկնաբերձ սայրերն ելայ. հոն՝ ուր ծնկուղներս կռուան մը գտան հանգչելու, ժայռերու վրայ

1 Հոմմէ (Gesch. 436) ասոր հետ կը համեմատէ ժամանակակիցական պատմութեան matPilaski (I, 29). բայց այս վերջինս հարկ է որ շատ աւելի դեպ ի արեւելք՝ դեպ բուն Ասորեստան դրուի. եւ հաւանականագոյնս mat Pi-las-as-ki կարգացուելու է:

նստայ. ծարաւիս դէմ ակի պաղ ջուր խմեցի. լե-
րանց սայրերուն վրայ զանոնք հալածեցի ու զանոնք
պարտութեան մատնեցի,» Եփրատայ արեւելեան
եւ Ամգայ հիւսիսային կողմը գտնուող լեռանց՝
գրեթէ այսօրւան Մեհրաբ-գաղի ու Ալընջեկ-
գաղի տեղն է Նիպուր ու Պաղատա. Եփրատայ մէկալ
կողմը սահմանակից էր Կումմուհ — Կումագենէ:
Դըլատր՝ Նիպուրը Ստրաբոնի (XI, էջ 142) Νίβα-
ροσը կը համարի. միայն թէ Νίβαρος Արարատի
արեւելեան մէկ ծիւղն է՝ դէպ ի Մարաստան, եւ այս
պատճառաւ ալ այստեղ չի կրնար նկատողութեան
առնուիլ. նմանապէս չի կրնար նկատողութեան
առնուիլ Տոսպեան արձանագրութեանց Նիպո-ւ-ին
(Սէյս, No. LVI, 1; 4; 7; 8,) բաւական որ Սէյսի
այստեղն «Ռուանդիզի քով» է ըսելն ուզելը ըլլայ:
Վերջապէս այստեղ Կիրհուի վրայ խօսուած ատեն՝
Բո-լ-նի քաղքէն ետքը յիշուած Իշլէլիքէ- (Նիւ-
բուի մէջ) կիրճն ալ նկատողութեան առնելու է,
որ Կիրքեան քաղաքներ կային: Այս կրճին մէջէն
կը հոսէր Լո-կի- գետը, որմէ առած է յայտնապէս
Լուկիա քաղաքն իւր անունը: Բուլիանին զմեզ
Տուր-Արդինի կողմերը կը բերէ, եւ Լուկիա ալ այն
բազմաթիւ գետակներէն մէկը պիտի ըլլայ, որ
հիւսիսէն գալով Տիգրիս կը վաղեն: Չկայ ամենեւին
պատճառ մը՝ որ զմեզ արդարացրնէ եթէ Հոմմէլի
(Gesch. 563) հետ Լուկիան Արսանիոյ հիւսիսային
կողմը փնտռենք եւ եթէ Լուկիայի մէջ տեսնել
ուզենք Արսանիոյ մէկ բազուկը, որ Բորդենէ գաւ-
առը կ'սուգէ եւ Պտղոմէոսի քով Լիւկոս կը
կոչուի: Բոլորովին սխալ է Լուկիա գետակին
հաւասար գնել զՎերին-Չար, յուն. Լիւկոսը:
Այս կարծիքին դէմ տես Տիլէ (Gesch. 181) Բու-
լիանիի կրճին հիւսիսային բերանն էր Արքո-դա:

1 Delattre, Le peuple et l'empire des Mèdes
Bruxelles 1883, էջ 71.

Բեւլք (անդ. 561) կ'ըսէ թէ գրեթէ հաստատուն է Արդուպայի՝ Նիրբուի արեւմտեան կողմը՝ Եփրատայ մօտերն ըլլալը, «ապա թէ ոչ անբաժնելի կը մնար թէ Բնչպէս, կրնար Ասուրնասիրպաղ Արդուպայի մէջ Հատեանց թագաւորին հարկն առնուլ, որ Եփրատայ արեւմտեան եզերքը կը բնակէր»:

Վինքլէր՝ (Altorientalische Forschungen, 2. Reihe, Bd. I, 122) իւր այն կարծիքը թէ Տումուր, Նիպուր եւ Ուկկու կապապդովկիոյ մէջ՝ Հիլակու գաւառն ըլլան, ետ առած է (Untersuch., 192). սակայն յամենայն գէպս այս տեղերը կապապդովկիոյ մօտերն էին, այս պատճառաւ ալ՝ (Sanh. Const. 16 եւն) Տումուրէ ետքն անմիջապէս Ուկկու, Հիլակի եւ Տուլգարիմմու կը յիշուին: Վինքլէր (անդ., 192) Զէբէլ Զուգին Նիպուր լեռը կը համարի: Այս կերպով աւելի լաւ կը հասկըցուի Տիգրիսէն անցնելն, որ անմիջապէս ասոնց կը յաջորդէ:

Առաջիկայով յառաջ բերինք Նիրհուի վրայ եղած ամէն նիւթ՝ սեպագրութիւններէն հաւաքելով. այս նիւթին վրայ յենլով՝ Նիրհուի եւ Նիպուր-Պաղատա լեռնագաւառին գրից նկատմամբ հետեւեալ եզրակացութեանց կը յանգինք: Տիգրիսի հիւսիսային կողմը տարածուող լայնածաւալ դաշտն եւ Դիարբեկրի արեւմտեան կողմէն մինչեւ Եփրատ ձգուող լեռնագաւառն ընդհանրապէս կը ներկայացընեն Ասորեստանցւոց Նիրհուն ու Նիպուր-Պաղատան: Հարաւէն սահմանն էին Արամայեցւոց Բիտ-Չամանի, Շուպրիա, Նիրդուն եւ Նիրբու-Կաշիարի տէրութիւնները. Վանայ լճին եւ Ուրարտուի կողմէն այն վայրենի լեռանց շղթան, որ ընդհանրապէս Նուանուամբ ծանօթ է. արեւելքէն՝ Ուլլուբա. հիւսիսային կողմանէ՝ Արասիա. հիւսիս-արեւմտեան կողմը գտնուող Անգիտենէ-Հանձիթ նահանգը Նիրհուի մաս համարելու ենք: Նիրհու անունը պահուած է *Karḫarwān*ի մէջ

(Ritter, Erdkunde XI, 151) եւ այսօրւան Կարճ (անդղ. Կարճ) անուամբ տեղւոյն անուանը մէջ: Կարճ այն տեղն է, ուր գտնուած է Ասորենասիր-պաղայ կոթողը: Համեմատելու ալ է ԴՐԴ, որ Տալմուդի¹ մէջ կը գտնուի եւ գիրքն անծանօթ տեղ մըն է²:

Իբր յաւելուած հարկ է մանրամասն խօսիլ այստեղ Տիգղաթպիղեսեր Առաջնոյ արձանագրութեանց Կարճիին (Կարճի?) վրայ: Տիգղաթպիղեսեր Առաջնոյ թագաւորութեան սկիզբները Կուրհեցիք իբր գաշնակից Կուժմուհի Ասորեստա-

¹ Neubauer, La géographie du Talmud, Paris 1868, p. 397.

² Տալմուտի ԴՐԴը — զոր Նեպրաւէր արձանագրած է — համեմատելու նկատմամբ Նեօրէքէ ինչ կը գրէ. «Դժուարին է թէ ԴՐԴ Տալմուդի մէջ գտնուի: Տալմուդ Նիւբէ Ռաճիք ձեւն ունի, ուստի տեղւոյն անունը ԴՐԴ կամ Ռաճիք եղած պիտի ըլլայ: Աւերջին ձեւն ապահով է արաբերէն كرخنى (ասկէ ասորերէն ܟܪܝܢܐ): Այս տեղն Տակուկայի եւ Արքեղայի մէջտեղն էր. Եսկուտ իսկ կ'ըսէ թէ ինքը նոյն տեղը՝ բարձր բլրան մը վրայ տեսած է: Ուստի չի կրնար ըսուիլ թէ — Ասորեստանեայց Վերհուին է: Սա ալ կայ որ յետասորեստանեայ ժամանակները Կարճ ձեւը պատճառ կ'ըլլայ միշտ ܟܪܝܢܐ = «բաղաբ, աչքի առ-ջեւ ունենալու, որ շատ անգամ՝ սեռականով մը կամ առանց սեռականի իբրեւ տեղւոյ անուն (արաբացած՝ كرخ) կը գործածուի», Ռոսս (Untersuch. 95) Զագրոս լեռանց Κάρχοι ըսուած ցեղը՝ հին ժամանակներն դէպ ի հիւսիս տարածուած Կուրհիներու ճնացորդը կը համարի: Ասով կ'ենթադրուի թէ ճիշդ է Κάρχοι — Կուրհիներու նոյն ըլլալն եւ վերջնականապէս կը մերժուի Կուրտի մոլորեցուցիչ ընթերցուածը կամ ստանց Քրդերու հետ նոյն ըլլալը: Հմմտ. վերջնոյս նկատմամբ Marquart: Philologus 55, 231 ծան. եւ M. Hartmann: Bothan 90-96: — Rawlinson Նախ-ի-Ռուստամի արձանագրութեան Կարճն՝ Պողիւբիսի Κάρχοιին հետ համեմատած է. հմմտ. Spiegel, Die altpers. Keilinschriften. (Յո-ւլէի-ի-Ռ-ւլէի-ի):

նեայց բանականներուն գէմ պատերազմեցան, բայց յաջողութիւն չունեցան: Ասորեստանի թագաւորը՝ վերջէն Հարիա երկրին գէմ քալած ատենը՝ ստիպուեցաւ նախ «բազմաթիւ կուրհեցւոց» բանակները նորէն նուաճել. որոշիչ ճակատն Ազուտաբգիշ լեռան վրայ տրուեցաւ: Քիչ մ'ետքն անգամ մ'ալ կուրհեցիներն Ասորեստանեայց թշնամիներուն շարքին մէջ՝ այսինքն կիրհուի եւ քանի մը սահմանակից գաւառներուն հետ կը տեսնենք: Քանի որ այս երկրին կամ ժողովրդեան անուան ընթերցման վրայ տիրող տարակոյսը փարատող ձայնական գրութիւն մը մէջտեղ չ'ելլեր, ամենէն բանաւորն է կուրհի ընթերցուածն ընտրել, վասն զի ասորեստանեայ բազմաձայն նշանին սովորական եւ այս պատճառաւ ալ ամենէն ընդունելի ձայնը նի է եւ ոչ թէ փ: Ասորեստանի լեզուին հմուտներէն ոմանց կուրհի ընթերցումը նախամեծար համարելուն գլխաւոր պատճառն այն է որ իրենք կուրհիները նոյն կը գնեն քրդաց աւազակ ու լեռնային ցեղին հետ. ցեղ մը՝ որ ամենահին ատեններէ ի վեր — դասականաց քով այս ցեղին անունն այլեւայլ փոփոխութիւններ կրած է — սեպագրաց կուրտիներուն վերագրելի գաւառին՝ մէջ բնիկ է՝ այսինքն Բոհտանի մէջ՝ Վանայ ծովուն հարաւային կողմէն մինչեւ Միջագետքի անապատին եզերքները. բաց աստի քրդերը վաչկատուն վրանաբնակ կը բնակին Տիգրիսի եւ Մուրադ-չայի մէջերն եղած դաշտերն ու լեռները: Ինչպէս սեպագրերէն կը տեսնուի՝ կէտի

1 Այստեղ կը բնակին արեւմտեան քրդերն. արեւելեանները Զագրոս լեռանց մէջ կը բնակին եւ տարածուած են — թէեւ քանի մը տասնեակ տարիներէ ի վեր — մինչեւ խորասան: Հմմտ. Spiegel, Eransche Alterthumskunde I, 356 եւն. Kiepert, Lehrb. der alten Geogr. էջ 80, եւ նորերս Sachau, Zeitschr. f. Assyriol. XII, էջ 52 («Տիգրաթ-պիղեսերայ կուրտները բնականաբար Γορδουαῖοι են»):

մը մէջ ալ Կոմիտէ(տի)ք եւ Քրդերն իրարու նման են. երկուքն ալ վաչկատուն պատերազմասէր ժողովրդեան պէս կ'ապրէին, որ սիրով կը մասնակցի գրացեաց արշաւանքներուն՝ իրեն իյնալի աւարին յոյսէն մղեալ: Ճիշտ ալ Կոմիտէ(տի)ք վաչկատուն ըլլալուն հաստատուն բնակութիւն եւ պետական կազմակերպութիւն չունէին: Այս տեսակէտէն նայելով բոլորովին անընդունելի կ'երեւայ ինծի Տիլէի (Gesch. 162) սա խօսքը «եւ ոչ տեղէ մը յայտնի է Տիգրաւթպիղեսերայ անոնց (Կուրհեցւոց) երկիրը հասած կամ անոնց քաղաքներէն մէկն առած ըլլալը», նմանապէս հարկ է մերժել Տիլէի իբր ենթադրութիւն ըսածը թէ Կուրտի (կամ Կուրհի) Կողքիսի հետ նոյն ըլլայ: Քանի որ նորագոյն ձայնական գրութիւնք չեն ծանօթանար, Կոմիտէ Քրդերն հաւասար դնելը միայն նկատողութեան արժանի ենթադրութեան մ'արժէքն ունի. Կուրհի եւ Կուրտի ընթերցուածներն իրարու հետ կապող կամուրջ մը կրնայ ըլլալ սա՝ ենթադրութիւնը թէ Կուրհի, Կուրտի եւ Կիրհի մի եւ նոյն անուան երկրորդական ձեւերն ըլլան¹. բայց թէ հնութեան ատեն՝ այն գաւառը տիրող ոչ-սեմական բարբառին մէջ կարելիք էր ձայնից այնպիսի փոփոխութիւն մը, գէթ մինչեւ հիմայ շատ դժուարին է ապացուցանել: Բայց թէ Կիրհու եւ Կուրհի անուանց մէջ աղերս մը կար՝ կրնանք բաւական ստուգութեամբ ընդունիլ, նամանաւանդ որ ընդունելու ենք Կուրհեցւոց մասամբ Կիրհուի գետնոյն վրայ բնակիլը: Թերեւս Կուրհեցիք առանձին ցեղ մ'են, որմէ առած է Կիրհու երկիրն իւր անունը²:

¹ Հոմմէլ (Gesch. 524) հարցական մ'աւելցընելով կ'ըսէ «Կուրքիացիք» (ըստ արտաբերութեան վերջին ժամանակաց՝ Քրդերն):

² ZDMG-ի (Bd. 51, էջ 559) գեռ. հիմայ լոյս տեսած շորրորդ տետրին մէջն Բեւք կը գրէ. «Հաղիւ կարելի է տա-րակուսիլ՝ Տիգրաւթպիղեսեր Առաջնոյ քով (Col. II, 19)

4. Իշուլ, Աշշու, Կաթեթու, Կեդու, Կուլ և շրջա-
կայք, Նախաշու և Միքելու, Սահե, Գեդեդե,
Տանաթե, Ամաշու-թի:

Արամեացւոց տէրութեանց եւ Կիրհուի կցե-
լով՝ նկատողութեան առնունք հոս ուրիշ քանի
մ'երկիրներ ալ, որ անոնց մօտերն են՝ Հիւսիսային,
Հիւսիս-արեւելեան, արեւմտեան, Հիւսիս-արեւ-
մտեան եւ հարաւ-արեւմտեան կողմանէ:

Իշուլ: Ասորնասիրպաղ Սիւքնատի ակնադ-
բեր տեղն այս երկրին հարկն «արջառ, ոչխար եւ
գինի», առնելէն ետքը՝ Կաշիարի գնաց: Իզալայի
գինին յայտնապէս կ'երեւայ թէ Ասորեստանեայց
ու Բաբելոնացւոց առջեւ մեծ անուն ունէր. արդէն
Նաբուքոդոնոսոր Բ. ի առեն՝ ուրիշ երկիրներու
գինիներուն քով՝ այս գինին Բաբելոնի Եսագիլ
տաճարին տրուած նուէր մը կը ներկայանայ: Ամ-
նայն ապահովութեամբ Իզալան կրնանք Ամիանոս
Մարկեղղինոսի (ԺԹ. 9) Իզալային հետ նոյն համա-
րիլ: Սովորաբար Իզալա կամ արար. Ջաբալ էլ-
Իզալ ըսելով կը հասկընային այսօրւան Տուր-
Աբդինը (= Կաշիարի) ամբողջ տարածութեամբ:¹
Բայց արդէն Սոցին՝ այս կարծիքը տարակուսական
համարելով՝ մտադիր ըրած էր որ Ասսեմանիի ծաղ-
կաքաղ հրառարակած մատենագիրներն Իզալան
սովորաբար Մծբնայ մօտերը կը գնեն եւ Բարհե-
բրէոս ալ (Եկղ. պտմ. Ա, 83) Իզալ ըսելով կը
հասկընայ Մերդինի չոր լեռը: Ասորեստանեայ սե-
պագրութիւնք ալ կը սորվեցընեն որ Իզալա եւ

յիշուած Կաթեթ(ոթ)էին Կեդեթի հետ նոյն ըլլալուն վրայ՝
Շատ հաւանական է որ Կուրհի անունը Կեդեթի մէկ եր-
կորդական ձեւն է. միայն թէ Կուրհի երկիրն ու Կեդեթի
երկիրը մասամբ միայն զիրար կը ծածկեն:

¹ Այսպէս՝ Hoffmann, Syrische Akten persischer
Märtyrer էջ 167 եւ Ritter, Erdkunde, XI, 150.

² ZDMG. XXXV, 238.

Տուր-Աբդին մի եւ նոյն բաները չեն. ինչու որ Ասուրնասիրպաղ իզալայէն կը մեկնի, որպէս զի Կաշիարի հասնի: Ուստի սեպագրերու իզալան կըրնանք Մերդինի կողմերը հասկընալ. ամենեւին զարմանալի բան չէ այս երկրին՝ հարկին՝ Տիգրիսի հիւսիսային կողմը Սուբնագի ակնաղբեր տեղը՝ Ասուրեստանեայց Թագաւորին յանձնուիլը, վասն զի շատ սովորական է որ հեռաւոր երկիրներն որոշ տեղմը կը բերէին իրենց հարկը, ուր Թագաւորն աւելի երկայն ատեն դադար կ'առնուր. հմմտ. նմանօրինակ երեւոյթներ Զամուայի, Կիւուրիի եւն մէջ:

Այլ: Հուզիրինայի մէջ Ասուրնասիրպաղ Աշշայի հարկն առաւ, որուն իշխանն էր Գիրիգատի: Ասկէ ետքն Հուզիրինայէ ճամբայ ելլելով զնաց “առաւ Եփրատայ եզերքները՝ դետն ի վեր”, Թափառեցաւ Կուբբուի մէջ եւ Հատտէի առջեւ՝ Աշշայի եւ Կիրհուի քաղաքներն իջաւ: Հաւանականագոյնս “Եփրատայ եզերքները” ըսուածն Եփրատայ արեւելեան կողմը գնելու ենք՝ Մէհրաբ-դաղի հարաւակողմը: Աշշա՝ Կուբբուի արեւելակողմն ու Արդնի հարաւակողմն էր, նմանապէս սահմանակից էր Կիրհուի եւ դէպ ի հարաւ մինչեւ Բիտ-Ջամանի կը հասնէր. շատ ընդհանուր է եւ անորոշ “Հատտէի առջեւ” բացատրութիւնը՝ ի մասնաւորի Կիրհուի համար: Աշշայի արեւմտեան կողմը, Եփրատայ արեւելակողմը՝ այսօրւան Կիրվանչիմէն-դաղ ըսուած տեղերն է Կուբբու: Սէյս² ասոր հետ կը համեմատէ Տոսպեան ար-

¹ Այսպէս Թարգմանած է ամէնէն լաւ՝ Delitsch, Handwörterbuch էջ 64. աշխարհագրական տեսակէտէ ընդունելի չէ այն մեկնութիւնն, որ կը արուի այս տեղւոյն ի KB I, 111:

² JRAS XIV, 396: “Գոս-ղա ընթերցուածը բոլորովին ապահով չէ: Կարելի է առաջին նշանը ոս համարելով՝ Սոս-ղա կարդալ: Հմմտ. D. H. Müller, Denkschr. d. W. Akad. d. Wiss. 36, 1888, II. Abt. էջ 14:

ձանագրութեանց (No. XXXIII, 4; 10) Գո֊դ֊ն : Բիշ մ'աւելի գէպ ի հարաւ՝ Հատեան տէրութեանց սահմաններուն կից՝ փնտռելու ենք Հո֊դէրն֊ն, ուր՝ բաց ի Աշշուլի վերոյիշեալ Գիրիդատի իշխանէն, Սալլայի Իատի եւ Կումմուհի Կաաազիլի իշխաններն իրենց հարկը յանձնեցին : Հուզիրինա Կ֊դ֊նի երկրին մէջն էր՝ Լէման (Zeitschr. f. Assyriol. IX. 88) ասոր հետ կը նոյնացընէ Պլինիոսի (VI, 26; 41) Cephentia, Ստեփանոս Բիւզանդացւոյ *Κηφῆνες* : Խաղդիք իրենց իշխանութիւնը գէպ ի հարաւ֊արեւմուտք տարածած ատեն Կիպանի երկիրը նուաճեցին. աս կ'ակնարկէ Ստեփանոս Բիւզանդացւոյ սախօսքը. *Χαλδαῖοι (ἤτοι ὁ ὅλος ὁ ὅλος) ὁ ὅλος ὁ ὅλος Κηφῆνες*. Հարաւ֊արեւմուտքէն սահմանակից էին Հատեանց՝ բազմաթիւ լայնածաւալ տէրութիւնները. հարաւ֊արեւելքէն՝ Արամէացւոց երկիրները, որ գաղթած կը բնակէին Կարաջագաղի կողմը եւ ի Տուր֊Աբգին, Միջագետաց ամայի գաշտագետնոյն եզերքներուն վրայ, բայց ամէնէն աւելի Հաբուրի ու անոր բազուկներուն ջրաբրիտեղբրը՝ Արամէացիք Հատեանց երկիրներէն մինչեւ Սիջար լեռները տարածուած էին. սեպագրաց ծանօթ է այսպիսի արամէացի նահանգներու բազմութիւն մը, ինչպէս Բէր֊Հաբէյ(լ֊)ն, Գ֊ր֊դէրն֊ն, Հ֊ն֊ն, Սէրէ, Ս֊դէ, Հինդան, Ս֊հէ,

1 Սաւլ յիշելու է որ Marquart (Philologus 55, 236) *Κηφῆνες* ըսուածները կը տեսնէ Եգիպտական արձանագրութեանց Կի֊դ֊ն կամ Կի֊ն ըսուածներուն մէջ, զորոնք Վ. Ռ. Միլլէր (Asien und Europa nach altägypt. Denkm. 338 եւն) Կիլիկիա կը փոխադրէ. նոյն տեղը կը պարզաբանէ *Κηφῆνες* ըսուածներուն եւ Պերսէոսի աներին՝ Կեփէոսի մէջ եղած աղերսը (8֊տէտ Ի֊ Ո֊դէրն) :

2 Հմմտ. ասոր վրայ Գիլիլի քով (Par. 263 եւն) գտնուած հատուածը, որ շատ աւելի կրնար ընդարձակուիլ՝ այն ատենէ ի վեր՝ սեպագրաց հիւսիսային Ստուրոց այն նահանգներուն վրայ մատակարարած նորագոյն նիւթերով :

Լաֆէ, որոնց վրայ մանրամասն խօսելու դիտաւորութիւն չունիմ:

Նաև ու շրջակայք: Մէկ կողմանէ Կիրհու եւ Ուլլուբա Նալի «ստորոտն» էին, մէկալ կողմանէ Նալի երկայնութեանը կամ անոր երկրորդական ձիւղերուն վրայ էին ուրարտեան ամրութիւնք: Անուանագիր ցանկը Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի Նալ լեռներն ըրած արշաւանքը 736ին կը դնէ: Ասորեստանցիք Նալ ըսելով կը հասկընային՝ Վանայ ծովուն հարաւ-արեւմտեան կողմը գտնուող լեռնագաւառը, որ Ուրարտուն Կիրհուի դաշտէն կը բաժնէր:

Ուլլուբան դնելու ենք Նալի սահմաններուն մէջ կամ աւելի ձիւղ Նալի հարաւ-արեւմտեան կողին վրայ՝ Կիրհուի արեւելակողմը, Կաշիարիի հիւսիսային կողմը, գրեթէ Եգիպտոսէ-սու եւ Բիտլիս-չայ գետերուն մէջտեղը: Արդէն Ասուրնասիրպաղ կը պատմէ, որ ինքը Ագգունուն, Ուլլիբան, Արբակին եւ Նիրբէն առած ու աւերած է: Սաղմանասար Բ.ի ժամանակ ալ՝ 829ին արշաւանք մ'եղած է Ուլլուբայի վրայ: Անուանագիր ցանկին վրայ հիմնուելով՝ 739ին դնելու ենք Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի արշաւանքը, որուն միջոցին, ինչպէս խեցետախտակ արձանագրութիւնը կ'ըսէ, Ուլլուբա երկիրն ու Կիրհու՝ ամբողջ տարածութեամբ նուաժուեցան: Մտադիր ըլլալու է որ Tig. Pl.-I Iի մէջ Ուլլուբա Ուրարտուի քովն է եւ Pl.-I IIի մէջ կ'ըսուի թէ «Ուլլուբա եւ Կիրհու Նալի ստորոտն» են: Տիգղաթպիղեսեր Գ. Ուլլուբայի մէջ Աշուբիէշ-շու(շու) քաղաքը հիմնեց եւ պատերազմի տուն բռնած գերիները հոս բնակեցուց: Քիչ մը յառաջ յիշուած Աբդու-նու-բնականաբար Կիրհուի (կամ Արբակիի), Կաշիարի-Նիրբուի եւ Ուլլուբայի մօ-

1 Հմտ. Rost, Die Keilschrifttexte Tiglath-Pileasers III, p. XXVII.

տներն ըլլալու է. նմանապէս այս տեղերն ըլլալու է
 Ինքնիշխան, զոր Տիգրաթպիղեսներ Գ. Նալի եւ Ուլլու-
 բայի մէջտեղը կը յիշէ: Ասորեստանեայց թագաւ-
 որն Իլիմմիթի մէջ իւր արքունի արձանը կանգնել
 տուաւ: Նալ լեռանց մէկ մասին մէջ փնտռելու
 ենք Դաիէ երկիրն ու Ուլլու-նահանգը: Դաիէ շատ
 լեռնոտ կը ստորագրուի: «Անհարթ արահտներէն,
 գոգարին լեռնուղիներէն, որ ամենհի լեռանց առ-
 ջեւ ձգուած էին, իմ արքունական նախնիքներէս
 ոչ ոք անցած էր, կ'ըսէ Սանհերիբ: Ասորեստա-
 նեայց այս թագաւորին ետ դարձած աստեղը՝ Մա-
 նիաէ իշխանն իւր գլխաւոր քաղաքէն՝ Ուկկուէն
 փախաւ: Ուկկու եւ ուրիշ 33 քաղաք պաշարուելէ
 ետքն առնուեցան: Ասորեստանցւոց բանակն ար-
 քունի գանձն աւար առաւ, երկիրն բնակիչները
 գերեց եւ էշ, արջառ ու ոչխար առաւ տարաւ:
 Սանհերիբի արձանագրութիւններն անուամբ յա-
 ուջ կը բերեն Դաիէի լեռներէն երկուքը՝ Ուլլու-
 եւ Աւրու: Ասորեստանցւոց բանակը քիչ մ'ատեն
 այս երկու «ահեղ լեռանց» ստորոտը մնաց: Ինչպէս
 ըսինք, երկիրն գլխաւոր քաղաքն էր Ուլլու: Նա-
 մակներու մէջ շատ ստէպ կը յիշուի այն նահանգը,
 որուն մէջն է այս քաղաքը: Ուրարտուի մէջ եւ
 Ուրարտուի քով կատարուող դէպքերուն վրայ տե-
 ղեկութիւն տուող այս նամակներուն մէջ կը գրուի
 Ուլլու, Ուրարտու, Ման, Գամիր ու Մուզասիր: Այս
 երկիրներուն անմիջապէս քովն ըլլալու են Դաիէ
 եւ Ուկկու, ըսենք՝ Վանայ լճին արեւմտեան կողմը՝
 Բաղիշու, Խանդոշ ու Նիմրուդ լեռանց մէջ. ասով
 շատ լաւ կը միաբանի՝ Սանհերիբի Դաիէ յարձա-
 կելէ յառաջ՝ Նիբուր երկիրը (Մեհրաբ-դաղ) դա-
 դար առնուլը: Սանհերիբ վերջին տեղը պատերազ-
 մը լմնցընելէն ետքը՝ Կիրճուի դաշտը կտրած ու
 Դաիէ հասած ըլլալու է:

Հարաւէն Բիտ-Ջամանիի եւ հիւսիսէն Էնզիի
 մէջտեղերը՝ Էգիլի լեռնուտ շրջակայքը գնելու ենք

Նախագահը եւ Միւլհայնի նահանգներն, որ իբր վայրենի լեռնաշխարհ կը նկարագրուին: Հիւսիսային կողմանէ Էնզիի կը կցէր Սահա կամ Սուհի երկիրը: Հմմտ. 5 եւ 7 տառերու փոփոխութեան համար՝ Միկտիարա եւ Նիկտիարա: Սաղմանասար Բ. Էնզիէն մեկնելէն եւ Արսանիան անցնելէն ետքը՝ այնտեղ հասաւ: Բոլոր երկիրն ամբողջապէս աւերելէն ետքը՝ Դաիանիի «իջաւ»: Սեւ կոթողը Սուհին Ալզիի եւ Դաիանիի մէջտեղը կը դնէ: Lay. 12, 19 Էնզիի եւ Մեղիդի մէջտեղ: Այս երկրին ամէնէն կարեւոր քաղաքն էր Ուլպու, որ ամբողջիւնն էր Սուուա՝ «իշխանին»: Սուհմէ Էնզիի հիւսիսային ու Դաիանիի հարաւային կողմն էր՝ ուստի Արսանիոյ հիւսիսակողմը՝ Բալուի եւ Քարբերդի մէջտեղերը՝ այսօրւան Ճեհարի կամ Դեբարմի մէջ. — Ամէնէն աւելի յարմար տեղն հոս է Դաիանիի վրայ խօսելու:

Դաիանի: Այս երկիրը Նայիրիի 23 երկիրներուն ցանկին մէջ ամէնէն վերջինն է: Նայիրիի իշխաններուն Տիգղաթպիղեսեր Առաջնոյն հպատակելէն ետքը՝ հարկ եղաւ մասնաւոր կերպով Դաիանիի Սենի անուն թագաւորը նուաճել: Սաղմանասար Բ. Թագաւորութեանն երրորդ տարին Սուհմէ Դաիանիի իջաւ եւ Դաիանին առնելէն ետքը Ուրարտու (Արղաշկու) քնաց, Թագաւորութեանը 15^ր տարին ընդհակառակն Ուրարտուէն՝ Եփրատայ աղբերակունքէն՝ Դաիանիի եկաւ, որուն Ասիա՝ անուն իշխանը հարկ տուաւ՝ ձի: Շատ յարգի են հետեւեալ տեղեկութիւնները՝ Ultu Enzite adi Daiaēni, ultu Daiaēni adi... Ištu Meḫdi, adi Daiaēni, ištu Daiaēni adi Arzaškun, եւ «Նայիրիի ընդարձակ երկիրները՝ Նիմմէ մինչեւ Դաիա-

1 Նոյն անունն ունէր Սաղմանասար Բ.ի ատեն Վիրլանի մէջ տիրող իշխանը:

2 Հմմտ. A-Sa-a-u, որ Վիրլանի իշխաններէն մէկուն անունն է:

ենի եւ վերին ծով:» Դաիաննի Ասորեստանեայց առջեւ Նայիրիի երկիրներուն ամէնէն հիւսիսայինն ու ամէնէն հիւսիս-արեւմտեանն է եւ այս պատճառաւ ալ կը հակադրի Նիմմէի, որ ամէնէն արեւելեանն է: Տիգրաթպիղեսեր Առաջնոյն երկիրներու մեծ ցանկին մէջ ամէնէն ետքը կը յիշուի: Դարձեալ արձանագրութեանց ի վկայութիւն կոչուած տեղերէն կը տեսնուի որ Դաիաննին փնտռելու ենք Արսանիա-Մուրադ-չայի հիւսիսային, Ուրարտուի արեւմտեան կամ հիւսիս-արեւմտեան, Մելիդի արեւելեան կամ հիւսիս-արեւելեան, Սուհմէի հիւսիսային կողմը: Ուստի կը մղուինք Երզնկայի ու Կարնոյ մէջ եղած դաշտը, ուր եւ վանեան սեպագրաց մէջ ստէպ յիշուած Դիաունին դնելու ենք: Արգէն Սէյս (JRS XIV, 399) այս Դիաունին ասորեստանեայ Դաիաննիի հետ նոյնացուցած է: Կարելի է թէ այս երկիրն արեւելեան կողմանէ Կարնէն քիչ մ'ալ անդին տարածուած ըլլայ, ինչպէս Բելք (ZDMG 51, 560) կը հետեւցընէ ժայռի արձանագրութեանէն (Սէյս N°. XXX), զոր Մենուաս իւր «Դաիաուս երկրին մէջ» կատարած յաղթութիւնները գովաբանելու համար կանգնել տուած էր՝ Դէլիբաբայի (Կարնէն օրւան մը ճամբայ՝ դէպ ի արեւելք) մօտերը՝ Տիգրիսի վերին կողմը: Սէյս¹ Դիաունեցւոց բնակավայրը քիչ մ'աւելի դէպ ի հարաւ՝ Մանազկերտի մօտերը կը դնէ:²

¹ Անդ, նմանապէս Հոմմէլ, Gesch. էջ 636, ծան. 3:

² Թէ *Táochoi* (Հյ. Տայք) ըսուածներն Ասորեստանեայց եւ ՆախաՀայոց արձանագրութեանց Դաիա(ենի) = Դիա(ունի) ըսուածներուն հետ առնչութիւն մ'ունին, ինչպէս Բելք (Belek und Lehmann, Chald. Forsch. Nr. 5: Verhandl. der Berl. Anthropol. Gesell. 1896, p. 320) կ'ընդունի, նկատողութեան չեմ առնուր: Քսենոփոն (Արշ. Դ. է. 1) գիտէ թէ *Táochoi* ըսուածները՝ Բուն Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան սահմաններուն վրայ՝ Պանտոսի ժողո-

Դախանի, Սուհմէ, եւ Էնզի նահանգներուն, որոնց վրայ խօսեցանք արդէն, նմանապէս եւ Ուրարտուի մօտերը գնելու ենք Տաւոս-Քէն: Տիգրաթ-պիղեաներ Ա. այս երկիրը կը յիշէ իւր նայիրեան երկիրներու ցանկին մէջ՝ Նիմմէի եւ Տուալիի մէջ տեղը: Սաղմանասար Բ. Սուբնատի աղբիւրներէն գալով Տունիբունիի կրճերէն Ուրարտու կը մտնէ: Հաւանականագոյնս այս կրճերը Ներջկիի Հիւսիսակողմէն էին եւ այսօրուան Գուլպ լեռնային երկրէն Ուրարտու (Տարսնոյ դաշտը) կը հանէին. ասով մերձաւորապէս կ'որոշուի Տունուբէ-Տունիբունիի դիրքը: Եգիպտական բնագիրներուն մէջ հանդիպած Նահարինայի Տունէպը՝ Հալէպի մօտերը՝ անկարելի է մեր Տունուբէին հետ յարաբերութեան մէջ դնել¹, քանի որ Տունուբէ եւ Տունիբունի նոյն են. եթէ այս պարագան ալ չըլլար՝ դարձեալ այնու անկարելի է, որ ուրիշ գոյնարութիւններ ալ կան: Նայիրիի մէջ Ուրարտուի սահմանին վրայ քաղաք մըն է Ամադու-Քէ՝ կրճով մը, զոր գործածած է Սաղմանասար Բ. Արսանիայէ անցնելէն ետքն՝ Ուրարտու արշաւած ատեն: Հաւանականօրէն այս կիրճը Տունուբէի կրճէն աւելի հիւսիսային էր՝ թերեւս այսօրուան Գինդ լեռնանահանգին մէջ՝ Գուլպի հիւսիս-արեւմտակողմը:

Վուրդ մըն են, ուր այսօր ալ Տաւաս(Տաւս)կերտ մը կայ, որ «Տաւլի քաղաք», ըսել է: Ուստի Դախանացիք մէկալ ժողովրդոց (Տիբարացւոց, Մոսքացւոց) պէս՝ յընթացս ժամանակաց նորանոր ազգերու գալովը՝ դէպ ի հիւսիս մղուած են:

¹ Tiele, Gesch. 163.

Գ.

Վանայ եւ Ուրմիա լճերու մէջ տեղն եւ այս լճերուն հիւսիսային կողմը գտնուող երկիրներ:

1. Ուրարտու, Մուշէի եւ Կանի շրջանային գոտի:

Ա. Ուրարտու: Սեպագիր արձանագրութիւններու Ուրարտուի նկատմամբ մատակարարած նիւթը մերձաւորապէս հետեւեալն է:

Ուրարտու անունն առաջին անգամ Ասոր նասիրպաղայ քով կը յիշուի, որ ինք զինքը «Սուր նատի աղբիւրէն մինչեւ Ուրարտու գտնուող երկիրները նուաճող» կ'անուանէ: Սաղմանասար Բ. շատ անգամ Ուրարտուի վրայ արշաւած է: Թագաւոր ըլլալուն պէս՝ Հուբուշկիայէն Ուրարտու անցաւ եւ՝ բաց ի երկրին Արամէ իշխանին Սուգու նիւս ամրոցէն՝ շրջակայ 14 քաղաք առնելէն ետքը «Կայրիի ծովն» իջաւ: Դարձին՝ վերջին տեղէն Գուգան (Նիրգան) եկաւ: Թագաւորութեանն երրորդ տարին Սաղմանասար Գաիանիէն Ուրարտու մտաւ: Արամէ թագաւորն Ագդուրի ըսուած լեռներու մէջ՝ արիւնահեղ ճակատի մը մէջ յաղթուեցաւ եւ իւր մարդիկներէն 3400 հոգի կորսնցուց: Ասորեստանցւոց բանակին ըրած աւարն էր մեծաւ մասամբ «պատերազմի կառք, ձի, նժոյգ, ջրի եւ ցուլ»։ Արամէ անմատչելի լեռները փախաւ, իսկ Սաղմանասար «վայրի ցուլի պէս» անոր երկիրը «կոխկռտեց» ու «աւերակ դարձուց»։ Այս արշաւանքին ատենն էր, որ Ասորեստանցւոց թագաւորը կարգաւ Արգաշիւն, երիտիւս լեռն եւ Արամալէ ու Զանգիւնա քաղաքները շոշափեց: Կոթող-արձանագրութիւնը (I, 57) բաց մ'ունի, որմէ սաշափը միայն կ'իմացուի թէ Սաղմանասար

Զանգիունայէն ուրիշ ուրարտեան քաղաք մը մտաւ, որուն անունը՝ կոտորած ինկած է. այս քաղաքին իշխանը՝ Կառքի ձի, արջառ եւ ոչխար, հարկ տուաւ։ Ճամբուն շարունակութիւնը դէպ ի նայիրեան ծով եւ Կիրզան՝ կը նոյնանայ Սաղմանասարի՝ Թագաւորութեանը սկիզբն ըրած արշաւանքին ատեն բռնած ճամբուն հետ։ Այստեղ նշանակելու ենք դեռ երեք արշաւանք ալ՝ Արամէի դէմ՝ իւր Թագաւորութեանը տասներորդ եւ մեծ տասներորդ տարիները։ Վերջին արշաւանքին ատեն Ասորեստանցւոց բանակն ուրարտեան 100 քաղաք առաւ։ Արամէ իւր լեռնագաւառին Թագաւորացներուն մէջ ամուր ապաստանարան մը փնտռեց ու գտաւ։ Սաղմանասար Թագաւորութեանը 15^ր տարին Տունիբունիի կրճէն Ուրարտու մտաւ։ Արամէի քաղաքները նուաճուեցան, որոնք ասկէ մինչեւ Եփրատայ աղբիւրը կը գտնուէին։ Կոթողը համառօտիւ իբրեւ նոյն տարւան մէկ դէպքը կ'արձանագրէ արշաւանք մը դէպ ի Տիգրիսի եւ Եփրատայ աղբիւրը. ինչպէս յառաջ ապացուցած եմ (էջ 12), այս արշաւանքով հասկըցուածն է նայիրի եւ Ուրարտու։ Երբ Սաղմանասարի Թագաւորութեան վերջերը՝ դարձեալ Ուրարտուի դէմ մղուած պատերազմներ կը յիշուին, այս միջոցին Արամէի գահին վրայ նստողն է Սեդուրի։ Սեդուրիին յաղթեց Տուրտան Դաիան-Աշուր, որ Բիտ-Չամանիէ գալով եւ Արսանիան անցնելով՝ Ամաշտուբիի կրճէն Ուրարտու մտած էր։ Չորս տարի վերջը՝ (13^ր դարի) Ասորեստանցւոց նոյն զօրապետը Հուբուշկիայէն ու Մուզասիրէն անցնելով՝ Ուրարտուի ամրոցներուն վրայ արշաւեց եւ 50 քաղաք կողոպտելէն ետքը մոխիր դարձուց։ Անուանագիր ցանկն ալ կը յիշէ այս արշաւանքը։ Տարակոյս չկայ որ Ուրարտուի դէմ եղած այս բազմաթիւ

արշաւանքներուն արդիւնքն էր լոկ Ուրարտեան իշխանութեան առժամանակեայ տկարացումն եւ այս երկրին վերաբերեալ այլեւայլ գաւառներու ի հիմանց աւելումը. ոչ Սաղմանասարի եւ ոչ ալ անոր անմիջնորդական յաջորդին առեն կը նշմարուի Ասորեստանեայց “յաղթութեանց” մնայուն եւ որոշիչ արդիւնք մը. — մեր աղբիւրներուն միակողմանիութեան պատճառաւ ալ անկարելի է՝ այս յաղթութեանց նրշափ արժէք ու ստուգութիւն ունենալը հաստատել: Ասկէ սկսեալ մինչեւ Տիգղաթպիղեսեր Գ. եւ Սարգոն՝ անդադար աճելու վրայ է Ուրարտուի զօրութիւնը: Ուրարտուն է որ կ'ըլլայ Ասորեստանեայց ամէնէն վտանգաւոր ակոյեանը:

Սամիրաման Բ.ի սպարապետը՝ Թագաւորին արշաւանքին երկրորդ տարին դէպ ի “արեւմտից ծովը” (Վանայ լիճ) արշաւեց եւ այն տեղ ի մէջ այլոց Ուշպինայի 11 ամրոցներն ու 200 քաղաքները նուաճեց, “անոնց պատերազմողները մեռցուց, անոնց աւարը, ստացուածքն ու ինչքը, անոնց աստուածները, որդիքը, աղջիկները վարեց տարաւ, անոնց քաղաքները կործանեց, աւերեց ու այրեց:” Բեւք՝ իրաւամբ Ուշպինան Ուրարտեանց Խսպուինիս Թագաւորը — Սարգուր Բ.ի որդին — կը համարի. կարծիք մը, որ մեծապէս կը համաձայնի ասորեստանցի ու վանեան իշխաններուն ժամանակագրութեան:

Ժամանակակից աղբիւրներու պակասութեան պատճառաւ՝ Սամիրաման Բ.է մինչեւ Տիգղաթպիղեսեր Գ. եղած միջոցին համար ստիպուած ենք մի միայն անուանագիր ցանկին անբաւական տեղեկութեանցը դիմել: Անուանագիր ցանկը Սաղմանասար Գ.ին (783—873) կարճատեւ Թագաւորու-

1 Verhandl. d. Berl. Anthrop. Gesellschaft, 1894, S. 485.

Թեան ատեն վեց արշաւանք կը դնէ գէպ ի Ուրարտու՝ 781, 780, 779, 778, 776 եւ 774 տարիներուն եղած. տարակոյս չկայ որ այս արշաւանքներն աւազակ խմբերու ասպատակութիւններ են լոկ, անոր համար Ասորեստանցիներուն կողմանէ սարքուած, ինչպէս բանաւորապէս կրնանք ենթադրել, վասն զի Սաղմանասարի մահուընէն ի վեր Ուրարտու իւր գլխաւոր ախոյեանը տկարացընելու ամէնէն յարմար միջոցը համարած էր՝ Ասորեստանի դէմ ուղղուած ամէն ապստամբական շարժման յայտնի կամ գաղտնի օգնել: Տարակոյս չկայ որ արեւելեան կողմն Ուրարտուի իշխանները ձեռնադրէին սահմանակից երկիրներուն՝ Հուբուշկիոյ, Մանի եւն ապստամբութեանց մեծագոյն մասին: Բայց ի մասնաւորի իրենց մտադրութիւնն ուղղած էին արեւմուտք, ուր մէկ կողմանէ Ասորեստանի նախկին թագաւորներուն Նայիրիի երկիրներուն մէջ հաստատած ասորեստանեայ գաղթականութեանց կարելի եղածին չափ վնասելու կ'աշխատէին եւ մէկալ կողմանէ Ասորեստանի դէմ բաւական յաջողութեամբ դաւ կը նիւթէին հիւսիսային Ասորիքի եւ Փոքր Ասիոյ այն տէրութեանց մէջ, որոնք Ասորեստանի իշխանութեան տակ էին: Քաղաքական պայմաններն ու դիրքն արտաքոյ կարգի վտանգաւոր կերպարանք մ'առած էին Տիգղաթպիղեներ Գ.ի ատեն: Ասորեստան եւ Ուրարտու իրարու դէմ սաստիկ կռուեցան՝ երկու արշաւանքով (743 եւ 735). այս արշաւանքներով որոշիչ յաջողութիւն ունեցաւ Ասորեստան, բայց Վանայ, երկրին սրտին անառիկ ամրոցը արգելեց՝ ուրարտեան իշխանութեան վերջնական նուաճումը: Տիգղաթպիղեսներ Գ. 743ին հիւսիսային Ասորիքի Արպադ ապստամբ քաղաքը պաշարելով զբաղած էր, երբ լուր առաւ թէ Ուրարտուի Սարգաւրի իշխանը Նայիրի կամ Թերեւս նոյն իսկ բուն Ասորեստան ասպատակել կը սպառնայ: Այս լուրը պատճառ

եղաւ պաշարումը վերցընելուն: Անմիջապէս դէպ ի հիւսիս յառաջացաւ եւ յաջողեցաւ՝ Հատեանց (Մելիք, Կումմուհ, Գուրգում եւն) բանակներովն ստուարացած ուրարտեան զօրութիւնը ջախջախել՝ Կումմուհի մասը կազմող Կիշտան ու Հալպի երկիրներուն մէջ: Ասորեստանցւոց՝ այս յաղթութենէն ուրիշ օգուտներ քաղած ըլլալուն վրայ տեղեկութիւն չենք գտներ: 743—38 ժամանակամիջոցը գրեթէ ամբողջապէս Ասորիքի եւ Փիւնիկիէի դէմ ձեռք առնուած պատերազմական գործողութիւններով (պաշարումն եւ առումն Արպադայ եւն) լեցուած է: Կրնանք հաստատապէս ընդունիլ թէ «արեւմտեան երկրին» ապոտամբական շարժումներն Ուրարտուէն օգնութիւն կը գտնէին ու կ'արծարծուէին: Տիգրաթպիղեսեր Գ. մարական ապստամբ գաւառները նուաճելէն (737) ետքը միայն ժամանակ գտաւ՝ Ուրարտուի դէմ մեծ արշաւանք մ'ընելու (735), որուն համարձակած չէր իւր առաջին արշաւանքով (743) տարած յաղթութենէն ետքը, անշուշտ նկատելով որ իւր բանակներն ալ տկարացած էին այն ատեն: Հայոց անդընդաշատ լեռնաշխարհին դէմ ձեռնարկուած այս արշաւանքը տարակոյս չկայ որ Ասորեստանի պատերազմաց պատմութեան ընծայած ամէնէն նշանաւոր գործառնութիւններէն մէկն է, նկատելով որ այս արշաւանքին ատեն թագաւորն Ուրարտուն «վերէն մինչեւ վար», կամ «60 կրկնաժամ ցամաք» թափառեցաւ: Սարգաւրի՝ Տիգրաթպիղեսերայ պաշարած Տուրուշպա քաղաքը փախաւ: «Անոր բազմաթիւ մարդիկները — այսպէս կը խօսին կռածոյ երկու արձանագրութիւնները — անոնց դռներուն առջեւ սպաննեցի:» անշուշտ ասով քաղաքին պարիսպներուն առջեւ տրուած ճակատ մը եւ կամ՝ պաշարուած ուրարտացի բանակներուն դուրս ելլելու փորձ ըրած ատենը տեղի ունեցած այլեւայլ խառնուրդները կ'ակնարկուին: Արձանագրութիւն-

ները կ'ըսեն թէ այս արշաւանքին արդիւնքն եղաւ՝
 Էնզիի եւ Ուրարտուի շատ մը քաղաքներուն Ասու-
 րեստանցւոց անցնիլը։ Մեծապէս նպաստած է
 Լէմանի Tiglathpileser III. und Sardur von
 Urartu (Chaldische Forschungen, Nr. 6 և Verh.
 d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1896, S. 321—27)
 ուսումնասիրութիւնն ամբողջապէս բմբռնելու՝
 Հայաստանի Տիգրաթպիղեսեր Գ.ի հետ ունեցած
 յարաբերութիւնը ցուցնող սեպագիր տեղեկու-
 թիւնները, որոնց ժամանակագրական հաստա-
 տութիւնը՝ տարեգիր արձանագրութեանց աղճատ
 վիճակին ու գովասանաց արձանագրութիւններուն
 անորոշութեան բերմամբ՝ կրնար մասամբ միայն
 անուանագիր ցանկէն առնուիլ։

Ուրարտուի Տիգրաթպիղեսեր Գ.է կրած
 պարտութիւններն որչափ ալ ծանր էին, սակայն,
 ինչպէս յայտնի կը տեսնուի, շուտով վրայ եկաւ
 եւ այնպէս ծաղկեցաւ որ Սարգոնի թագաւորու-
 թեան սկիզբներն Ուրարտու իւր զօրութեան
 զենիթն էր հասած։ Այս երկու պետութեանց
 մէջ ծագած վերջին ու մեծ որոշիչ պատերազմին
 մէջ Ուրարտու այնպէս չարաչար յաղթուեցաւ, որ
 ալ այնուհետեւ երկրորդ կարգի տէրութեանց
 շարքն անցնելով՝ չէր կրնար Ասորեստանի վտանգ
 սպառնալ։ Սարգոնի ատեն տեղի ունեցած պատա-
 հարներու վրայ հետեւեալ տեղեկութիւնները կը
 ստանանք՝ տարեգիր սեպագրութիւններէն եւ
 Խորսաբագի արձանագրութենէն. Ասորեստանցւոց
 թագաւորն իշխանութեանն երրորդ տարին՝ գերե-
 վարութեամբ պատժեց Սուկկա, Բալա եւ Աբի-
 տիկնա քաղաքները, վասն զի ասոնք Ուրարտուի
 Ուրսա իշխանին հետ դաշնակցութեան մէջ էին
 մտած։ Սարգոնի իշխանութեան վեցերորդ տարին՝
 Ուրսա Ասորեստանի դէմ ուղղուած մեծ դաշնա-
 կցութիւն մը կազմեց Կարալլուի, Զիկիրտուի եւ
 Մանի հետ (այսպէս տարեգիր արձանագրութիւն-

ներ), նմանապէս Ուիլզիշի, Միսիանդիի, Տաբալի եւ Մուշկացուոց հետ (ըստ Խորասաբադի արձանագրութեան)։ Ման քիչ ատենէն ստիպուեցաւ Սարգոնի հպատակիլ. այս պատճառաւ Ուրաս՝ Մանէն դասաւթութեանը համար վրէժ լուծելու գիտմամբ՝ Ասորեստանի թագաւորին իշխանութեանն եօթներորդ տարին մանեան 22 քաղաք առնելով թագաւորութեանը միացուց։ Յաջորդ տարին՝ հիւսիսային եւ հարաւային երկու փոյնեան պետութեանց մէջ որոշիչ մեծ ճակատ մը տեղի ունեցաւ Ուաւշ լեռը։ Ուրաս բոլորովին ջանջախեցաւ։ Սարգոն գերեց 260 (Խորասաբադի արձանագրութեան համաձայն՝ «250») ղեր շահագործող աֆելուշ քաղաքին, «200 հոգի անոր ազգականներէն ու անոր հեծելազօրքը» իսկ ճակատէն ետքն Ասորեստանցուոց բանակը Ուրասայի պետութեան մասը կազմող 8 գաւառներուն 55 պատնիշապատ քաղաքներն ու 11 ամուր բերդ առաւ։ Ուրաս այս ճակատամարտէն ետքը միաձի փախաւ եւ՝ լսելով որ Սարգոն Մուշասիին ալ նուաճեր է, որ իւր դաշնակիցն էր, յուսահատած ինկաւ իւր դաշնոյն վրայ։ Ուրասայի յաջորդը՝ Արգիստիս, ինչպէս Խորասաբադի արձանագրութիւնը կ'ըսէ (113), Ասորեստանի ու Կումմուհի մէջ ծագած պատերազմին ատեն՝ վերջնոյն կողմն էր։ Սղոցածոյ արձանագրութիւնը (B, c, 12—26) պահած է մեզ Սարգոնի Ուրարտուէն հարկ առած առարկաներուն մէկ երկայն ցանկը, թէեւ քիչ մը փաստաւոր։ Այս ցանկին մէջ հանդիպող ակնոյց եւն անուններուն մեծագոյն մասը դեռ մեզի անծանօթ է։

Սարգոնի ժամանակէն են այն պաշտօնական լուրերը (K. 194, 1080 եւ 5464,) զոր գրած են Սանհերիթ թագաժառանգն, որ Ուրարտուի սահմաններուն վրայ զօրապետ ըլլալով՝ այն տեղերը հաստատած էր իւր բնակութիւնը, եւ ուրիշ բար-

ձրաստիճան պաշտօնակալ մը: Հաւանականագոյնս նմանապէս Սարգոնի ժամանակէն են Knudtz. Nr. 48 եւ 49 եւ Rm 2, 2. — Որոշ չենք կրնար բսել թէ 705ին գրուած Պահիրբեղի գրութիւնը (Sm. 760) Սարգոնի վերջին օրերէն են թէ Սանհերիբի թագաւորութեան սկիզբներէն: Թերեւս վերջին թագաւորին՝ ժամանակէն է K. 574 գրութիւնը, որուն մէջ Գաբբուանա Աշուր անունով մարդ մ'Ասորեստանի թագաւորին տեղեկութիւն կու տայ հայկական յարաբերութեանց վրայ. նմանապէս այս գրութեան մէջ կը խօսուի Ուրարտուի դէմ գրուած պահապան զօրաց վրայ:

Արձանագրութեանց մէջ ամենեւին տեղեկութիւն չենք գտներ Սանհերիբի Ուրարտու արշաւած ըլլալուն վրայ, թէեւ տարակոյս չկայ որ Ուրարտու բարեկամութեամբ չէր Ասորեստանի հետ, ինչու որ ինչպէս Ս. Գիլքը (Բ. Թագաւ. ԺԵ. 19) կը յիշատակէ, Սանհերիբը սպաննողները Արարատ = Ուրարտու փախան: Ընդհակառակն Ասարհադգոնի եւ Ասուրբանիպաղայ ատեն կ'երեւայ թէ բարեկամական յարաբերութիւն կար այն երկու պետութեանց մէջ, ինչպէս պաշտօնական պատուիրակութիւններէ ալ կ'ուզեն հետեւը ցընել: Բարեկամութիւնը մատնանիշ ցուցնող իրողութիւն մըն է՝ Ասարհադգոնի Ուրարտուի Ուրսա իշխանին համաձայնութեամբը Շուպրիոյ ընդգամագիր իշխանին դէմ ըրած ձեռնարկութիւնը, երբ Շուպրիոյ իշխանն ասորեստանցի եւ ուրարտացի փախստական հպատակները չուզեց յանձնել՝ երէք անգամ ասոնց պահանջուելէն ետքն ալ: Ասուրբանիպաղայ թագաւորութեան ատեն՝ Ուրարտուի նոյն ատենուան Սարգուրի թագաւորն՝ Ասորեստանեայ թագաւորին իւր հպատակութիւնն անով կը ցուցնէ որ իւր ողջոյնները կը խաւրէ անոր եւ

ողջոյններուն ալ «թանկագին պարգեւներ» կ'ընկերացընէ:

Հիմայ կ'անցնիմ Ուրարտուի այն քաղաքներուն ու լեռներուն, որոնց կը հանդիպինք արձանագրութեանց մէջ: Բայց որովհետեւ ասոնք կամ ամենեւին չեն կրնար նոյնացուիլ այսօրւան Հայաստանի քաղաքներուն կամ լեռներուն հետ եւ կամ մեծ զգուշութեամբ միայն կրնան նոյնացուիլ, ուստի կարելի չէ նոյն քաղաքները կամ լեռներն աշխարհագրական տեսակէտէ խմբելու վերածել, այլ բաւականանալու ենք զանոնք ամէն մէկ թագաւորին արձանագրութեանցը համաձայն դասաւորելով:

Սաղմանասար Բ.ի ատեն՝ Ուրարտուի Արամէ թագաւորին մայրաքաղաքն էր Արշշին (Նո-): Սաղմանասար Դաիանիէ գալով՝ այս քաղաքը հասաւ: Դիրքն որոշելու համար օգնութեան առնելու ենք սա տեղեկութիւնները. «Դաիանիէ մինչեւ Արզաշկուն, Արզաշկունէ մինչեւ Կիրզան» (Lay. 13, 5; 6) եւ «Արզաշկունէ մինչեւ Կիրզան. Կիրզանէ մինչեւ Հուբուշկիա», (Salm. Balaw. III, 2): Քաղաքին մօտերը կը բարձրանային Ադդուրի եւ Երիտիա լեռները: Ադդուրիի կիրճերուն մէջ Արամու Սաղմանասար Բ.է յաղթուեցաւ: Բեւեք¹ Ադդուրի անուան՝ Արարատայ հիւսիսային կողին վրայի Ախ-ի գիւղին անուան հետ ունեցած նմանութեան մտադիր ընելով հետեւեալ եզրակացութեան կը յանգի. «Ասորեստանցին հարաւէն² կու գայ, ուստի Արամու կրնար միայն հիւսիսային լեռներու մէջ ապաւինիլ. իսկ հիւսիսային լեռներն արեւելեան կողմանէ «անմերձեալի» Արարատով կը ոպառին: Արդ՝ չե՞նք կրնար, ինչպէս կ'ըսէ Բեւեք, Ակուի կամ Ադդուրի անուամբ մեր առ-

¹ Verhandl. d. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1893, S. 71.

² Լաւագոյն՝ «հարաւային արեւմուտքէն»:

ջեւն ունենալ՝ Արարատի կամ ամբողջ լեռնաշղթային Ուրարտեանց քով սովորական եղած այս անուանակոչութիւնը: Վերոյիշեալ տեղեկութիւնք ալ (Lay. 13, 5; 6 եւ Salm. Balaw. III, 2) առանց դժուարութեան կրնան միաբանիլ այս տեսութեան հետ. նմանապէս մեծ ծանրակշռութիւն չի կրնար ունենալ Ակոռի եւ Ադուռի անուան մէջ չի եւ դիւրար փոխանակելը, գիտնալով որ Ասորեստանցիք ճշգրութեամբ չէին ներկայացընէր օտար ազգերու տեղեաց անունները:¹

Սաղմանասար Երիտիա լեռան վրայ իւր մէկ արձանը կանգնեց արձանագրութեամբ մը, որ իւր Ուրարտուի մէջ կատարած քաջութիւնները կ'անմահացընէր: Բեւլք (Zeitschr. f. Assyriol. IX, 351) Երիտիան Վանայ ծովուն հիւսիսային կողմը գտնւող Սիւփան-դաղը լեռան հաւասար կը դնէ, թէեւ հարցական նշան մ'աւելցընելով: Եթէ Ադդուրին Արարատն է, այն ատեն թերեւ Երիտիան է Արարատայ մօտերը գտնուող լեռներէն մէկը, ինչպէս Ալա-դաղ, Խորի-դաղ եւ կամ Պերլի-դաղ: — Նմանապէս Արամուի մէկ թագաւորանիստ քաղաքն ալ էր Առնէ, զոր Սաղմանասար թագաւորութեանը 10^ր տարին՝ ուրիշ շրջակայ 100 քաղաքներով մէկտեղ առաւ: Հաւանականագոյնս Առնէն է այսօրւան Առնիսը՝ Վանայ լճին հիւսիսային-ա-

¹ Ուսումնասիրութեան շարունակութիւնը խմբագրութեան խմբելէն քանի մ'օր յառաջ՝ յարմար ատենին Պր. Յիմմերն զիս մտադիր ըրաւ Ա. Բիլլերբէքի Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandchaften zur babylonischen und assyrischen Zeit (Leipzig 1898) նոր լոյս տեսած գրքին: Այսուհետեւ այս գիրքը վկայութեան կը կոչեմ համառօտիւ «Բիլլերբէքի նշանակելով: Բիլլերբէք (էջ 152) Արզաշկուն Բինգէօլ-դաղի հարաւային-արեւելեան զառիթափին կամ կողին վրայ կը դնէ, եւ ըստ հետեւորդի Բինգէօլ-դաղի մէջ կը փնտռէ Ադդուրի կամ Երիտիա լեռները:

րեւելեան ծայրը՝ արեւելեան երկայնութեան 38° 58' 20" եւ հիւսիսային լայնութեան 43° 28' 50" աստիճաններուն վրայ: Այս Առնիս անունը կը տեսնենք Սիմէոն եպիսկոպոսի կազմած 1653 տարւոյ քաղաքական եպիսկոպոսութեանց ցանկին մէջ, եւ այն՝ վանէն ետքն երկրորդ տեղը բռնած՝ — Երիտիա լերանց մօտերն էր Աբմալէ քաղաքն, որ թերեւս իւր անունն Արամէ թագաւորէն առած ըլլայ. այս պարագայի մէջ լէ (լէ) վանեանց ածանցիչ մէկ մասնիկը կ'ըլլայ: Սաղմանասար Արամալէէն Զանդիւնա եւ Արամուի Աշտուրաշ — քաղաքը հասաւ, զոր թագաւորութեանը 11⁷ տարին առաւ: — Սոփոնէ, Արամուի մէկ բերդը, ուր մտաւ Սաղմանասար Հուբուշկիայէն գալով եւ ասկէ նայիրեան ծովն «իջաւ»¹:

Արձանագրութիւնք առաջին անգամ Տիգրաթպիղեսեր Գ.ի ատեն կը յիշեն Տաշուրաշ քաղաքը, որ վերջէն վանեան իշխանաց գլխաւոր քաղաքն եղաւ:

Շատ հաւանական է որ Տուրուշպան վանեան արձանագրութեանց Տաշուրն է: Դասականաց քով վանայ լիճը *Θωσπίτις λίμνη* (Պտղոմ. Ե. 13, 7. Ը. 19, 22), *ή Θωπῖτις* (Ստրաբոն, ԺԱ. էջ 529. ԺԶ. էջ 746), *Thospites Lacus* (Պլին. Զ. 7, 31) կը կոչուի³ եւ այս անուններուն մէջ Տաշուրն ճանչնալը դժուար չէ. ըստ այսմ տարակոյս չկայ որ Տուրուշպա-Տուսպան այսօրւան վան քաղաքին երկրին վրայ փնտռելու ենք: Հայք

¹ Հմմտ. Hoffmann, *Syrische Akten persischer Märtyrer*, S. 204. — Բիւլերբէք (էջ 152) Առնէն Պերիշայի Մուրագ-շայ (Արսանիա) թափուած տեղւոյն մօտերը կը դնէ՝ առանց բանաւոր պատճառ մը յառաջ բերելու:

² Բիւլերբէք (էջ 152). «Սուգունիա՝ հաւանականագոյնս Բոհտանի աղբիւրներուն սահմանին մէջ»:

³ Այս լճին վրայի քաղաքը Պտղոմէոսէն (Ե. 13, 19, Ը. 19, 12) *ή Θωσπία* կը կոչուի:

այսօր ալ Վանայ լիճը “Ծով Տոսպայ” կ’ա-
նուանեն. ասոր կը համապատասխանէ Տալմուդի՝
תַּנְחִיָּה: Ասորեստանի թագաւորներուն մէջէն
միայն Տիգլաթպիղեսեր Գ. մինչեւ Տուրուշպա
յառաջացած է: Տիգլաթպիղեսեր քաղաքը յար-
ձակմամբ առած ու մէջն իւր արքայական անդրին
կանգնած է: — Բելք, որ այն կողմերը լաւ կը
ճանչնայ, կ’ըսէ² թէ Ասորեստանցւոց բանակ մը
միայն հիւսիսէն՝ Սիփան-գաղի եւ Վանայ լճին եր-
կայնութեամբ գալով կրնար Վան հասնիլ: Բայց
որովհետեւ հիւսիսէն գալով ուղղակի յարձակում
ընելու համար՝ անհրաժեշտ հարկ էր նախ Վանը
պաշտպանող բերդերուն ահագին շղթայ մ’ամբող-
ջապէս նուաճել, ուստի Բելքի հետ ընդունելու
ենք որ հաւանականագոյնս Ասորեստանցւոց բանակը
մեծ շրջան մ’ընելով նոյն բերդերուն սահմանէն
հեռացաւ եւ անցաւ ամրոցին արեւելեան կողմէն
ու Վարազայ լեռան արեւելեան կողին երկայնու-
թեամբը Հայոց Չորը մտաւ, որպէսզի այնուհետեւ
հարաւային կողմանէ յարձակմամբ առնու՝ այս
կողմանէ բոլորովին անպաշտպան Տոսպ քաղաքը:
Որչափ ալ համոզեցուցիչ են Բելքի այս մանրա-
մասն տեղեկութիւնները, սակայն Ասորեստանցւոց
ուղղակի հարաւէն Տոսպայ վրայ քալած ըլլալը
բոլորովին անկարելի չէ, ինչու որ գէթ երկու ճամ-
բայ ծանօթ են, որ Հակկիարի լեռնաշխարհին
վրայէն հոս կը հանեն: Մեծ Զաբի վրայի ճալի
կողմերէն երկու պողոտայ մինչեւ Զուլամերկ կը
հանեն. այս պողոտաներէն մէկը Զուլամերկէն Վան
կը տանի Բաշկալէի վրայէն, իսկ երկրորդը՝ Մոկս-
ոստանի վրայէն: Ճիշդ ու մանրամասն տեղեկու-
թիւն կու տայ այս երկու պողոտաներուն վրայ Մ.

¹ Neubauer, La géographie du Talmud, p. 370.

² Zeitschr. f. Assyriol. IX, 350 ff.; հմտ. Lehmann, Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1896, S. 327.

Հոֆման (Bohtan: Mittheilungen d. Vorderasiat. Gesellsch. 1897, I, S. 80—81), ուր յառաջ կը բերուի Բիլլէրբէքի մէկ կարծիքն ալ, որ Հոֆմանի ըսածներուն հետ կը միաբանի: Հարաւէն եղած արշաւանք մը հնարաւոր համարելով, որուն վրայ հիմնուած է Տուրուշպայի արշաւանքին նկատմամբ Ռոստի ունեցած տեսութիւնը (Rost, Tiglath-pileser III. p. XXVIII), կը ցրին յէականս Լէմանի (Verh. d. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1896, S. 327) Ռոստի դէմ յառաջ բերած պայքարական դիտողութիւնները: Տիգղաթպիղեսերի կործանած հին քաղաքը հին բերդին, այսօրւան միջնաբերդին ծիշտ ոտքը չէր, այլ անկէ իբր 5 կիլոմետր հեռու՝ դէպ ի հարաւ: «Հին ատեններն անկարելի էր որեւիցէ կողմէ մը Տոսպայ ժայռաբերդին մօտենալ: Եթէ կարելի էր այս բերդն առնուլ, միայն սովով հնարաւոր էր անձնատուր ըլլալու ստիպել. բայց այս ալ շատ դժուարին էր, վասն զի բերդին ժայռերը մինչեւ Վանայ ծովն հասնելով՝ բերդը պաշտպանողները դիւրաւ կրնային հաղորդակցութիւն ունենալ ծովեզերեայ մէկալ գաւառներուն հետ» (Բելք, անդ էջ 353): Ուստի կրնանք որոշ ըսել թէ Ասորեստանց թագաւորն յաջողած չէ միջնաբերդը նուաճել: Երիմնասի որդին Ռուսաս Գ., ինչպէս բնիկ (հին-հայկական) արձանագրութիւններէն կը տեսնուի, ձեռնարկեց կործանած իշխանանիստ քաղաքն երկրորդ անգամ՝ շինելու. բայց քաղաքը նախկին տեղը չշինեց, այլ Թոփրաքկալէ ժայռին ստորտը՝ (նախկին տեղէն 4 կիլոմ. դէպ ի արեւելք):

Տիգղաթպիղեսեր Գ. բաց ի Տուրուշպայէ Ուրարտուի հետեւեալ քաղաքներն ալ առած է եւ, ինչպէս ինքը կ'ըսէ, Ասորեստանեայց քաղաք ըրած,

1 Այսպէս՝ Բելքի քննութեանց համաձայն. անդ էջ 353:

Թէեւ քիչ մը ժամանակուան համար. Բի(կաշ)-
 փոռ, Պարիզո¹, Տաշուհա, Մանդո, Սարգաւաթ.
 հաւանականագոյնս այս քաղաքը կառուցած է հին
 Հայոց թագաւորներէն մէկը՝ Սարտաւաթ անու-
 նով —, Դիւ-լաւ-լ, Սէլէթ², Աշուր-թաթ, Բա-
 քո-դո, Լո-թա, ասոր հետ նոյն ըլլալու է տոս-
 պեան արձանագրութեանց Ուլու-թին եւ Լո-սա-ն
 կամ Լո-սաթին —, Կա(Բի)թա, Անթանո, եթէ
 Ի(կա)թանո կարդանք, կրնայ վանեան արձանա-
 գրութեանց Անթանին հետ առնչութիւն ունե-
 նալ —, Բեւդո: Կ'ըսուի թէ այս ամէն տեղերը
 «Ուրարտուի բերդեր» են:

Այեւլու ենք հոս քաղաքաց այն ցանկերը,
 զորոնք Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի կռածոյ Ա. արձանա-
 գրութիւնն եւ ուրիշ կռածոյ արձանագրութեան
 մը (III R 10, Nr. 3) մէկ հատակոտորը կ'ընծայեն.
 Թէեւ այս արձանագրութեանց մէջ Էնդիի վերա-
 բերեալ տեղեր ալ կան, սակայն զասոնք իրարմէ
 զանազանել անկարելի է: Կռածոյ Ա. արձանագրու-
 թիւնը հետեւեալ ցանկը կ'ընծայէ. Ենո, Սա-սո,
 Լո-թա, Լո-թա, Տիգղաթպիղեսերայ արձանա-
 գրութիւնն Ել-թա ունի: Նմանութիւնները տես
 վարը: Տիգղաթպիղեսերայ տարեգրութեանց մէջ
 այս տեղը Ուլաթի եւ Աբրահիա քաղաքներուն մէջ-
 տեղն է: Համեմատէ համանուն Լուկիա գետը
 (էջ 49): Շիթա, Ուլու-թան, Ուլու-թա, Ա-թի,
 Կիթթաւ³ «մինչեւ Բիթթաշու լեռ» յաւելուածով:
 Ռոսա(Die Inschriften Tiglathpilesers III. S. XXVII)
 կը կարծէ թէ այս լեռը Վանայ լճին հիւսիս-արեւ-
 մտեան կողմը բարձրացող Ջեբել-Նիմրուդ լեռան
 հետ նոյն է. բայց հաստատուն կռուան չըլլալով՝
 նոյն իրաւամբ կրնանք ըսել թէ Վանայ լճին մօտերը
 գտնուող ուրիշ լեռան մը հետ ալ կրնայ նոյն

¹ Knudtzon ի BA II, 306 ff. —:

² Նոյն, անդ կ'ըսէ թէ — խնդրական է:

ըլլալ Բիրդաշու: — Կո֊դո, որ Տիգղ. տարեգրութեանց մէջ՝ Լուկադանշայի եւ Ելուգիայի մէջտեղերն է: — Ուրա, Արան, Տաֆա, Ուլլա՝ “ադի Պուրատ” յաւելուածով, Կիլիսա, Դիւսաֆէ, Աթթիսի, Հարթիսիս — այս անունով տեղ մ'ալ կայ Մարաց մէջ —, Տաի, Իշլեդա:

Ուրարտուի կը վերաբերէին Տիգղաթպիղեաներայ տարեգրութեանց մէջ (180—181) յիշուած հետեւեալ քաղաքները. Դաիւանշա, Սաիւա, Իպպա, Ելիւանշա, ասոնց կը յաջորդէ վերոյիշեալ Կո֊դո, եւ ապա Ելուգիա, Դանիա, Դանիւն, Ուլլի: Ասոնց կը յաջորդեն վերոյիշեալ Լաիւա եւ Աթրաւիա անունով երկու տեղերը, ի վերջոյ Եւսա: Տիգղաթպիղեաներ Գ. այս ամէն քաղաքները (Դաիւանշուէ սկսեալ ...) առաւ եւ “900 գերի, 150 արջառ, 1000 ոչխար, ձի, ջորի եւ էջ, ձեռք ձգեց:

Վերջապէս Kl. I. II. մեծապէս վնասուած արձանագրութենէն (1—21) յառաջ բերելու ենք Ուրարտեան քաղաքաց հետեւեալ անունները. Կո֊դո֊անշա, Ուրաւի, Տաարիւն, Լապսուա: Ամենեւին կռուան չունինք թէ ուր փնտռելու ենք Կալլա֊ գետը, որ որոշ կերպով “իւր (այսինքն՝ Ուրարտուի) գետը” կը կոչուի: Ուրարտուի կը վերաբերէր կամ գէթ անոր մօտերն էր Մա֊իւնի՝ Ուրա քաղաքով:

Սարգոնի արձանագրութիւնները, բայց ի մասնաւորի տարեգրութիւնները հետեւեալ նիւթը կը մատակարարեն. Ուրա, այս անմերձենալի լեռնաշխարհը նետուեցաւ Մանի Ասա իշխանին մարմինը. նմանապէս այստեղ չարաչար յաղթուեցաւ Ուրարտուի Ուրսա իշխանը: Սարգոն իւր թագաւորութեանը 8^ր տարին ըրած արշաւանքին ատեն այս լեռանց 5 ամրոցներն եւ ուրիշ 30 քաղաքներն առաւ: Այս լեռն Ուրարտուի եւ Մանի մէջ սահմանաբաշխ լեռ էր եւ երկու երկիրներուն մէջ ալ կ'երկնար: — Կիւպա, այս լեռան ստորոտն էր

նային: Ասուրնասիրպաղայ ատեններէն սկսեալ, կամ կարելի է թէ նախահայկական ըսուած պետութեան այս ժամանակները հաստատուելովն է, որ երեւան կ'ելլէ Ուրարտու անունը, որ ալ այնուհետեւ Նայիրի անուան հետ չի շփոթուիր: Հին կտակարանն Ուրարտուի համազօր կը դնէ ԵՂՂՆ (Ծնն. Ը. 4, Ես. 15. 38, Բ. Թագ. ԺԹ. 37,) եւ այն, ինչպէս արդէն կիպերտ շեշտած է, միշտ իբրեւ երկրի մ'անուն եւ ոչ իբրեւ լեւան անուն, ինչպէս յառաջ ԵՂՂՆ ԻՂՂին անորոշ թարգմանութենէն («Արարատ լեռ» փոխանակ՝ «Արարատայ լեռներէն մէկը») կը հետեւցընէին: Ս. Գիրքն ուրիշ տեղեր ալ Արարատն երկիր կը նկատէ, այսպէս Բ. Թագ. ԺԹ. 37 եւ Ես. 15. 38 (ԻՂՂ:) Երեմիայի մէջ (Ժա. 27) Արարատը թագաւորութիւն (ܐܪܪܐܬ) է, ինչպէս եւ Միննի եւ Ազքանազ: Այս մեր ըսածին ապացոյց է վուլգատայի եւ Յովսեպոսի (Հնութ. Հր. Ա. 3, 5) Արարատը Հայք կամ Հայաստան թարգմանելը: Նոյնպէս Մ. Խորենացի (Ա. Ժե), Եւսեբիոս (Պատր. աւետ. Թ. Ժբ, 19) եւ Ս. Հերոնիմոս (ի Մեկն. Ես. 15. 36.) «Արարատը Հայաստանի մէջ դաշտային գաւառ մըն է, որմէ կ'անցնի Երասխը:», Իրապէս ալ շատ հաւանական է որ Արարատ = Ուրարտու անունը նախնաբար վանայ լճին արեւելակողմը՝ Հայաստանի մէկ մասին անունն էր, մերձաւորապէս այն երկրին, որ միջին Երասխայ վըայ է եւ այսօր ալ Այրարատ կը կոչուի. ըստ այսմ՝ վանայ ծովուն եզերքները բնակողներն եկան՝ հիւսիսարեւելքէն Ուրարտացւոց յառաջանալովը: Շատոնց եւ իրաւամբ Արարատ-Ուրարտուի հաւասար դրած են Հերոդոտոսի (Գ. 94, Է. 79) Ἀλαρόδοι անուանածները: Բայց որովհետեւ Հերոդոտոս կ'ըսէ թէ ասոնք պոնտացի ժողովուրդ մըն են, որ

Մատանացւոց եւ Սասպիրացւոց հետ՝ Պարսից պետութեան հարկատու 18⁺ շրջանակը կը կազմէին, ուստի ըսելու ենք թէ ասոնք հին Ուրարտացւոց մնացորդներն են՝ հնդիկ-եւրոպացի Հայոց խռոժելովն՝ դէպ ի հիւսիս մղուած։ Հին-պարսկական սեպագրերու բաբելական թարգմանութեան մէջ, ինչպէս կը սպասուէր, Ուրարտոն կը համապատասխանէ պարսիկ բնագրին Արփային կամ Արփայիային։ Այստեղ առաջին անգամ իբրեւ երկիր յիշուած Հայաստանը սկզբնաբար իւր մէջը կ'ափմովէր միայն Ուրարտուի արեւմտեան կողմը գտնուող երկիրը կամ դասականաց (Հերոդ. Ա. 72; 104. Գ. 93. Ե. 52) Փոքր-Հայքը¹։ Հոմմել (Gesch. 601) Արմէնիա անունը հին Ուրարտացւոց Արամէ իշխանին անունէն կը հանէ (ի սղմման ու ՚ի մասնկան յաւելմամբ)։ Արմանք ընդունիլ թէ Արամէ քաջ ու բազմաբոլոր իշխանին՝ ժողովրդեան մէջ տակաւին կենդանի յիշատակն առիթ եղած է աւանդութեան դեղազարդուելուն. աւանդութիւն մը, որ ըստ պատշաճի գնահատուելով՝ հին-հայկական քաղաքակրթութեան սկզբնաւորութիւնը սեմեանց հնութեան, բայց ի մասնաւորի ասորեստանեայ ու հրեական պատմութեան հետ կը կապէ եւ կը յիշէ թէ երկրին ամէնէն հին իշխաններէն մէկն է Արամէ, որ բազմալայտ արշաւանքներով իր երկիրն ընդարձակած ըլլայ դէպ ի Մարաստան եւ Վապպագովկիա եւ իւր ճոխութեամբ իր անունը տուած երկրին։ Հնոց՝ Արմէնիա անունն *Հար-մէնիա ենթադրելով՝ «Միննիի լեռ կամ լեռնագաւառ» մեկնելը ժողովրդական ստուգաբանութիւն է հրեական-քրիստոնէական ազդեցութեամբ յառաջ եկած²։ Թերեւս Արմէնիա

¹ Հմմտ. E. Meyer, Gesch. d. Altert. I, 296.

² Ասոր դէմ արդէն Սէյա խօսած է ի Zeitschr. f. Assyriol. IV, 384.

անուան գիտնականներէն կազմուած ըլլալովն է որ այս անունն երբեք աղգային եղած չէ¹։ Ինչպէ՞ս յայտնի է, Հայք իրենց երկիրը Հայաստան² կ'անուանեն՝ իրենց նախահօր Հայկայ անուամբը, որուն որդին է կ'ըսուի Արմենակ, Այրարատայ առաջին թագաւորը։ Բնիկ հին-հայկական արձանագրութեանց մէջ վանեան պետութեան անունն է Բիաինա, որուն մէջ ուզած են տեսնել Պտղոմէոսի (Ե. 12, 21) Βουάναν՝ ենթադրելով թէ այս վերջինս այսօրւան վանին կը համապատասխանէ։ Բայց անոր համար տարակուսական եղած է Բիաինա = Βουάνα = վան անուններուն նոյն ըլլալը, վասն զի Պտղոմէոս այսօրւան վանը Θωσπία (տես էջ 72) կ'անուանէ։ Ընդհակառակն ինծի բաւական ապահով կ'երեւայ թէ Կեդրենոսի Բ. 774 (Migne, Patrol. հտ. 122, § 580) Մայրաքաղաք վասպուրականի (μητροπόλις τοῦ Βασπαραχάν) անուանած յԵրեւան հետ նոյն է Նախահայոց Բիաինան կամ այսօրւան վանը, վասն զի Βασπαραχάνը, վասպուրականն եւ հաւանականագոյնս Ստրաբոնի (ԺԱ, 528) Βασοροπέδα՝ կը նշանակէ վանայ լճին հիւսիսային արեւելեան կողմը գտնուող նահանգը, որուն մէջն է վան։ Բիաինա = Ὑβαν = վան ձեւին վրայ աւելցնելու ենք թերեւս միեւնոյն աշխարհագրական գաղափարը յայտնող ասորեստանեայ ձեւն ալ, որ է Նալիրիի երկիրներէն Աբ-է-Նի գաւառին անունը (Հմմտ. էջ 309)։ Նախահայկական արձանագրութեանց մէջ երկիրը Խաղթի ու Ժողովուրդը Խաղթի-ն կը կոչուին։ Միտ գնելու է որ Խաղդիք ոչ թէ միայն երկրին անունն է, այլ նաեւ Ուրարտացւոց գլխաւոր աստուածին անունն նման Ասու-

¹ Հմմտ. Baumgartner, առ Pauly-Wissowa II, Sp. 1182.

² Մ. Խորենացի Ա. Ժ. — Հմմտ. Kiepert, Monatsber. d. Berl. Akad. 1869, S. 216 ff.

րեստանցւոց լեզուին, որուն մէջ թէ աստուածը թէ քաղաքն եւ թէ երկիրը Աշուր կը կոչուին անխտիր: Թէ խաղդիք եւ թէ Աշուր անուանց պատմական զարգացման մէջ միմեկին կը մնայ այն խնդիրը թէ երկիրն իւր անունը դից անունէն առած է թէ դիք՝ երկրէն: Աշուրի համար կրնանք ըսել թէ թերեւս ստուգաբանօրէն երկու տարբեր անուններ վերջէն նոյն ձեւն առած են: Լէման եւ Բելք ապացուցած են թէ խաղդիք եւ խաղդէացիք անունները գործածուած են դասականաց ու հայ մատենագրաց այլեւայլ տեղերը, որոնց միտ դրուած չէր¹: Աւելորդ չէ այս երկու գիտնականաց հետազոտութեանց գլխաւոր արդիւնքները հոս համառօտիւ յառաջ բերել, որ վարը յիշուած յոգուածոց մէջ հոս հոն ցրուած կը գտնուին:

Խաղդէացիք մեր առջեւը կ'ելլեն իբրեւ պոնտացի ժողովուրդ մը Սոփոկլէսի (Ստեփ. Բիւղանդ. էջ 680), Քսենոփոնի (Արշաւ. Գ. գ. 7., Ե. Ե, Ժէ) եւ Ստրաբոնի (ԺԲ. էջ 549) *Χαλδαῖοι* անուանածներով, զորոնք պէտք չէ Բաբելոնի ֆաղդէացիներուն հետ շփոթել, որոնց նախնական անունն էր Կաշգու: Ստեփանոս Բիւզանդացի (էջ 680) *Χαλδαῖα* (խաղդիքը) կ'անուանէ «Զայաստանի մէկ գաւառը», որուն բնակիչները *Χάλδοι* (խաղդէացիք) կը կոչուին. *Χαλδίη* յոնիական ձեւին գոյութեանն ալ կը վկայէ, որ ճշդիւ համաձայն է բնիկ խաղդիա (խաղդիք) ձեւին. նոյնն ըսելու ենք Ռափեննայի Անանունին (II, 17) խաղդիէ ձեւին համար: Նմանապէս Սուրբասի *Χαλδὶνῆς* իւր ձեւովն ամենայն մասամբ կը համապատասխանէ բնիկ արձանագրութեանց խաղդիք (խաղդիք) ձեւին: Բիւզանդացւոց պետութեան ժամանակն

¹ Լ. Լեման. *Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesells.* 1892, S. 487; 1893, S. 64 եւ ծան. 1; 1895, S. 578 ff. — *Zeitschr. f. Assyriol.* VII, 257; IX, 84 ff; 358 ff.

իսկ խաղդիք պետութեան ութերորդ բանակա-
շըջանը (⁴թեմ⁵) կը կազմէին: Այս բանակաշըջանն
Արաբացւոց ալ անծանօթ չէր. De Goeje (Zeit-
schr. f. Assyriol. X, 100) մատնանիշ կ'ընէ արա-
բական աշխարհագրական մատենագրութեան քոնի
մը տեղերն, ուր այս անունը կը հանդիպի: Ety-
mologicum magnum¹ի *Χαλδαίος* ձեւն ալ հետա-
քըքրական է, որ սխալմամբ այնտեղ իբր նուա-
զական *Χαλδαῖος*ի կը մեկնուի: Հայ մատենագրաց
քով ալ շատ սովորական է խաղդիք անունը. այս-
պէս Մ. Խորենացի (Բ. դ.) խաղդիք անունով եր-
կիր մը գիտէ, որ սակայն վերջէն լազաստան
ըսուած երկրին հետ նոյն է աշխարհագրորէն: Հայ
աղբիւրներու համաձայն խաղտեաց երկիրն է Պոն-
տոսի այն մասը, որ Տրապիզոնէ մինչեւ Բաթում
կը ձգի, ուստի ընդհանրապէս այն տեղը, զոր Հե-
րոդոտոս Ալարոդեանց կու տայ: Դեռ այսօր ալ
խաղդիք իւր Արգիւրոպոլիս (Գիւմիւշխանէ) մայ-
րաքաղաքովը գոյութիւն ունի իբրեւ յունական
եկեղեցւոյ թեմ մը, եւ ԺԷ. դարուն առաջին կէսէն
ի վեր Խերիանէի հետ արքեպիսկոպոսութիւն մը
կը կազմէ: Ընդարձակ մտօք առեալ խաղդիա կը
կոչուի ամբողջ Տրապիզոնի վիլայէթն եւ այս վի-
լայէթին մէկ գաւառն ալ Վալդըր կամ Վելդըր
կ'անուանուի: Վալդիւր՝ անուան լեզուաբանօրէն
դիւրաւ մեկնելի այլեւայլ ձեւափոխութիւններով
(Չալդըր, Չըլդըր եւն) այսօրւան Հայաստանի մէջ
շատ սովորական անուն մըն է տեղեաց:

Լէման եւ Բելք պատշաճօրէն ընտրած են
Վանայ պետութեան հին հայկական կամ, լաւ
եւս, նախահայկական բնակչաց համար խաղդէա-
ցիք անունը, Բաբելոնեան Քաղդէացւոց հետ ամէն
շփոթութեան առջեւն առնելու գիտմամբ¹: խաղ-

¹ Հմմտ. այս անուան յարմար ու պատշաճ ըլլալուն
նկատմամբ՝ Լէման ի Verh. d. Berl. Anthropol. Gesellsch.

դէպքի անունը՝ Ալարոդեան կամ Ուրարտացի համազոր անուններէն ալ նախամեծար համարուելու է, վասն զի վերջին անունն որոշ լեզուախումբ մը ցուցընելու սեփականուած է: Այս պատճառներուն զօրեղ բլլալն ընդունելով հանդերձ՝ այս ուսումնասիրութեանս մէջ, որ ասորեստանեայ-բաբելական արձանագրութեանց վրայ հաստատուած է եւ ոչ թէ բնիկ սեպագրերուն վրայ, նախամեծար կը համարիմ Ուրարտու կամ Ուրարտեան, Ուրարտացի ձեւերը, որ միակ սովորականն են ասորեստանեայ-բաբելական սեպագրութեանց:

Ուրարտեանց պետութեան տարածութեան ու նշանակութեան չանցած՝ կ'ուզեմ նոյն պետութեան իշխաններուն յաջորդութիւնը յառաջ բերել՝ հիմնուելով բնիկ եւ ասորեստանեայ աղբիւրներու վրայ, ի հարկէ՝ որչափ որ կարելի եղած է մինչեւ հիմայ անոնց յաջորդութիւնը կազմել: Լէմանի եւ Բելքի հետազոտութեանց համաձայն՝ այս է յաջորդութեան ցուցակը. Լուտիպրիս — որդին՝ Սարգուր Ա. Արամէ. — որդին՝ Սարգուր Բ. — որդին՝ Իսպուինիս. — որդին՝ Մեհուսա — որդին՝ Արգիստիս Ա. — որդին՝ Սարգուր Գ. — եղբայրը՝ Ռուսա Ա. (Ուրսա). — որդին՝ Արգիստիս Բ. — որդին՝ Ռուսա Բ. — Երիմենաս. — որդին՝ Ռուսա Գ. — Սարգուր Գ.:

Ասորեստանցւոյ արձանագրութիւնները հետեւեալ թագաւորները կը յիշեն. Աբու-(-), Ժամանակակից Սաղմանասար Բ. ի: — Սեդու-բէ, նմանապէս Ժամանակակից Սաղմանասար Բ. ի = Սարգուր Բ.: — Ուշլէս, Սամիրաման Բ. ի ատեն =

1895, էջ 578, ուր պայքար կը մղէ Եէնսէնի (ZDMG. 48. 434) դէմ, որ ըսած էր թէ պատճառ մը չկայ նախահայկական բառը գործածելու տեղ՝ խաղդեան բառը գործածելու:

1 Հմմտ. Zeitschr. f. Assyriol. IX, 345 եւն եւ Verh. d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1894, 485 եւն:

Իսպուրինս: — Սարգս-ը, Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի ատեն = Սարգուր Գ.: — Ուրս (Ռուս), Սարգոնի ատեն՝ իբր 730—714 = Ռուսաս Ա.: — Արգի-տի, նմանապէս Սարգոնի ատեն = Արգիստիս Բ.: — Ասուրբանիպաղայ ատեն երկու թագաւոր կը յիշուին՝ Սարգս-ը եւ Ռուս: Առաջինը համարելու ենք Սարգուր Գ. եւ զնելու ենք իբր 675ին, իսկ երկրորդը համարելու ենք Ռուսաս Գ. եւ զնելու ենք իբր 645ին:

Ուրսա, Ուրասա երկրորդական ձեւ մըն է՝ անթագրական սկզբնատառով. հմտ. նման ձեւեր վարը: Ուրասա (*Ուրուսա) միջին ձեւն է Ուրսոյի եւ Ռուսոյի: Նման սղում մ'ալ կը տեսնենք մանեան քաղաքի մ'անուան մէջ, որ է Ատրանա կամ Տերանա: Ուրղանա, որ Մուզասիրի թագաւորին անունն է, կ'երեւայ թէ նոյն բառն է, միայն նա մասնիկով երկնցած: Սեգուրի, Սարգուրի եւ Իշտարգուրի անուան վրայ տեսնենք մեկնութիւնները ի Zeitschr. f. Assyriolog. VIII, 377 եւն: Ուրարտացի Աբաթն շփոթելու չէ իւր համանուն ժամանակակցին հետ, որ հիւսիսային-ասորական հատեան երկիրներէն մէկուն այսինքն Գուսիի կամ Ագուսիի իշխանն էր: Ուրարտացւոյ մը եւ հատեան իշխանի մը նոյն անունը կրելէն եւ կումմուհի, Միտաննիի եւն գլխաւոր դից Ուրարտուի մէջ ալ պաշտուելուն ապացուցեալ ըլլալէն հետեւցողին, թէ Արամէի ատեններն Ուրարտուի մէջ իշխող ժողովուրդը յարաբերութիւն ունի Գեշտի-Քեան թուած ցեղին հետ, այսինքն Փոքր Ասիոյ կամ հիւսիսային ասորական այն ժողովրդեան հետ, զոր կարծեցին թէ հարկ է իրարու հետ սերտագոյնս միացընել՝ առ հասարակ նոյն Տեշուր (նախահայոց լեզուաւ՝ Տեիշերաս) դիքը պաշտելուն պատճառաւ: Բայց

1 Հմտ. ի մասնաւորի Winckler, altorient. Forsch. II. Reihe I, S. 108 ff.

երբ աւելի յառաջ երթալով կ'ըսեն՝ թէ Արամէ հին տեշուբեան ժողովրդոց վերջին թագաւորն է եւ թէ Արամէի յաջորդօն՝ Սեգուրիով նոր հարբատութիւն մը սկսաւ, որ Արամէի տունն իշխանութենէ մերժեց², եւ թէ նախահայկական պատմութեան շրջանն սկսաւ Սեգուրիով՝ որ «առաջնորդն էր հին տեշուբեան ժողովրդեան մէկ նոր խմբին», — զոր իւր գլխաւոր աստուածութենէն առնելով հարկ է խաղդեան խմբին մէջ դնել, — կարծեմ այսպիսի կարեւոր եզրակացութեանց յանգելու համար ոչ ասորեստանեայ արձանագրութիւններն եւ ոչ ալ բնիկ սեպագիրները բաւական տեղեկութիւն կու տան:

Հարկ է Շրագէրի³ հետ ըսել թէ Ուրարտեանց սկզբնական բնակավայրն էր Վանայ ծովուն արեւելակողմը՝ միջին Երասխայ վրայի երկիրը (տես էջ 79): Քրիստոսէ յառաջ իբր Թ. դարուն սկիզբներն սկսան դէպ ի արեւմուտք յառաջանալ եւ Վանայ լճին արեւելեան եզերքը հասնելով պետութիւն մը հիմնեցին, որուն առաջին թագաւորն է Լուտիպրիս, ինչպէս արձանագրութիւնք կը վկայեն: Այս ժամանակն է որ Ասորեստանեայց տառերը

¹ Winckler, անդ. էջ 112:

² Բեյլեբէր, էջ 152-53:

³ Շրագէր, Zur Geographie d. assyrischen Reiches (Sitzungsbericht d. Berl. Akad.) 1890, էջ 333: — Այլազգ Լեւոն ի Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1895, էջ 583: Հմմտ. Լեւոնի դէմ՝ Եփեսոս ի Zeitschr. f. Assyr. XI, 306: Ճշգրտոյն է Բեյլեբի ըսածը (Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesellschaft, 1894, էջ 486), թէ հաւանականագոյնս խաղդէացոց նախնական բնակավայրը խոտուր-գաղի ու Վանայ լճին միջեւ գտնուած երկրին մէջ փնտռելու է: Սարգուր Առաջնոյ յաջորդներուն արձանագրութեանց մէջ շատ ստեպ հանդիպող «աւրու» բառը կը մեկնէ իբրեւ խաղդէացոց տիրող իշխանաց անունն ու նպիրեան Շուրուրիս գաւառին հետ յարաբերութեան մէջ կը դնէ: (Հմմտ. էջ 81)

վանեան պետութեան մէջ մուծուած են. սակայն հաւանական չէ Ասորեստանցոց լեզուին այս պետութեան մէջ ընդունելութիւն գտնելը, վասն զի զուտ ասորեստանեայ գրերով գրուած հայկական ամէնահին արձանագրութիւնք հարկէ որ հայերէն կարգացուին, ինչպէս որ սումերէէն գրուած ինչ ինչ բարեխական սեպագրութիւնք սեմական-բաբելական լեզուաւ կարգացուելու են: Ամէն բանէ յառաջ Վանայ լճին մերձաւոր ու հեռաւոր շրջակայքը գտնուած բնիկ արձանագրութիւններով՝ արտաքոյ կարգի ընդարձակած է մեր ծանօթութիւնը նախահայկական պատմութեան վրայ: Ո՛չ սեմական է եւ ո՛չ հնդիկ-եւրոպական այն լեզուն, որով նոյն արձանագրութիւնները գրուած են: Նոյն արձանագրութիւններն լուծելու ճամբան բացած են Գիյարի, Սէյսի եւ Դ. Հ. Միւլլերի ուսումնասիրութիւնները:

Սեպագրերուն մէջ երեւան ելլելէ ետքը կը տեսնենք որ Ուրարտացիք կամաց կամաց դէպի արեւմուտք ու հարաւ կը տարածուին եւ կ'ըլլան միապաղաղ մեծ ու հզօր՝ տէրութիւն մը, վտանգաւոր ախոյեան հանդիսանալով Ասորեստանցոց: Ասուրնասիրպաղ կ'ըսէ թէ Ուրարտու մինչեւ Սուրնատ կը տարածուէր: Սաղմանասար Բ.ի իշխանութեան ատեն արդէն Ուրարտու մեծապէս տարածուած է՝ հիւսիս-արեւմուտքէն սահման ունենալով Դաիաենին ու անոր հարաւակողմը գտնուող Սուհմէ եւ Էնզիի նահանգները. Բալուէ սկսեալ սահմանաբաշխն է Արսանիա, վերն արեւելեան կողմը՝ Նալ լեռնաշխարհն է որ Ուրարտեան Տարօն հարթաստանը կը բաժնէ Կիրհու ու Ուլլուբա²

¹ Հմմտ. Բեւլքի Վանեան պետութեան զարգացման վրայ խօսող յօդուածը ի Verhandl. d. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1892, էջ 483 եւն:

² Այս երկիրներուն գիրքին վրայ տես էջ 57 եւն:

երկիրներէն, որ անոր հարաւային կողմն են: Տարակոյս չկայ որ Վանայ լիճն ամբողջապէս Ուրարտուի կը վերաբերէր. լճին արեւելեան կողմէն սահման կը կազմէին, բայց ոչ անմիջապէս կցուելով, մանեան իշխանութիւններն ու Կիրզան եւ Մուզասիր: Այս սահմանակից իշխանութիւններէն շատերը՝ Ուրարտեան պետութեան ամէնէն աւելի զօրացած միջոցին՝ առաւել կամ նուազ կախում ունէին անկէ: Վանեան պետութեան կամաց կամաց մեծնալը մասնաւորապէս կը տեսնուի բնիկ արձանագրութիւններէն: Այսպէս Մենուաս, ինչպէս Կելիշինի մէկ արձանագրութիւնը յայտնի կը ցուցնէ, իւր հօրը, Իսպուինիսի թելադրութեամբ Ուրմիոյ լճին հարաւային ափին հարաւ-արեւմտեան կողմը գտնուող երկիրները նուաճեց, թէեւ քիչ մը ժամանակուան համար. նմանապէս հիւսիսային արեւելեան կողմը՝ մինչեւ Երեւանայ դաշտը հնազանդեցուց: Մենուաս իշխանութեան աթոռը բարձրանալէն ետքը՝ վերին Մուրադ-չայէ մինչեւ Եփրատայ արեւմտեան ակնադիրը գտնուող երկիրը հպատակեցուց իրեն եւ Ուրարտուի սահմանները Մելիդ-Մալադիայէ անդին տարածելով՝ հարաւակողմը կամ հարաւային արեւելակողմը Մանեանները նուաճեց: Բայց այլեւայլ արշաւանքներով ստացուած այս երկիրներն երկայն ատեն պահել անկարելի եղած էր: Արգիստիս Ա. ստիպուեցաւ զասոնքնորէն հպատակեցընել. արձանագրութեանց ըսածին նայելով՝ նախ Մանեանց վրայ քալեց ու յետոյ Երասին անցնելով իւր տէրութեան հետ միացուց այսօրեան Իրեւան ու Կարս նահանգները. իւր այս արշաւանքներուն ատենը հասաւ մինչեւ Նիրբու եւ Մելիդ, իսկ հարաւային արեւելեան կողմը մինչեւ Բուստուս եւ Բարսուս:

Սարգուր Գ. իւր նախորդէն, Արգիստիս Առաջինն աւելի յառաջացաւ դէպ ի հիւսիս-ա-

րեւելք, ինչպէս որ կը վկայեն իւր յաղթութեանց արձանագրութիւնները՝ որ կեցած են Սեւանայ լճին հարաւ-արեւելեան եզերքը: Մեղիտի նուաճումն ու կուէ երկրին (կիլիկիոյ գաշտային մասին) բանակներուն պարտութիւնը կը պատմէ Խօզլուի արձանագրութիւնը Մալադիոյ = Մեղիդի քով: Սարգուր Գ.ի թագաւորութեան ատենն է Վանայ պետութեան ամենէն ծաղկեալ ժամանակը, որ սակայն շուտով թարշամեցաւ Տիգրայթ-պիղեսեր Գ.ի եւ Սարգոնի ատեն տեղի ունեցած սաստիկ ու բռն ու պատերազմներով: Ուրարտու այս պատերազմներով տկարացած՝ ի վիճակի չէր՝ Է. դարուն Առաջակողմեան Ասիան ողողող կիմմերեանց յառաջացման դէմ դնելու. ուստի դատարկացաւ եւ բնակավայրն եղաւ հնդիկ-գերմանական Հայոց, որ կիմմերեանց հետ խուժած եկած էին: Ուրարտացիք՝ նման ուրիշ բազմաթիւ ժողովրդոյ (Մոսքացիք, Տիբարացիք եւն) այս նոր ցեղերուն յառաջամարտի հիւսիս մղուեցան. ասոնց մնացորդներն այնուհետեւ Պոնտոսի կողմերը կը գտնուին:

Բ. Մալադի: Սաղմանասար Բ.ի տուրտանը (= սպարապետ) թագաւորին իշխանութեան 317 տարին Հուբուշկիայէն Մուզասիրի վրայ արշաւեց եւ հոն Սապպարիա քաղաքն ուրիշ 46 քաղաքներու հետ առաւ. անկէ վերջն Ուրարտուի վրայ քալեց: Սարգոնի ատեն Ուրարտուի դաշնակից եղաւ Մուզասիր, մինչ յառաջ Ասորեստանէ կախում ունէր, ինչպէս կը հետեւի “Ասորի եւ Մարտուկի երգումն մէկ կողմ թողուց իշխանը” խօսքէն: Երկրին այն ատենուան թագաւորն է Ուրարտու: Սարգոն թագաւորութեան 87 տարին Հուբուշկիայէ Մուզասիրի վրայ քալեց. ինքն է որ կ’ըսէ “Իմ պատերազմիկ կառքերովս, քաջ հեծեալզօրքէս եւ քաջամարտիկ ոտանաւոր զօրքէս 1000 հոգեով յառաջացայ դժուարին լեռնաշխարհէ մը, որ լաւ էր ձիերուն, բայց անկոխելի էր ոտանաւոր-

ներուն համար: Ուրդանայի իշխանանիստն առնուեցաւ եւ անոր պալատը աւարի տրուեցաւ. մեղք որ արձանագրութեան սաստիկ փնասուած ըլլալուն՝ կարելի չէ աւար առնուած առարկաներուն լիակատար ցուցակն յառաջ բերել: Նոյն ցուցակէն սաչափը միայն կ'իմանանք որ Սարգոն 6170 հոգի գերեց տարաւ եւ 690 ջորի եւ էշ, 100.225 ոչխար եւ 34 տաղանդ 18 մնաս ոսկի, 160 տաղանդ 2 $\frac{1}{2}$ մնաս արծաթ, պղինձ (անագապղինձ⁶), պատուական քարեր, գոյնզգոյն զգեստներ եւ կէտաւոր լուծէն հանդերձեղէններ առաւ: Ընդհակառակն խորասաբադի արձանագրութեան (75) համաձայն բնակիչներէն 21.170 հոգի իրենց ստացուածքներովն ու երկրին երկու դից (խաղդիք եւ Բագմաշտու) պատկերներով գերի տարուեցան: Բաց ի այս արշաւանքէն (715ին)՝ անուանագիր ցուցակը ուրիշ ասպատակութիւն մ'ալ կը յիշէ Մուզասիրի վրայ 712ին եղած: Մուզասիրի նուաճումը կը տեսնուի խորասաբադի մէկ բարձրաքանդակ պատկերին վրայ ալ (տես Botta, Monuments de Ninive 2, 141):

Նմանապէս երկրին գլխաւոր քաղաքն ալ Մուզասիր կը կոչուէր: Ասկէ զատ կը յիշուին Սողդաթի, Սաղմանասար Բ.է նուաճուած ամրութիւն մը, եւ Ութթի(?) քաղաքները, վերջինս Ուրդանայի կնքոյն վրայ յիշուած: Մուզասիրի կամ գէթ Մուզասիրի եւ Հուբսաշկիոյ կողմերը դնելունք յաջորդ չորս լեռնաշղթաները, որոնցմէ անցած է Սաղմանասար իւր արշաւանքին ատեն: Այս լեռնագոտիները են՝ Շէ-հի, Արդի-?-շի, Ուլ-հի-հի եւ Ալ-հի-հի:

Հատ հետաքրքրական է Ուրդանա թագաւորին գլանածեւ կնիքը, զոր ունինք: Այս կնիքն Ասորեստանցւոց լեզուաւն ու գրերով գրուած ըլլալով՝ կ'ապացուցանէ որ Ասորեստանեայց քաղաքակրթութիւնը կ'իշխէր թէ՛ արեւմտեան եւ թէ՛ արեւելեան ու հիւսիսային կողմերը: Կարելի է

Թէ Բաբելոն փորուած ըլլայ կնիքս, զոր Սարգոն աւար առնելով նինուէ բերաւ: Կնիքս հիմայ Հաագի հնագրամներու ու շքագրամներու ժողովածոյքին մէջ կը պահուի: Կնիքոյն գրութիւնն է. «Կնիք Ուրգանայի, Թագաւորին Մուզասիրի եւ Ուաբ(?)տի քաղաքին, որուն բերանը չար լերան մը վըայ [դարանակալ եղած] օձի մը բերնին պէս բաց է:» Ա. Երեմիաս¹ (Zeitschr. f. Assyr. I. 46—47) Ուաբ(?)տի տեղ Հաագտի կը կարգայ եւ՝ ջայլեամններու քաղաքն կը Թագմանէ՝ Մուզասիր անուան մէջ տեսնելով ՂՅԴՅ (որմէ ՂՅՅ սաստկականը) կրկնաւոր եւ բնաձայնական արմատին ընդունելու թիւն անցեալը, քանի որ նոյն արմատն Ասորեստանցւոց լեզուին, արաբերէնի եւ տալմուդերէնի մէջ միջնաւորու համար կը գործածուի: Այս մեկնութիւնն ինծի շատ կամայական կ'երեւայ. սա՛ ալ կայ որ բնագրին մէջ Մուզասիր բառէն ետքն եկած աւար շաղկապը բացայայտիչ մը կամ Մուզասիրի իմաստը չի ցուցըներ. նմանապէս հաւանականագոյնն ընթերցումն է Ու եւ ոչ Թէ Հաագ: Կնիքը լատինաւ ըսուած քարին վըայ փորագրուած է, որ ըստ Շրագերի յասպիս է, իսկ ըստ Երեմիասի՝ տեսակ մը ճարպաքար (Agalmatholith), ինչպէս քիմիական փորձը ցուցըցած է: Ինչպէս Ուրարտուի, նմանապէս այս երկրին գլխաւոր գիւղն էր Խաղդիք: Սարգոնի յիշած Բաղմաշտուն² գիւցուհի է:

¹ Երեմիասի մեկնութեան համար որոշիչ նշանակութիւն չունի կնիքոյն վըայ ջայլեամանման կենդանիներու նկարուած ըլլալը, զորոնք ոգի մը կը բռնէ:

² Rost, Untersuch. z. altorient. Gesch. (Mittheil. d. Vorderasiat. Ges. 1887, 2) էջ 86 ըստ ինքեան Բաբելոն-հնարաւոր ընթերցումէն նախամեծար կը համարի Բաբելոն-ձեւը, վասն զի անուան երկրորդ՝ Բաբելոն(ա) մասին մէջ երանեան mazda'n կը տեսնէ: Բաղմաշտուն երկրը գրաւող Արեաց աստուածութիւնն է, որ բնիկ ժողովրդեան

Մուզասիր երկիրը կելիշենի (որ Ուշնէյ կը կոչուի) արձանագրութեան մէջ ալ կը յիշուի։ Ասորեստանցւոց լեզուաւ է այս արձանագրութիւնը, որուն մէջ Խսպուինիս եւ Մենուսս Խաղադիք գից յարգանք ու մեծարանք կը մատուցանեն։ Կարելի էր ըսել թէ այս արձանագրութիւնն ալ՝ նման Սարգուր Առաջնոյ արձանագրութեանց՝ Խաղդէացւոց լեզուաւն գրուած ըլլայ գաղափարագրերով, սակայն Ուրգանայի ասորեստանեայ կնքոյն գոյութիւնը կը գծուարացընէ այս ենթադրութիւնը։ Սէյս կ'ըսէ թէ այս արձանագրութիւնը վանեանի մը՝ ասորեստանեանն է կամ թէ երկուքն իրարու կը վերաբերին՝ ըլլալով երկլեզու։ Այս ենթադրութեան վրայ հիմնուելով Արդինի անուան մէջ կը տեսնէ վանեան եւ ըստ հետեւորդի բնիկ համազօրը «Ասորեստանցւոց Մուշուրին» = «տեղ, ուր օձեր կան»։ Նախ մեր առջեւն եղած դէպքին մէջ երկլեզու չկայ.³ երկրորդ՝ Սէյսի ստուգաբանութիւնը շատ արուեստական է եւ անհամոզիչ։ Լէման⁴ ալ կը կարծէ Մուշուրին անուան մէջ՝ Մուզասիր քաղաքին անունը գտած ըլլալ, եւ կը մեկնէ իբրեւ Մուզասիր-քաղաք (Նախահայոց լեզուին մէջ նա «քաղաք» կը նշանակէ եղեր)։ Ինքն ալ սխալ կը համարի անձնորոշ ըլլալը։ Այս կամայական մեկ-

Խաղդիք գլխաւոր դից քովը դրուեցաւ։ Ըստ այսմ ինծի համար Բագմաշտու ընթերցուածին ճշգրտութիւնն ամէն տարակուսէ ազատ չէ, քանի որ նոյն ընթերցուածը հաստատող ձայնական գրութիւն մը մէջտեղ չ'եկեր։ Բաւին առաջին Բ-ի մասին համար համո. Բագդատտի, որ Ուշուրի իշխանին անունն է։

¹ վանեանը հրատարակուած է ի JRAS, t. XIV, p. 66.

² Սէյս, անդ 1894, p. 700.

³ Լէման. Բեւք եւ Լէման, անդ 389 եւ Verh. d. Berl. Anthropol. Gesell. 1895, S. 594.

⁴ Ուշ, էջ 583.

նութեան դէմ իրաւամբ հակառակած է Եէն-սէն¹ :

Մինչեւ մօտ աստեղներս կարելի չէր Մուզասիրի դիրքին վրայ դրական եւ որոշ բան մ'ըսել : Միայն գիտէինք թէ Մուզասիր Ուրարտուի եւ Հուբուշկիոյ ուղղակի քովերն է, Ուրարտուէ աւելի հարաւ դէպ ի Ասորեստան, որով եւ կը մեկնուէր Ասորեստանցւոց քաղաքակրթութեան կամ օժմական լեզուին մեծ ազդեցութիւնը : Բայց երբ նորերս Սիդէկի (Սիդական) մէջ՝ ուսօրի Կելիշին-Ուշնէյի մօտերը՝ Արգիստիս Առաջնոյն մէկ արձանագրութիւնը գտնուեցաւ, որուն մէջ Մուզասիր անունը կայ, կրնանք մեծ հաւանականութեամբ ըսել թէ Սիդէկի (Սիդական) եւ Կելիշինի կրճին (— Ուրմիոյ լճին հարաւային խորշին արեւմտեան կողմը —) միջեւ գտնուած երկիրը կամ Մուզասիրի կը վերաբերէր եւ կամ անմիջապէս անոր մօտերն էր Մուզասիր² : Վերջին դէպքին մէջ կրնանք ըսել թէ Մուզասիրն է այն երկիրը, որ Սիդական-Ուշնէյի հիւսիսային կամ հիւսիս-արեւելակողմն է³ :

Գ. Ուրարտուի մօտէն այնպէս երկնէր, որոնք գրեթէ Գալա-ճընէլ կ'ըսէին : Ուրարտուին մօտերը տեղ մը պիտի ըլլան Կալմէ երկիրն ու վարը նշանակուած հինգ քաղաքները : Սարգոն կը պատմէ թէ «ինքը չոր ու թշնամի կակմեցւող սիրտն ի կարգի դրած է», ասով ակնարկել կ'ուզէ թէ ինք օգնած է Կակմէի յիշեալ հինգ քաղաքներու դէմ, «որ յայտնապէս անոր դէմ ծրագրներ դարձնած էին» : Խնդրական հինգ քաղաքներն են. Սա-կէ-ա, Բա-լա, Աքէ-թէ-ն, Պա-պա — զոր

¹ Եէնսէն ի Zeitschr. f. Assyriol. XI, 307-8 :

² Այս կէտն արդէն լուսաբանած է Լէման (Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesell. 1895, S. 594) :

³ Բիւլլերֆէ+, անդ, էջ 153. «Մուզասիր» Բոհեմանի աղբերաց սահմաններուն (Շատաղ եւ Նորդուզ գաւառներուն) մէջ,»

շփոթելու չէ կիպրոսի Պապա = Παπας քաղաքին հետ — եւ Լալլու-իւ-: Սարգոն այս հինգ քաղաքներուն բնակիչները՝ կակմէի հետ թշնամութեամբ վարուելուն համար Գամասկոս ու Հատեանց երկիրը գաղթեցուց: Տարեգրութեանց ճշգրտոյն տեղեկութեանց համաձայն Սուկիացիք, Բալացիք եւ Աբիտիկնացիք՝ Ուրարտուի Ռուսա իշխանին հետ նիզակակից ըլլալուն համար Հատեանց երկիրը, իսկ Պապաացիք ու Լալլուկնացիք կակմէի դէմ դառնալուն համար Գամասկոս տառապրուեցան:

Ուրարտուի, Մանի եւ Մուզասիրի քովերը գնելու ենք Ու-ի (Ու-է-ի) ըսուած տեղը: Ուասի Ուրարտուի, Մուզասիրի, Հուբուշկիոյ եւ Մանի հետ մէկտեղ կը յիշուի:

Հոս յիշելու ենք հետեւեալ հինգ քաղաքներն ալ, որ Ուրարտուի քովն կամ մէջն էին. Եղիսուր, որ Ուէսիի եւ Ուրարտուի հետ ի միասին կը յիշուի. — Սանա եւ Տիլիշ, որ Ուլուշայի (յՈւրարտու) եւ Մանի հետ կ'երեւան. — Եղիսուր եւ Խարս, որ Տուրուշայի հետ կը յիշատակուին:

2. Մանի երկրներ՝ Ման, Ուիլիշ (Ուիլիշ), Ջիլիսուր, Մի-ի-նուրի եւ Բիս-Գի-ի-իլի:

Ա. Ման: Առաջին անգամ Մանեանց կը հանդիպինք Սաղմանասար Բ. ի արձանագրութեանց մէջ: Ասոր տուրտանը (= բարձրաստիճան պաշտօնակալ) Թագաւորութեանն 30-րդ տարին՝ անցնելով Ջաբ գետն ու Հուբուշկիա եւ Մալհիս երկիրները, Ման մտաւ եւ հոն հարկ առաւ «արջառ եւ ոչ խար»: Մանի Թագաւորն էր այն ատեն Ուր-իլի: Մանը նուաճելէ ետքը՝ Ասորեստանցոյ բանակը Հառունայի, Հուրդիրայի եւ Պարսուայի վրայ քալեց: Անուանագիր ցանկին մէկ հատակոտորէն (Rm 2, 97) կը տեսնենք, որ Ասորեստանցիք 828ին

դարձեալ արշաւած են Մանի վրայ: Սամիրաման Բ. Հուբուշկիա գտնուած միջոցին՝ Միկտիարա, Սունբա, Ման, Պարսուա եւ Տաւրլա երկիրներուն հարկն առաւ, որ էր կառքի ձի: Ռամմանիրարի Գ. ի քով՝ նուաճեալ երկիրներուն յաջորդ ցուցակին մէջ կը յիշուի Ման — Մուննա ձեւով. “Ելլիպի, Հարհար, Արազիաշ, Մեսու, Մադաի, Գիգիլունդա, Մուննա, Պարսուա, Ալլաբրիա, Աբդադանա, Նաիրի:”

Մաննեանները շատ յաճախ կը յիշուին Սարգոնի արձանագրութեանց մէջ: Սարգոնի ատեն Մանի մէջ կ'իշխէին հետեւեալ իշխանները.

Իրանդու

—
Ազա
—

Ուլլուսունու:

Ուլլուսունուի եղբայրն էր Բագդատտի, Ուիշդիշի իշխանը: Ուրարտուի առաջնորդութեամբ հիւսիսային նահանգաց կամ տէրութեանց՝ Ասորեստանի գէմ կազմած մէկ մեծ նիզակակցութեան մասնակցած է Ման: Այս նիզակակցութեան յարակից գէպքերուն վրայ՝ տարեգրութեանց տուած տեղեկութիւնները շատ աւելի վստահելի համարելու է քան այն տեղեկութիւններն, զորոնք փառապանծ արձանագրութիւնը կ'արձանագրէ՝ շատ կէտերու մէջ տարեգրութիւններէն խոտորելով: Տարեգրութեանց պատմածին նայելով՝ համառօտիւ իրողութիւնը յաջորդն է. Ուրարտու, Կարալլու, Զիկիրտու եւ Ուիշդիշ՝ Սարգոնի թագաւորութեան վեցերորդ տարին Ասորեստանէ ապստամբելու նպատակաւ իրարու հետ դաշնակցեցան եւ Մանի Ազա իշխանը սպաննեցին, որ, ինչպէս կ'երեւայ, Սարգոնի հաւատարիմ կողմնակիցն էր: Զիկիրտուի Մանի թշնամի ըլլալուն մէկ պատճառն

այն էր որ Սարգոն օգնած էր Իրանցուի, Ագայի
 Տօրը, այն քաղաքներն առնելու, զորոնք Զիկիրտու
 յափշտակած առած էր Իրանցուէ։ Ագայի սպան-
 նուելէն ետքը՝ Մանեանց գահը բարձրացաւ Ուիշ-
 գիշի Բագդատտի իշխանը, զոր Սարգոն քիչ մ'ետքը
 մտթաղերծ բրաւ։ Ասոր վրայ Մանի այն կուսա-
 կցութիւնն, որ Ասորեստանցւոց թշնամի էր, գլու-
 լուսունու՝ Բագդատտիի եղբայրն՝ իշխան ընտրեց։
 Ուլլուսունու իւր դիրքն ապահովելու եւ ամրացը-
 նելու գիտամմբ գարձեալ դաշնակից եղաւ Ուրար-
 տուի, Կարալլուի եւ Ալլարայի, սակայն ստիպուե-
 ցաւ իւր քաղաքները կորսնցընելէն ետքը՝ նման իւր
 գաշնակիցներուն՝ Ասորեստանցւոց թագաւորին
 հպատակիլ։ Ուրարտուի Ռուսա թագաւորը դեռ
 յաջորդ տարին ալ պատերազմը կը շարունակէ եւ
 Ուլլուսունուի երկրէն 22 ամրոց կ'առնէ։ Բա-
 ցայայտ չէ բոլորովին Գաիուկկիի դերը, որ ասկէ
 ետքը մէջակց կ'ելլէ։ Գաիուկկի շինուա՝ Ման =
 «Մանի կուսակալ» կը կոչուի եւ տարակիյս չկայ
 թէ Ուրարտացւոց թագաւորին հաւանութեամբը
 կը գործէր։ Սարգոն Մանի վրայ քալեց եւ գերի
 վարեց պարտուած Գաիուկկին ու անոր ընտանիքը։
 Տարեգրութեանց նայելով Սարգոն դեռ երկու ան-
 գամ ալ Ուլլուսունուէ հարկ առաւ. մէյ մը՝ (թա-
 գաւորութեանը 8^ր տարին) Զիկիրտու եւ Ուրարտու
 արշաւած ատեն, եւ երկրորդ անգամ՝ յաջորդ
 տարին։ Թագաւորութեան 8^ր տարին յիշեալ ար-
 շաւանքին յաջող վերջանալովը՝ Մանի երկիրներն
 ընդարձակեցան «5 կրկնամղն երկիր» Ու... լեռ-
 նէն (մինչեւ) Զ. Ուիշգիշի մէջ, մանեան լեռնանա-
 հանգ մը»։ Ինչպէս Խորսաբագի արձանագրութեան
 (52) հետ համեմատութիւնը կը ցուցնէ, այս եր-
 կիրներուն մէջն էին այն 22 քաղաքները, զորոնք
 Ուրարտու Ուլլուսունուէ առած էր։ Տարեգրու-
 թեանց պատմածէն բոլորովին կը տարբերի փառա-
 պանծ արձանագրութեան աւանդածը։ Վերջնոյս

նայելով՝ Ուլլուսունու Ուրարտուի, Ուիշդիշի, Զի-
կիրտուի եւ Միսիանդիի հետ նիզակակցութիւն
բրաւ՝ Սարգոնի դէմ: Այս առթիւ Ուլլուսունու
Ուրարտուի իշխանին 22 ամրոց պարգեւ տուաւ:
Սակայն Ասորեստանի Թագաւորը Թշնամին երէն
ամէն մէկուն վրայ առանձինն առանձինն յաղթա-
նակ կանգնելով՝ նիզակակցութիւնը քայքայեց եւ
յիշեալ ամրոցներն Ասորեստանի հետ միացուց:
Երբ վերջէն Ուլլուսունու խոնարհեցաւ, նոյն ամ-
րոցներն ետ բնդուենցաւ: Երկրորդական նշանա-
կութիւն ունի գլանաձեւ արձանագրութեան մէկ
տեղը, ուր Ման՝ Սարգոնի նուաճած երկիրներուն
շարքին մէջ՝ Պարսուայի եւ Ուրարտուի մէջտեղը
դրուած է:

Սանհերիբի ծանօթ արձանագրութեանց մէջ
Մանեանք երկու անգամ միայն կը յիշուին: Այս
երկու տեղերը Թագաւորը կը պարծի զկալդի, զԱ-
րամու, զՄան, զԼուէ եւ զՀիլակիլու նուաճած ըլլա-
լուն վրայ:

Ասարհադգոնի ատեն Մանեանք շատ ստէպ
կը տեսնուին՝ Ասորեստանի վտանգ սպառնացող
հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւելեան Թշնամեաց —
Սապարդացւոց, Գիմմրացւոց, Մագախացւոց եւ
Իշիուզացւոց — շարքին մէջ: Ասարհադգոնի արձա-
նագրութեանց մէջ դրոշմուած “անի (Ասարհ.), որ
Մանեանները բոլորովին ընկճեց, պարբերութիւնը
անկարելի է բառական իմաստով առնուլ: Հազիւ
Ասարհադգոնի յաջորդին՝ Ասուրբանիպաղայ ատեն
Մանեանները ուժով զսպելու ձեռնարկութիւն ե-
ղած է: Այս ատեն Մանի Թագաւորն էր Ահլէբէ¹:
Ասոր դէմ էր որ Ասուրբանիպաղ իւր չորրորդ ար-
շաւանքն ըրաւ: Ասորեստանցւոց բանակին մօտե-

¹ Հմմտ. ܐܢܝ ܐܬܬܝܬ անունը (Ա. Մնաց. 7, 10): Ըստ

Դեղիշի այս անունը “Եղբայր առաւօտու” կը նշանակէ. սա-
կայն սեմական ըլլալը տակաւին սարակուսական է:

նալը լսելով՝ Մանեանց թագաւորն իւր թագաւորանիստ իգիւրտու քաղաքէն իշտատտի փախաւ եւ քիչ մ'ետքն իւր ապստամբ հպատակներէն սպաննուեցաւ: Որդին Ուլի իրեն յաջորդեց: Այս միջոցին Ասուրբանիպաղ իգիւրտուէ իշտատտու հասած էր՝ ճամբան «վիշտ թափելով», այսինքն կրցածին չափ ամէն կողմ աւերելով: Ուսլի հպատակեցաւ եւ իւր Երէ-Նի որդին Նինուէ պատանդ խաւրեց եւ իւր աղջիկներէն մէկը՝ Ասորեստանի թագաւորին կանանոցը: Մանի մինչեւ նոյն ատեն տուած հարկը բարձրացուցին՝ 30 ձի աւելի պահանջելով: Այս արշաւանքով ետ առնուեցան «Ասորեստանի շրջակայից», 4 քաղաքներն ալ, զորոնք Ասուրբանիպաղայ նախորդաց ատեն Մանեանք գրաւած էին. հաւանականօրէն այս քաղաք ըստաւանները բուն Ասորեստանի հիւսիսային կողմը, Մանեանց երկրին մօտ՝ Ասորեստանցւոց գաղթականութիւն էին: Կարելի է թէ վերոյիշեալ Ահէրի թագաւորին հետնոյն ըլլայ Ահ-Երէ (Knudt. Nr. 24, Ov. 4). այս վերջին բնագիւրը շատ աղճատ է եւ մնացած է միայն Գիմմերացւոց անունը. բայց Knudtzonի նման արձանագրութեանց մէջ գրեթէ միշտ Գիմմերացւոց կից կը գտնուին Մանեանք ալ, այնպէս որ կրնանք ընդունիլ թէ Knudt. Nr. 24ի մէջ ալ յիշուած ըլլալու են Մանեանք:

Անձուկ մտօք մանեան երկիր մը (Ման)՝ ընդունելու ենք՝ մանեան Ուիշդիշ, Չիկիրտու, Միսիանդի եւ Բիտ-Գաիուկիւն նահանգներէն զատ:

Բուն կամ անձուկ մտօք Մանի գլխաւոր եւ իշխանանիստ քաղաքն է Իլի-Կու՝ ամէն արձանագրութեանց մէջ՝ սկսեալ Սաղմանասար Բ.ի արձանագրութիւններէն մինչեւ Ասուրբանիպաղայ արձանագրութիւնները: Այս քաղաքին դիրքն որոշելու երկու կռուան ունինք. Սարգոն 6 կրկնաւորն ճամբայ ընելով՝ իգիւրտուէ կը հասնի Բարու (?), որ Ալաբրիոյ մէջն է, եւ Ասուրբանիպաղ իգիւրտուէ

մինչեւ իշտատտի 15 օրւան ճամբայ կը համարի: Վանեան սեպագրութեանց մէջ Մանի գլխաւոր քաղաքը Սիսիրիհադիրիս (Սէյս, Nr. XLIII, 39) կը կոչուի, որ քաղաքին անուան բնիկ ձեւն է՝ Ասորեստանցւոց իզիրտուին համազօր՝ Մանի քաղաքներն են՝ իշտոտտի, ինչպէս յիշեցինք՝ իզիրտուէ 15 օրւան ճամբայ հեռու: — Իշէթի (Չէթի): — Արճիդ, Թերեւս ասոր հետ նոյն է Արճիդ (* Արմաիդ, * Արվաիդ): Արաիդ կ'ըսուի «նահանգ ծովեզերքի քով» (հաւանականօրէն Վանայ լճին վրայ): Նոյն աղծառեալ տեղը, ինչպէս կը տեսնուի, յանուանէ յառաջ կը բերուին Արաիդ երկրին քաղաքները, համա. վարը: — Ուրիշ երկու տեղ՝ Ըռանդահու-լ եւ Զորդու-կի, «ամրութիւնք Մանեանց», զորոնք Չիկիրտուի Միտալլի իշխանը քիչ

¹ Թէ Սիւրի-հադրի(ս) բաժնելու ենք, յայտնի է՝ Հալի-հադրի, Բիւրի-հադրի (տես վարը) անուններէն: Ցարակոյս չկայ որ այս անուններուն վերջին մասը միեւնոյն է: Ուստի իշէր-դու (Չէր-դու) է բնիկ անուան առաջին մասը Սիւրիին՝ Ասորեստանցւոց վերջաւորութեամբ՝ սեմական ձեւ առած, համառօտած եւ անորոշած:

² Յառաջ կը բերեմ հետեւեալ յատուկ անուններն, որ (ս, ի, ի, ու) յաւելուածական ձայնաւորով եւ առանց անոր կը գտնուին. Ագուսի եւ Գուսի, Առաւ եւ Սռաւ, Առալլաի եւ Սալլաի, Ատուն եւ Տուն, Աս(ե)րանա եւ Տերանա, իզիրտու եւ Զիրտու, Ուբբուէ եւ Բուբու, Ուր(ու)սա եւ Ռուսա, Ուիշիշ եւ Իշիշ, Ումիշիշ եւ Միւիշիշ, յունարէն Ἀμαρδοί եւ Μάρδοι, Ἀπαρνοι եւ Πάρνοι, Ἀτροπατηνή եւ Τροπατηνή, Թերեւս Ἀχεσσαία եւ Κοσσαίοι, Κίσιοι, հինպարս. Ասագարտա — բարեկենդանի իշկարտա եւ Σαγάριοι. Դանթ Է որ երանբերէնի մէջ սովորական ձայնական օրէնք է որ առվ սկսող անուանց մէջ յընթացս ժամանակաց այս ուր կ'իյնայ: Կարելի է Թէ Ասուրբանիպաղայ սղոցածոյ արձանագրութեան մէջ յիշուած Ուգիթան (* Ուգու-ի)թէ-? իզիրիպի հետ նոյն ըլլայ, եւ այս պարագային մէջ նոյն անուան յետագոյն ձեւը կրնանք համարել:

մ'ատեն գրաւելէ ետքը՝ ստիպուեցաւ դարձեալ ետ տալ: Զուրզուկկայի մէջ Վինքլէր Պտղոմէոսի Ζουρζούαν կ'ուզէ տեսնել:

Ասուրբանիպաղայ B սղոցածոն ալ յաջորդ քաղաքներն ունի: Ա-ի-ալ: — Պաշ... — Բ... — Աշտի-ալ: — Ուրի-ալ: — Ուր-ալ: — Սին-ալ: — Նալի-ի-նի: Սեպագրութիւնը կը յաւելու. «8 ամուր քաղաք եւ անհամար փոքրիկ քաղաքներ մինչեւ Իգիրտի նուաճեցի, աւերեցի, կործանեցի, այրեցի: Մարդիկ, ձի, էջ, արջաւ, ոչխար քաղաքներէն հանեցի ու աւար ըրի:» Նոյն սեպագրութիւնը Մանի վերաբերող ուրիշ քաղաքներ եւ նահանգներ ալ կը յիշէ: Ասոնք են՝ Արա-ալ (Տեր-ալ¹), այս քաղաքն ապաստանեցաւ Ահէրի՝ Իգիրտուէ մէկնելէն ետքը: Այս քաղաքն «ամուր» վերադիրն ունի: — Նմանապէս ամուրութիւն էին Ուրի-ալ եւ Ուրի-ալ, թերեւս նոյն Իգիրտայի (Զեբիայի) հետ: Ասուրբանիպաղ Պաղ-դիրը նուաճելէն ետքը՝ կ'առնու մանեան յաջորդ նահանգներն ալ՝ Ար-ի-ալ, Աի-ի-ալ, Հ-ի-ալ, Կ-ի-ալ: «Հարսի նահանգը, լեռնաշխարհ մը՝ Կումուրդաիէ վեր:» — Կումուրդաիի համար կ'ըսուի «Մանեանց երկրին մէջտեղը:» Արսիանիշի այն ատենուան հրամանատարը կը կոչուէր Ռ-ի-ի-ալ:

Բ. Ուիշտիշ (Ուիշտիշ?): Եթէ տոսպեան արձանագրութեանց մէջ յիշուած Հուգիստիս կամ Ուգիստիս երկիրը նոյն է Ուշտիշի հետ, այն ատեն Ուիշտիշ ընթերցուածոյն ուղիղ ըլլալն ալ ապահով է: Այս պարագայի մէջ Ուիշտիշ եւ Իշտիշ համարուելու են կամ այն դէպքերէն, որոնց մէջ անուանք յաւելուածական ձայնաւորով եւ առանց անոր կը գործածուին հաւասարապէս (տես էջ 98, Ծան. 2), եւ կամ Ու- մասնանիշ կ'ընէ Վիշտիշ հնչումը: Ըստ ինքեան Ումիլդիշ կամ Միլդիշ ըն-

1 Տես նախընթաց ծանոթութիւնը:

Թերցուածն ալ հնարաւոր է (այսպէս Տիլէ, Վինք-լէր եւ ուրիշներ)։ Ուիշդիշ արտաքոյ կարգի վայրենի լեռնաշխարհ մին էր։ Երբ Տիգղաթպիղեսեր Ա. այս երկիրն արշաւեց, ստիպուեցաւ Արումա լեռները թողուլ իւր պատերազմիկ կառքերը, զորոնք յառաջ տանիլ չափազանց դժուարին էր, եւ միայն իւր ոտանաւոր զինուորներովը նուաճեց այս երկիրը։ Նշանակութենէ զուրկ չէ սա՝ պարագան, որ Ասուրբանիպաղայ քով Արումա լեռները Սաբաշ եւ Ամմաշ երկիրներուն մէջ ըլլալ կ'երեւան։ Սարգոնի ատեն Ուիշդիշի վրայ կ'իշխէր Բագդատտի¹, Մանի Ուլլուսունու թագաւորին եղբայրը։

Ուիշդիշի մաս համարելու ենք Ջիհարդու-զու-նահանգը (Sarg. An. 110)։ Եթէ բնագրին մէջ նոյն տեղը Ջիհարդուզգուէ յառաջ գրի մ'աւելցնենք, այն ատեն կրնանք ըսել թէ Ջիհարդուզգու Ուաշ լեռնէն օ կրկնամղոն (kaskalgit) հեռու էր։

Գ. Ջիլիրդու- (Ջիլիրդու)։ Սարգոնի Ժամանակէն միայն ծանօթ են մեզ այս երկրին դէմ մղուած պատերազմներ. այն ատեն Ջիլիրտուի իշխանն էր Միդուդի²։ Այս իշխանն իւր երկրին

¹ Վինքլէր անմտադրութեամբ Բաթ կը ձայնաւորէ։ Այս յատուկ անուան առաջին մասը՝ Բաթ (— հինգրոս. Բաթ — Ասաուած) ի մէջ այլոց կը տեսնուի նաեւ Բագ-մաշտու (դիցուհւոյ մ'անուն, տես էջ 90) եւ Բիտ-Բագաիա (մարական գաւառի մ'անուն) անուանց մէջ։ K 1067 (Հմմտ. եւ K 1037) մէջ կը յիշուի Բագ-Տեշուբ մը, որ Մանի կողմերը կուսակալ է՝ Սարգոնի ատեն։

² Ռոստ (Untersuch. z. altorient. Gesch.: Mittheil. d. Vorderasiat. Gesell. 1897, Nr. 2, էջ 86) այս Միտաուտին կը նոյնացնէ Կեփալիոնի «Մարաց, Մեդիդուս թագաւորին հետ (Հմմտ. Եւսեբիոս, Հրո. Շէօնէ, Ա., Թւ. 28)։ Մեդիդուս անունն քիչ մ'արուեստական կը հնչէ՝ ձեւուած ըլլալով «Մեդիդ, (Մարաստան) անուան վրայէն։ Թէեւ հաւանական չէ, սակայն կրնայ մտածուիլ, որ Ջիլիրտուի իշխանին անունն՝

միացուց՝ բուն Մանէն ապստամբեալ Շուանդահուլ եւ Դուրդուկկա քաղաքները. բայց զասոնք երկայն չկրցաւ պահել, ինչու որ նոյն տարին Սարգոն (Թագաւորութեանը 3^ր տարին) զանոնք ետ առաւ: Ջիկիրտու այն մեծ դաշնակցութեան մէջը մտաւ, զոր Ուրարտու Ասորեստանի դէմ կազմեց շատ մը տէրութիւններէ: Երբ Սարգոն Թագաւորութեանն 8^ր տարին՝ թշնամեաց դաշնակցութիւնը խորտակելու եկաւ, Ջիկիրտու ալ յաղթողին վրէժը զգաց: 3 ամիս, 24 քաղաք եւ Պարդա իշխանանիստը կողոպտուեցան եւ միխիր դարձան: Երկրին Միտատտի իշխանն ի փախուստ ածապարելով ազատեցաւ: Ջիկիրտուն Ուրարտուի վրայ քալեց Ասորեստանցոց բանակը: Երկիրներու ցանկին մէջ (Sarg. An. S. XIV, 8 եւ P. p. IV, 20) Ջիկիրտու գրուած է Անդիայի եւ Մանի մէջտեղը, իսկ Սարգոնի գլանածեւ արձանագրութեան մէջ՝ Անդիայէ յառաջ: Ջիկիրտուի մայրաքաղաքն էր Պարդա:

Դ. Միտատտի ալ մասնակցած է Ուրարտուի ձեռքը կազմուած դաշնակցութեան:

Ե. Բիտ-Դաիուկկէ: Դաիուկկեանց իշխող հարստութիւնն, որուն անուամբն երկիրը կոչուած է, հպատակելէ ետ կեցած ըլլալուն պատճառաւ Սարգոնէ գերի տարուեցաւ (տե՛ս էջ 95): Սարգոն երկու տարի ետքը (Թագաւորութեանն 8^ր տարին) անգամ մ'ալ կարալլուի եւ Բիտ-Դաիուկկիի վրայ քալեց:

Սեպագիր արձանագրութեանց մինչեւ հիմայ յառաջ բերուած տեղեկութեանց վրայ հիմնուելով՝ բուն Մանը (յատուկ կամ անձուկ մտքը Ման՝ Ուիշդիշէ եւն անկախ) վանայ ծովուն հարաւարեւելեան եւ Ուրմիոյ լճին արեւմտեան կողմն

հնագոյն լաւ ողբերէ մ'անցած ըլլայ Վեփալիոնի բաւական նենգեալ մեկնութեան մէջ:

այնպէս մը գնելու ենք, որ հարաւէն Հուբուշկիա, արեւելքէն Կիրզան, հիւսիսէն Ուրարտու սահման ըլլան: Այսպէսով Ման մերձաւորապէս կ'իյնայ այն տեղը, ուր են այսօրեան Շատտախ, Խոշաբ, Բաշկալա եւ ասոնց հիւսիս-արեւելեան կողմէն քիչ մ'ալ տեղ: Արեւելեան կողմանէ՝ յատուկ մտօք Մանի սահմանակից էր Զիկիրտու նահանգն՝ ունենալով իւր հարաւային կողմը Կիրզանն եւ հիւսիսային կողմն Ուրարտուն եւ արեւելեան կողմանէ Անգիան, այսինքն Երասխայ գաշաբ Խոյի եւ Մարանդի քով: Հարաւ-արեւմտեան կողմանէ Մանեանց սահմանակից էր Կարալլու եւ Թերեւս Ուիշդիշ ալ, եւ հարաւ-արեւելքէն՝ Մալհիս: Ընդհանրապէս Ասորեստանցւոյ իրաց հմուտ այլեւայլ անձինք միաբան են Մանեանց բնակավայրն որոշելու մէջ: Հոմմէլ (Gesch., էջ 598) Մանեանց երկիրը մինչեւ Երասխ կը տարածէ, եւ նմանապէս Շրադէր՝ նոյն երկիրն Ուրմիոյ լճին եւ Երասխին մէջտեղը կը գնէ: Տարակոյս չկայ որ այս երկու դէպքերուն մէջ Զիկիրտուն ալ ի միասին առնուած է: Վինքլէր (Gesch., էջ 200) տեղը չի ճշգրտ, այլ անորոշ կերպով մը «Ուրմիոյ լճին արեւմտեան եղերքներուն վրայ» կ'ըսէ: Հոմմ. Բիլլէրբէք (BA III, 139). «Մանեանց երկրներն էին Ուրմիոյ լճին արեւմտեան եւ հարաւային ափերուն վրայ.» Սէյս (JRAS XIV, էջ 497) կ'ըսէ. «Ասորեստանի արձանագրութեանց Մաննայն . . . որ Վանայ թագաւորութեան եւ Ուրմիոյ լճին մէջտեղը կ'իյնար:», Յայտնի է թէ Սաղմանասար Բ. է մինչեւ Ասուրբանիպաղ՝ ամէն ժամանակ նոյն մնացած չեն Մանեան նահանգաց սահմաններն, այլ պէտք ենք ըսել թէ մասնաւորապէս Ասար-

1 Հոմմ. Աշխարհացոյց տախտակներն ի KB I. եւ II. եւ նմանապէս „Zur Geographie des assyrischen Reiches“ յօդուածը (ի Sitzungsber. d. Berl. Akad. 1890, էջ 331):

Հաղդոնի եւ Ասուրբանիպաղայ ատեն՝ Մանեանք տեւական կերպով դէպ ի Հարաւ եւ Հարաւ-արեւելք՝ դէպ ի Ուրմիոյ լճին Հարաւային ափը յառաջացան, որով երբեմն երբեմն մասամբ Ասորեստանցւոց Հարկատուները կ'ըլլային, այնպէս որ մինչեւ անգամ Սարգոն ստիպուեցաւ զիրենք Ուրարտուի դէմ պաշտպանել; որուն հետ միշտ միացած էին իրենց քաղաքական շահերուն համանման ըլլալուն պատճառաւ. այս առթիւ էր որ մէկալ մանեան դաշնակից տէրութիւններն (Ուիլդիշ, Զիկիրտու) Ուրարտուի հետ միացան ընդդէմ յատուկ մտօք Մանի, այսինքն՝ գլխաւոր թագաւորին երկրին դէմ: Նորերս Բելք՝ Մանեանց երկիրն Ուրմիոյ լճին Հարաւային, Հարաւ-արեւելեան եւ Հարաւ-արեւմտեան ափունքը փոխադրեց: Իւր գլխաւոր ապացոյցն է Թաշթէփէի (Ուրմիոյ լճին Հարաւակողմը) արձանագրութիւնն, որուն բովանդակութիւնը տեղեկութիւն մըն է՝ Ուրարտեանց Մենուաս թագաւորին Մանեանց երկիրն արշաւելուն եւ նուաճուած երկրին մէջ պալատի մը շինուելուն վրայ: Չեմ կրնար ընդունիլ թէ Թաշթէփէ, արձանագրութեան գտնուած տեղը, Մանեանց պետութեան ճիշտ մէջտեղն ըլլայ, ինչպէս Բելք կը հետեւեցնէ: Հաւանականագոյն կ'երեւայ ինձ ընդունիլն, որ Մանեանք Ասորեստանցւոց բանակին յարձակումներէն ազատելու համար՝ Հարաւ-արեւելք, այսինքն Ուրմիոյ լճին Հարաւակողմը տարածուող դաշտը քաջուեցան, ուստի երկիր մը, ուր այն ատենները տակաւին տեւականապէս դադարեցանութիւն հաստատած չէին, եւ նմանապէս հաւանականագոյն կ'երեւայ ինձ թէ յիշեալ արձանագրութիւնը կանգնուած է Մենուասի հասած ամէնէն Հարաւային կէտին վրայ: Այս խնդրոյն հետ

1 Über das Reich der Mannäer (Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1894, S. 479 ff.)

սերտ կապուած է այն խնդիրն ալ թէ Մանեանք
 ո՞ր տեղէն գալով՝ իրենց երկիրը հաստատուեցան։
 Բելք կը կարծէ թէ Ուրմիոյ լճին հարաւային եզեր-
 քին արեւելակողմէն եկան. վասն զի եթէ Երաս-
 խէն եւ Ուրմիոյ լճին հիւսիսային եզերքէն եկած
 ըլլային, հարկ էր որ նախ Կիրզանի տէրութիւնը
 Զնջէին, սակայն գիտենք որ այս տէրութիւնը Սաղ-
 մանասար Բ.ի ատեն գեռ գոյութիւն ունէր։
 Ասորեստանեայ արձանագրութեանց մէջ Մանեան-
 ներէն քիչ մ'աւելի կանուխ (իբր 55 տարի) կը յի-
 շուի Կիրզան. սակայն այս պարագան ապացոյց մը
 չէ Մանեանց՝ Կիրզանի հաստատութենէն ետքը
 գաղթած ըլլալուն. ասոր հակառակն ալ կարելի
 է, եւ այս պարագայի մէջ՝ Մանեանց գաղթակա-
 նութիւնն Ուրարտեանց գաղթելուն հետ նոյն
 պատճառական աղբսը կ'ունենայ։ Ուրմիոյ լճին
 հիւսիսային եւ արեւելեան կողմերը գտնուող եր-
 կիրներէն՝ առանձինն խմբերով գաղթող ժողո-
 վըրդոց հոսանքը Թ. դարուն առաջին կիսուն դա-
 դար առաւ, սակայն այս հոսանքին սկզբնաւորու-
 թիւնը շատ հաւանական է որ Ժ. դարուն վերջին
 տարիներէն է, որով՝ Կիրզանի առաջին անգամ
 արձանագրութեանց մէջ յիշուելէն յառաջ։

Տոսպեան սեպագրութիւնք՝ Ասորեստանցւոց
 Մաննաին համազօր կը դնեն Մանա երկիրը։ Ման-
 նաի = Մանա հարկ է ճշգիւ զանազանել վան =
 Բիաինայէ, ինչպէս արդէն շեշտած է Սէյս։ Հին
 Կտակարանի մէկ տեղն ալ (Երեմ. ԾԱ, 27) Մա-
 նեանք «Միննի» (𐤌𐤍𐤏) անուամբ կը գտնուին, եւ
 այն՝ Ուրարտեանց (= 𐤏𐤍𐤕) եւ Աքքանագեանց
 (= 𐤏𐤍𐤕𐤏) հետ մէկտեղ։ Հին Կտակարանի ասոր-
 րերէն թարգմանութիւնն եւ Տարգում անճշդու-
 թեամբ 𐤌𐤍 տեղ «Արմէնիա» կը դնեն. ոմանք
 ալ աւելի յառաջ երթալով Ար-մէնիա անուան

մէջ եբրայեցեբէն «Միւննի» ն փնտռեցին, որ ստուգաբանական խաղալիկ է լոկ: Արդէն Բոխարդ ¹ Յօրհետ համեմատած է Μινύαζը Նիկող. Գամասկացւոյ քով (Յովսեպ. վասն Հնութ. Ա. գ. 6: Եւսեբ. վասն պատր. աւետ. Թ. 11): Ստոյգ չէ թէ Գուգէայի քով (B, col. VI, 4) յիշուած Մեւանն նոյն է մեր Մանի հետ թէ ուրիշ երկիր կամ լեռ մըն է: Եթէ նոյն է, այն ատեն Մանի գոյութիւնը մինչեւ 30-րդ դար վեր կ'ելլէ: Մաննաշ եւ Մաննաի ձեւերուն համար հմտ. Պարսուաշ եւ Պարսուա, Ելենզաշ եւ Ἀλινζα.

Թագաւոր մը կ'իշխէր յատուկ մտօք Մանի վրայ, որ առ հասարակ մանեան մէկալ նահանգներէն չի զանազանուիր: Մանեան Ուիշդիշ, Զիկիրտու եւ Միսիանդի նահանգներուն «կուսակալները» Մանի թագաւորէն թոյլ կերպով մը կախում ունէին: Գալով Ուիշդիշի՝ ասոր դիրքին նկատմամբ ապահով բան մ'ըսել կարելի չէ: Ուիշդիշ՝ մանեան նահանգներէն մէկուն կամ շատերուն սահմանակից ըլլալու է. նմանապէս՝ հեռու չէր Սարաւշէ եւ Ամմաւշէ: Եթէ Ուիշդիշի Արումա լեռներն նոյն են Կիրհուի Արուա լեռանց հետ, այն ատեն Ուիշդիշ յատուկ մտօք Մանի հարաւարեւմտեան կողմը կ'իյնայ կամ վանայ ծովուն հարաւակողմը տեղ մը, եւ ըստ այսմ Միկտիարայի եւ Կարալուի մօտերը փնտռուելու է: Ուիշդիշ կը յիշուի արդէն Տիգղաթպիղեսեր Առաջնոյն արձանագրութեանցը մէջ եւ տարակոյս չկայ որ վերջէն Մանեանց գաղթելէն ետքը մանեան նահանգ եղաւ: Հաւանականօրէն Ուիշդիշի հետ նոյն է տոսպեան սեպագրութեանց Ուգիստիս կամ Հուգիստիս անուն գաւառը: Սէյս մէտ է ընդունելու որ այս գաւառը Բուստուսի (Պարսուայի մէջ կամ քովերը) կը վերաբերէր:

¹ Հմտ. Jensen: Zeitschr. f. Assyriol. X. 361.

Տիւէ¹ եւ ասոր հետեւելով Հոմմէ² եւ այլք³ Զիկիրտուն նոյն համարեցան Տաղարտի հետ, զորոնք Հերոդոտոս (I, 125. III, 93) բուն Պարսկաստանի վաչկատուն ցեղերէն կը համարի: Այս վաչկատուն ցեղին սկզբնական բնակավայրն եղած պիտի ըլլայ Աուհիստան: Այս ցեղին երկիրն Աքամենեանց արձանագրութիւններուն մէջ զատ դաւառմըն է Ասագարտա (= Անձաւներու, սորերու աշխարհ) անունով, զոր սեմական թարգմանութիւնը Իշկարտի ըրած է: Պտղոմէոս (Ջ, Բ, 6) Սագարտացիները Զագրոս լեռան արեւելեան կողին վրայ կը դնէ՝ Ζάγρου πύλαι (== Հուլիանի կրճերը⁴) կողմերը: Վերջապէս Ստեփանոս Բիւզանդացի կ'ըսէ թէ Սագարտացիք Սագարտիա (Σαγαρτία) կը բնակին, որ է Ասսպից Ծովուն մէկ թերակղզին: Այս ըսուածներէն սա՛ իրողութիւնը կ'ելլէ, թէ երանեան բարձրագաւառէն կամաց կամաց դէպ արեւմուտք յառաջացող Սագարտացիները կամ թերեւս լաւագոյն՝ ցեղին արմատէն բաժնուող ձիւղերը երկու կենդրոններու (Հուլիան եւ Ասսպից ծով) բաժնուեցան: Կամ Ստեփանոս Բիւզանդացոյն ըսածը՝ Հուլիանի Սագարտացիներուն բնակավայրը դէպ ի հիւսիս-արեւելք մինչեւ Ասսպից ծով տարածելով՝ կրնանք Պտղոմէոսի ըսածին հետ համաձայնեցնել: Ես՝ Սագարտացոց այս արեւմտեան գաւառը դիմելը՝ հաւանական կը համարիմ Պարսից իշխանութեան միջոցին կամ անկէ ետքը, եւ ոչ թէ Սարգոնի իշխանութեան ատեն, այս պատճառաւ ալ Զիկիրտուի Տաղարտի հետ նոյն

¹ Gesch. 261, Ծան. 1 եւ 265:

² Gesch. 712, Ծան.:

³ Այսպէս՝ Վիլհելմ (Unters. z. altorient. Gesch. 112 եւ Altorient. Forsch. I. 485), Մարքարտ (Unters. z. Gesch. v. Eran. Nr. 6: Philologus, Bd. 55, S. 231, Ծան.):

⁴ Հմմտ. W. Sieglin, Atlas antiquus, Nr. 6: Asia superior.

ըլլալը՝ երկբայական: Աւելի կողմն եմ Տագարտու անունը՝ մարական Զակրուտի տեղւոյն հետ նոյն համարելու: Մարբարտ¹՝ Սագարտացոց Զագրուտի հիւսիսային կողմը գտնուող բնակավայրին՝ ուշ ժամանակի քրդաց բնակութեան տեղւոյն հետնոյն ըլլալէն մոլորած՝ քրդաց (Γόρδοιοι, Γορδουαῖοι եւն) անուան մէջ Ասա-գարտա = Տա-գարտու անուան համառօտութիւնը կը տեսնէ:

Հոմմէլ (Gesch. 413) Միսիանդի անունը՝ Մեսու եւ Անդիա երկիրներուն անունէն կազմուած կցկցանք մը կը համարի, բայց առանց հիման, ինչու որ այս երկու երկիրներն ուղղակի իրարու սահմանակից չէին, որչափ ծանօթ են մեզ սեպագրութիւնք: Նոյն գիտունը (Gesch. 714) հանձարեղ, այլ նմանապէս անապացուցանելի կարծիք մը կը յայտնէ իբր թէ Դաիուկկի կազմուած ըլլայ Դաիէ եւ Ուկկու անուններէն: Դաիուկկի շատոնց համեմատած են Մարաց Դէիուկէս (Δηϊόχης) իշխանին անուանը հետ, զոր ծանօթացուցած են դասուկանք. սակայն այս համեմատութեամբ դադար չառնելով՝ աւելի յառաջ գացին եւ ասորեստանցի Դաիուկկին ուղղակի մար Դէիուկէսի հետ նոյն անձ հրատարակեցին²: Թէ երկու անուանցս մէջ նմանութիւն մը կայ, ինչպէս ըսինք, չի կրնար ուրացուիլ: Վինքլէր եւ Ռոսս³ Բիտ-Դաիուկկին մարական երկիր նկատելով՝ Դաիուկկեանց հարստութենէն կը զանազանեն, բայց ըստ իմ կարծեացս՝

¹ Philologus, Bd. 55, S. 231, Ծան.:

² Այսպէս Տիւէ, անդ 263, Ծան.: Հոմմէլ, անդ 714 (նաեւ՝ Gesch. d. alt. Morgenl. Samml. Göschen S. 133): Ասոր հակառակ Վինքլէր, Untersuch. 117, նմանապէս Prásek, Medien und das Haus Kyaxares 1890, S. 39. Անորոշ Ռոսսի քով, անդ 85 եւն:

³ Վինքլէր, անդ 118: Ռոսս, անդ 86: Տիւէ Zeitschr. f. Assyriol. X. 425) մէտ է Վինքլէրի կարծիքն ընդունելու:

այսպէս ընելու ստիպիչ պատճառ մը չկայ: Ամենեւին զարմանալի բան չէ որ միեւնոյն թագաւորին արձանագրութեանը մէջ Բիտ-Դաիուկկի՝ պարզապէս Դաիուկկի ձեւն առած է, հմմտ. զ. օր. Ադինի եւ Բիտ-Ադինի, Եակին եւ Բիտ-Եակին: Դաիուկկեանց հարստութիւնն իւր անունը տուած է այն փոքրիկ իշխանութեան, որուն վըայ կը տիրէր. եւ Սարգոն ալ Դաիուկկեանց նախկին երկիրը Դաիուկկի կը կոչէ՝ իշխող ընտանիքին գերի տարուելէն երկու տարի ետքն նոյն երկիրն եկած ատեն: Բիտ-Դաիուկկիի հետ կը յիշուի Ելլիպի եւ Կարալլու: Ելլիպին՝ Մազուի ըսուած երկրին հարաւային կամ հարաւ-արեւմտեան կողմը, իսկ Կարալլուն Ուրարտուի եւ Մանի մօտերը դնելու ենք, այնպէս որ այս կերպով ամենեւին հարկ մը չենք տեսներ՝ Բիտ-Դաիուկկին մարտական երկիր ընելու:

3. Արլան (Գիլգամեշ?):

Աիր-զան ընթերցումը բացարձակապէս ապահով չէ. կարելի է Գիլգամեշ ալ կարդալ: Գիլգամեշ ձեւէն զատ կայ Գուգամեշ ձեւ մըն ալ. եւ վերջին ձեւին մէջ լին կորսուած ըլլալուն՝ նման օրինակ ունինք Բարհադիա եւ Բարհադիա ձեւերը (տե՛ս վարը):

Աիրզանի՝ սեպագիր արձանագրութեանց մէջ յիշատակուելուն նկատմամբ մեր ըսելիքն է. Ասուր-նասիրպաղ թագաւորութեանն առաջին տարին Աիւուրիի մէջ Աիրզանի եւ Հուբուշկիոյ հարկն առաւ, որ էր «ձի, արծաթ, ոսկի, կապար, պղինձ, պղնձէ անօթ»¹ նմանապէս թագաւորութեանը չորրորդ տարին Զամուայի մէջ Հուգուանի, Հարտիշայի,

1 Ի մէջ այլոց Բիլլերբէք (անդ. էջ 29 եւն) ալ Գիլգամեշ կը կարդայ. սակայն գէթ յիշելու էր որ ընթերցուածոյն խնդիրը տակաւին ճշդուած չէ:

Հուբուշկիոյ եւ Կիրզանի հարկն առաւ՝ “արծաթ, ոսկի, ձի, գոյնզգոյն զգեստ, արջառ, ոչխար, գինի:” Ասորեստանի նոյն թագաւորն ուրիշ տեղ մը կը պարծի՝ “Կիռուրիէ մինչեւ Կիրզան” նուաճած բլլալուն վրայ: Սաղմանասար Բ.ի ատեն Կիրզանի վրայ կ’իշխէր Ասորեստան² անունով թագաւոր մը: Հաւանականօրէն Ասաւի յաջորդն էր Ութու, որ Սաղմանասարի թագաւորութեան 31^ր տարին ասպարէզի վրայ կ’երեւայ: Սաղմանասար Բ. թագաւորութեանը առաջին տարին Նայիրեան ծովէն գալով՝ Գուզանի ճոխ հարկն առաւ, որ էր “ձի, արջառ, ոչխար, գինի, երկու երկսապատ ուղտ:” Նմանապէս թագաւորութեանը երրորդ տարին Նայիրեան ծովէն գալով՝ Կիրզան մտաւ. երկրին իշխանն եղբայրներովն եւ որդիներովն անոր գիմացն ելաւ հպատակութեամբ եւ “կառքի ձի, արջառ, ոչխար եւ եօթն կրկնասապատ ուղտ” մատուց: Կիրզանի Աշաւ թագաւորին մայրաքաղաքին մէջ՝ տաճարը կանգնուեցաւ Սաղմանասար Բ.ին մէկ մեծ արձանը՝ Ասորեստանի այս թագաւորին Նայիրեան երկիրներուն մէջ բրած յաղթութեանց արձանագրութեամբը: Սաղմանասար Բ. ասկէ Կիռուրի անցաւ: Ասորեստանցւոց թագաւորին յիշեալ արշաւանքներէն մէկուն ատեն առած հարկը՝ Նիմրուդի սեւ կտրոցը ժապաւէնի ձեւով պատող չորս բարձրաքանդակներէն առաջնոյն վրայ գրոշմուած է եւ յաջորդ ընթերցուածով մեկնաբանուած “Հարկ Սուլայի ի Կիրզան՝ արծաթ, ոսկի, կապար, հողէ անօթներ, պղինձ, . . . , թագաւորին գոյքը, ձի, երկսապատ ուղտ առի ես:” Սաղմանասարի թագաւորութեան 31^ր տարին՝ ասոր Դաիան-Աշուր անուն տուրտանը (= բարձրաստիճան պաշ-

1 Հմմտ. Ասիա, որ Դաիաննիի մէկ իշխանին անունն է (տե՛ս էջ 59): Սուհմէի մէջ գտնուող Ուաշտալի “քաղաքատէրն” ալ Սուա կը կոչուէր (տ. էջ 59):

տօնակալ) Մուզասիրէ Կիրզան «իջաւ», ուր երկրին իշխանն Ուրու, եւ Բուրխա, Հառանա, Շաշգանա, Անդիա՝ նահանգները հարկ տուին «արջառ, ոչխար, կառքի ձի»։ Կայ կարեւոր տեղեկութիւն մըն ալ (Salm. Balaw. III, 2, 3 եւ Lay. 13, 6), որուն մէջ Սաղմանասարի նուաճած երկիրներուն տեղը կ'որոշուի «Արզաշկունէ մինչեւ Կիրզան, Կիրզանէ մինչեւ Հուբուշկիա» ասուլթեամբ։

Կիրզան Կիւուրիի հիւսիսային եւ Ուրմիոյ լճին հիւսիս-արեւմտեան կողմն է եւ դարձեալ նոյն լճին հիւսիսային ափունքը պատելով կը ձգի մինչեւ Մարանդ։ Ասով կը մեկնուի՝ երկասպառ ուղղութեամբ հոս գտնուելիւ ալ, ինչու որ կը վկայեն թէ Ատրպատական կան այս ուղիները²։ Կիրզանի սահմաններն են արեւմուտքէն՝ Մանեան նահանգները, հարաւ-արեւմուտքէն հաւանականօրէն Հուբուշկիա ալ, հիւսիսէն Զիկիրտու եւ թերեւս Ուրարտու ալ եւ հարաւ-արեւելքէն Անդիա։ Կիրզանի դիրքին նկատմամբ ընդհանրապէս այլ եւ այլ քննիչք միաբան են։ Հմմտ. Schrader, KGF 167 եւ Namen der Meere (Abhandl. d. Berl. Akad. 1877) էջ 190։ Delattre, Le peuple et l'empire des Mèdes 72, Ժան.։ Hommel, Gesch. 554։ Tiele, Gesch. 187։ Winckler, Gesch. 197 (քիչ մ'անորոշ՝ «Գիլզան եւ Հուբուշկիա Ուրմիոյ լճին վրայ եւ անոր հարաւային կողմը»)։ Belck, Ueber das Reich der Mannäer (Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1894), էջ 482։ Ըստ իմ կարծեացս Բիլլէրբէք (անդ, 65) Կիրզանը չափազանց դէպ ի հարաւ կը դնէ, այսինքն այն լեւրան արեւելեան կողին վրայ, որ Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտեան եզերքին զուգահեռականը կը

¹ Անընթեռնի դարձած է երկու գաւառի անուն. մէկը Բուրխայէ յառաջ, մէկալը Անդիայէ ետքը։

² Ritter, Erdkunde VIII, 671.

կազմէ (Ուշնուկի եւ Ուրմիոյ միջեւ երկարելով):
Հմմտ. Բիլլէրբէքի աշխարհացոյցը:

Ընդունելու ենք թէ Գուզան ձեւը ծագած է Կիրզանէ, Գիրզանէ եւ կամ Գիլզանէ. ու ձայնաւորը թերեւս կորսուած բաղաձայններուն տեղ դրուած է: Այս Գուզանայի հետ շփոթելու չէ աշխարհագրական ցանկերու եւ անուանագիր ցուցակին Գուշան, որ աւելի առնչութիւն ունի Հին Կտակարանի Գուզանին (113) եւ Պաղտմէոսի Γαυζανίζին հետ, որ երկիր մըն է Քաբուր գետին վրայ¹:

4. Մէկտէարա, Սո-նէ- (Սո-մէ), Պարդէր (Պտէրէ):

Ա. Մէկտէարա: Սամիրամանի սպարապետն՝ երկրորդ անգամ Նայիրիի դէմ արշաւած ատեն Հիրսինայի (այլ Մէկտէարա) 300 քաղաքներն առաւ եւ հասաւ «արեւմտեան ծով», այսինքն՝ Վանայ լիճը: Եւրոպ. արշաւանքին միջոցին Սամիրաման անձամբ առաւ Հուբուշկուի, Միկտիարայի, Սունբայի, Մանի, Պարսուայի եւ Տաւրլայի հարկը: Հիրսինայի իշխանապետութիւնը, որ տիրող հարստութեան անուամբ՝ շատ անգամ (Ադինի, Եակին եւն) Միկտիարա կը կոչուի, Վանայ լճին հարաւային ափանց մօտերն ըլլալու է. Բիլլէրբէք (անդ. 43) տեղն աւելի ճշդելով կը կարծէ թէ կարելի է Ոստան-Վերդունիսի կամ Բաղեշու կողմերը դնել: Անկարելի չէ՞մ համարիր թէ Նիկդիարա, որ Սաղմանասար Բ.ի ատեն Մազամուայի այսինքն Ուրմիոյ լճին հարաւակողմը կը բնակէր, իրապէս հայրն ըլլայ Հիրսինայի եւ ըստ հետեւորդի՝ Միկտիարա = Նիկդիարա²: Սակայն այլեւ-

¹ Հմմտ. Schrader, KGF 167. Delizsch, Par. 184. Winckler, Alttestam. Unters. 108ff.

² Լաւագոյն է հարցական նշան մը դնել Միկտիարա = Նիկդիարայի առջեւ, զոր իբր օրինակ յառաջ բերած էի

այլ պարագաները մեկնելու համար՝ հարկէ Բելքի՝¹ հետ այն կարծեաց ապաւինիլ թէ Նիկիտարա կամ Միկտիարա Ուրմիոյ լճին վրայ պարտութիւն կրելէն ետքը՝ հիւսիս-արեւմուտք փախաւ եւ Վանայ ծովուն հարաւային եզերքին մօտերը նոր հարըստութիւն մը հիմնեց։ Բիլէրբէք (անդ. 43) շատ յանդգնական կը համարի Միկտիարա = Նիկտիարա մոլերեցուցիչ հաւասարութիւնը։

Բ. Սունբան նուաճեց Սամսիրամանի սպարապետը՝ Միկտիարայի եւ Ուշպինայի (= Ուրարտուի Իսպուինիսի) երկիրներէն դառնալէն ետքը։ Վերջէն Սամսիրաման անձամբ Սունբայի հարկն առաւ վերը Միկտիարայի մէջ յիշուած երկիրներուն հարկին հետ մէկտեղ։ K 689 նամակին մէջ յիշուած Սուբէին կարելի է Սունբայի հետ նոյնացընել։² Եւ ն տառերուն զիրար փոխանակելուն համար հմտ. Սուհմէ եւ Սուհնի։ Սունբա Վանայ լճին մօտերը պիտի ըլլայ՝ Ուրարտուի, Մանի եւ Միկտիարայի քովերը։ Ասորեստանեայ անբաւական աղբիւրներէն՝ ասկէ աւելի որոշ բան մը հանել կարելի չէ։

Գ. Պադրէր (Պադրէր)։ Տիգղաթպիղեսեր Ա. նայիրեան երկիրները թուարկած ատեն՝ Պադրէրին Հիմուայի եւ Ուիրամի միջեւ կը յիշէ։ Սամսիրաման Աշուրի երկրին տարածութիւնը կը սահմանէ “Նայիրիի Պադգիրա քաղաքէն մինչեւ Կար-Շուլմանաշարիդ (Տիլբարսիպ, այսօր Բիրեջիկ) քաղաքը.” ասով կ’իմանայ Ասորեստանի վերին իշխանութեան տակ գտնուող երկիրներուն հիւսիս-արեւմտեան սահմանը։ Սարգոն ինք զինքը կ’անուանէ “նուաճող Մանի, Կարալուի եւ Պադգիրիի”։

(էջ 59) Եւ ն տառերուն զիրար փոխանակելուն. իբր յարմարագոյն օրինակ առնելու է՝ Սունբա = Սումբի։

1 Das Reich der Mannäer (Verhandl. d. Berl. Anthropol. Ges. 1894), S. 479 ff.

Ասուրբանիպաղ Պադգիրի շրջակայից քաղաք՝ երբ զէնքի զօրութեամբ ետ առաւ Մանեանց ձեռքէն, որո՞ք նոյն քաղաքներն Ասուրբանիպաղայ նախորդաց ատեն գրաւած էին: Մերձաւորապէս միայն կարելի է Պադգիրի գիրքն որոշել. Մանի, Կարալուի եւ Հուբուշկիոյ սահմանակցութիւնը կամ մօտաւորութիւնը՝ Վանայ լճին հարաւային կամ հարաւ-արեւելեան կողմը գտնուող երկիր մը, այսօրւան Հակկիարին մատնացոյց կ'ընէ: Բիլլէրէք (անդ, 68 ծան.) Պադգիրի գիրքն աւելի ճշգրտով՝ Գաւուգիէի եւ Ամագիէի քովերը, ուստի Հակկիարիի ամէնէն հարաւային մասին մէջ կը գնէ: Ես կը կարծեմ, թէ առանց ամենեւին դժուարութեան՝ կարելի է Պախտերին եւ Պադգիրը միեւնոյն երկիրը համարել եւ թէ Պախտերի՝ անուան հնագոյն ձեւը կը ներկայացրնէ: Պադգիր ձեւը ծագած է ա՛յ երկբարբառին՝ երկար * (Պադգիրի) ձայնաւորի փոխուելովը. աս ալ՝ կրկին ներդաշնակութեամբ Պատտիր կամ Պադգիր եղած է: Գժուարաւ կրնայ ուղիղ ըլլալ Պախտերիի Վանեան արձանագրութեանց Պուտերիային հետ նոյն ըլլալը՝ (Սէյս, Nr. XXXIII, 2, 8, 4). Սէյս այս վերջինս ալ կը նոյնացընէ այսօրւան Բալուի հետ՝ Մուրադ-չայի վրայ: Սա ալ կայ որ բոլորովին ապահով չէ Պուտերիա ընթերցուածը. կրնայ (Սէյսի ծանօթութեան համաձայն) Պուլարիա ալ տառադարձուիլ:

5. Հո-բո-շիւ:

Հուգուշկիա՝ Հուբուշկիա² անուան մէկ երկրորդական ձեւը կը համարուէր, վասն զի յառաջ

¹ Հոմէլ (Gesch. 528, Ծան. 2) հաւանական կը համարի:

² Հուբուշկի(ա) եւ Հուբուշկիա ձեւերուն համար հմմտ. Բիտ-Բառու եւ Բիտ-Բառուա, Արաշու եւ Արաշուա, Ասու եւ Սուա, Հառանա եւ Հառանիա, Հումրի եւ
ՀՅՐԻՔ, ՀՍՍՍՍՍՍՍ

Սաղմանասարի կոթողին 44⁺ տողն եւն Հո-- -- -դ
(>| 𐎧𐎠𐎧) կը կարդային. այսպէս գեռ Հոմմէլ
(Gesch 554 Ծան. 1,) սակայն այն ամէն խնդրա-
կան տեղերն եղած նշանը, ինչպէս նախ Լոց մտա-
դիր ըրած է, Հո-բ (>| 𐎧𐎠𐎧) նշանն է: Հմմտ. Lit.
Centr.-Bl. 1880, սիւն 1587:

Ասորենասիրպաղ Թագաւորութեանն առա-
ջին տարին Կիւռուրի մէջ Կիրզանի եւ Հուբուշկիոյ
հարկն առնելէն ետքը՝ Հուգունի եւ Կիրհուրի վրայ
արշաւեց: Նմանապէս Թագաւորութեանը չորրորդ
տարին Չամուլայի մէջ նոյն երկիրներուն հարկն ա-
ռաւ: Սաղմանասար Բ. Թագաւորութեանն առաջին
տարին՝ սաստիկ լեռնուտ երկիր մը կտրել անցնե-
լէն ետքը Հուբուշկիա մտաւ՝ գալով Արիդիէ, որ ի
Սիմէսի: Հուբուշկիոյ մէջ երկրին համանուն մայ-
րաքաղաքն եւ ուրիշ 100 քաղաքներ առաւ եւ
այրեց: Սաղմանասար Բ. ի ատեն երկրին Թագաւորն
էր Կալի-², որ «Թագաւոր Նայիրիի» ալ կը կոչուի:
Կակիա Ասորեստանցւոյ ձեռքէն իւր բանակներովն
անմատչելի լեռներ փախաւ, սակայն ծանր պար-
տութիւն մը կրելէն ետքը ստիպուեցաւ անձնատուր
ըլլալ եւ հարկ մը վճարելն յանձն առնուլ: Սաղ-
մանասարի աւարն եղան պատերազմիկ կառքեր,
կառքի ձի եւ գերեալ բանակներ: Ասորեստանցիք
Հուբուշկիայէն չուեցին Ուրարտուի Սուգունիա նա-
հանգին վրայ: Սաղմանասար Թագաւորութեանն
երրորդ տարին Կիրզանէ Հուբուշկիա անցաւ, հոն
բերդ մ'առնելէն ետքը՝ յառաջացաւ Էնզիի կիրճերը:
27 տարի անցնելէն ետքը միայն կը յիշուին դար-

Բիտ-Հուրիա, Կարալա եւ Կարալիա, Չամու եւ Չամուա,
Մազամու եւ Մազամուա, Դիուա եւ Դիւիա, Լուկի եւ
Լուկիա, Սուկկա եւ Սուկկիա, Պարսու եւ Պարսուա, Կակի
եւ Կակիա, Ռու եւ Ռուա:

2 Հմմտ. Կակի, որ Մարաց Բիտ-Չատաի նահան-
գին իշխանին անունն է:

ձեռք Հուբուշկիոյ վրայ եղած արշաւանքներ: Այս միջոցին Հուբուշկիոյ մէջ Դադաւն կամ Դադաս անունամբ մէկն իշխան եղած էր եւ պարտուպատշաճ հարկը տուաւ Դաիան-Ասուր տուրտանին, որ երկու անգամ Հուբուշկիա եկած էր՝ Սաղմանասարի թագաւորութեան 30^ր եւ 31^ր տարիները: Դաիան-Ասուր առաջին անգամ Հուբուշկիա մտաւ կալհուէ գալով եւ Ջաբն անցնելով եւ ասկէ ետքը Մալհիս, Ման եւն գնաց. երկրորդ անգամ՝ Հուբուշկիայէ ճամբայ ելլելով՝ Մուղասիր գնաց: Սաղմանասարի յաջորդը Սամսիրաման Բ. ալ՝ իւր երրորդ արշաւանքին ատեն՝ Ջաբ գետն ու Սիլար լեռներն անցնելէն վերջը Հուբուշկիոյ Դադի իշխանէն հարկ առաւ. տարակոյս չկայ որ այս Դադիին Սաղմանասարին Դատային կամ Դատանային հետ նոյն անձն է: Մի եւ նոյն ժամանակ Միկտիարա, Սոււբա, Ման եւն իրենց հարկերը տուին: Անուանագիր ցանկը միայն կը յիշէ Ռամմանիրարի Գ. ի Հուբուշկիա ըրած արշաւանքներն եւ զանոնք 805, 792, 785 եւ 784 տարիներուն կը գնէ: Սարգոն 715ին Մանի վրայ արշաւած ատեն Հուբուշկիա հանդիպած է. երկրին այն ատենուան իշխանն Եանդու՝ հարկ տուաւ ձի, արջառ եւ ոչխար, եւ յաջորդ տարին ալ արջառ եւ ոչխար տուաւ, երբ Ասորեստանի թագաւորը դարձեալ Ման կը գտնուէր: Ասարհադդոնի ատեն Իշկուզացիք մինչեւ «Հուբուշկիոյ կիրճը՝» յառաջանալով Ասորեստանի սահմանին կը սպառնային: Երկրին մայրաքաղաքն ու մօտերն ալ նմանապէս Հուբուշկիա կը կոչուէր: Բաց ի մայրաքաղաքէն՝ յանուանէ քաղաք մը միայն ծանօթ է մեզ, որ է Շիլախ, կակի թագաւորին ամրոցն, զոր Սաղմանասար Բ. նուաճելու տտեն՝ 3000 հոգի գերի վարեց եւ անհամար բազմութեամբ ոչխար, ձի, ջորի եւ հորթ առաւ տարաւ:

1 Ասոր վրայ տես վարն՝ Աշգուգա = Իշկուգա անուն տակ:

Բազմաթիւ կռուաններ ունինք Հուբուշկիոյ դիրքն որոշելու: Սաղմանասար այս երկիրը կու գայ Սիմէսիէ, որ Նամրիի քովն էր. արեւելքէն Հուբուշկիոյ սահմանակիցն է Վիրզան: Նմանապէս Ասորեստանցւոց բանակը Զարը (անշուշտ վերին Զարը) անցնելով հոն կը հասնէր եւ ամէն անգամ Մանի վրայ արշաւած ատեն Հուբուշկիան կը շօշափէր: Ուստի Հուբուշկիան բլլալու է վերին Զարի եւ Տիգրիսի մէջ (Զախուի ուղղութեամբ), այսօրւան Բահգինանի կամ Վալակինէի եւ դասականաց Ադիաբենէ նահանգին մէկ մասին տեղը: Սեպագիր արձանագրութեանց անորոշ տեղեկութեանց բերմամբ կարելի չէ ճշգեւ թէ Հուբուշկիա Զարի արեւելակողմն եւ հարաւ-արեւելակողմը կը տարածուէր եւ եթէ այն՝ մինչեւ ռէր: Սաչափն ապահով է թէ հիւսիսային սահմանը մինչեւ Բոհտան կամ մինչեւ Վանայ լճին հարաւային եզերքը չէր հասնէր: Հատ բռնազբօսիկ կ'երեւայ ինձ Սախաւի նորերս յայտնած այն կարծիքը (ZA. XII, 53,) թէ Մոքստէնէ (= դասականաց քով յիշուած անդրոտիգրիսեան երկիր մը՝ Վանայ լճին հարաւակողմը. հայերէն՝ Մոսիք, քրդերէն՝ Մէօկէօս) բառին արմատը նոյն կամ ազգակից բլլայ Հուբուշկիայի հետ: Գալով Հուբուշկիա անուան՝ Սէյս (JRAS. XIV, 674) նոյնը հին հայերէն կը համարի, մինչ Դելիզի (Kossäer, 35) կարծեաց համաձայն՝ թագաւորին եւ երկրին անունը՝ կասերէն է, եւ ոչ թէ յատուկ անուն մը կը ցուցնէ, այլ Փարաւոն եւն անուններուն նման թագաւորական տիտղոս մը (խնդ = «թագաւոր,») որ Նամրիի մէջ ալ կը գործածուէր: Ինչպէս Դելիզի (անդ) իրաւամբ կը շեշտէ, այս պարագայէն անմիջապէս հետեւցընելու չէ Հուբուշկիոյ կասական երկիր մ'ըլլալը, այլ լոկ սա՛ եզրակացութիւնը հանելու է թէ Վասեանք Հուբուշկիոյ մէջ ալ քիչ մ'ատեն իշխանութիւնը ձեռք անցուցած են. թերեւս այս իրողութիւնը մատնանիշ կը ցուցնէ

Հուբուշկիոյ վերին Զաբի հարաւ-արեւելակողմը տարածուած ըլլալը: Սեպագրութիւններէն ծանօթ շրջակայ երկիրներուն հետ՝ գիրքին կողմանէ Հուբուշկիոյ ունեցած աղերսը սանկ կրնանք սահմանել. հարաւէն Հուբուշկիոյ սահմանակից էր բուն Ասորեստան (Նինուէ, Արբեղա) եւ Զամուա եւ Նիմմէ, արեւելքէն Վիռուրի, հիւսիսէն մանեան երկիրներն ու Վիրզան, հիւսիս-արեւմուտքէն Վիրհու: Տարակոյս չկայ որ Ասարհադոդնի եւ Ասորբանիպաղայ ատեն Հուբուշկիոյ մէկ մասը Մանեանց ձեռքն էր:

Նիւթոյն քիչ կամ անբաւական ըլլալն է պատճառ, որ քննչաց Հուբուշկիոյ գիրքին վրայ ըսածներն հարեւանցի են եւ ի մասնականս իրարմէ կը տարբերին: Նոռիս իւր բառգրքին մէջ (էջ 403) կը գրէ. «տեղն ըլլալու է Նինուէի հիւսիս-արեւելակողմը՝ Վանայ լճին մօտերը գտնուող լեռներուն մէջ», Նոյնը կ'ըսէ Շրագէր (KGF 164), որ Հուբուշկիան «Զաբի եւ Վանայ լճին միջեւ տեղ մը» կը փնտռէ: Դոսէր (Kossäer, 34) Հուբուշկիան դէպ ի արեւելք մինչեւ Նամրի տարածուած կը կարծէ: Հմմտ. Բելք (Verh. d. Berl. Anthrop. Gesell. 1894, էջ 483), որ կ'ըսէ թէ Հուբուշկիան է այն լեռնագաւառը, որ Ուրմիոյ լճին արեւմտեան կողմն եւ Վիրզանի հարաւակողմը կը գտնուի: Նոյնպէս Սախաւ (ZA XII, 53), «անգիրացատրութեան փոխելով՝ Հուբուշկիան է լեռանց այն մասը, որ Մուկուս՝ գաւառակէն մինչեւ Ռավենդուզ կը ձգի», Վերջապէս նորերս Բիլլէրբէք (154) իւր նախորդներէն աւելի որոշ կերպով ճշդեց Հուբուշկիոյ Դատանա իշխանին երկրին տեղն՝ ըսելով որ կը տարածի «եթէ ոչ մեծ Զաբի ամբողջ ձորոյն — այն տեղը՝ ուր գետն արեւմուտք-հիւսիս-արեւմուտքէ

1 Ուստի՝ մինչեւ Վանայ ծովուն հարաւային եզերքը. շատ դէպ ի հիւսիս մղուած: Ասոր հակառակ Բիլլէրբէք, աւդ 155:

գալով՝ դէպ արեւելք հարաւ-արեւելք կը վազէ — գէթ այս ձորոյն արեւմտեան կիսուն վըայ։»

Ասորեստանցիք Հուբուշկիան տակաւին Նայիրեան երկիր կը համարէին, եւ այն՝ Նայիրեան երկիրներուն մէջէն՝ Նիմէէ ետքը՝ ամէնէն հարաւ-արեւելեանը։ Շրագէր (KGF 180) կը կարծէ թէ սկզբնաբար Նայիրի անունը միայն Հուբուշկիոյ կը տրուէր, ըստ հետեւորդի Հուբուշկիան գերազանցօրէն Նայիրեան երկիր է, թէ այս երկրին թագաւորը պարպապէս թագաւոր Նայիրիի կը կոչուի, եւ թէ վերջէն յընթաց ժամանակաց Հուբուշկիայէն Նայիրի անունը հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւմտեան երկիրներուն անցաւ։ Ես արդէն ցուցուցի (310) թէ հակառակն հաւանականագոյն կը համարիմ, այսինքն թէ Արսանիայի եւ Տիգրիսի վըայ գտնուող երկիրներուն նուաճուելէն ետքը՝ Նայիրի անունն արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան նահանգներուն վըայ տարածուեցաւ։ Սաղմանասար Բ.ի ատենէն սկսեալ՝ Հուբուշկիոյ իշխանը թագաւոր Նայիրիի տիտղոսը կը կրէ։

Թերեւս Հուբուշկիոյ հետ նոյն համարելու ենք Հո-բո-շո- երկիրը, որուն մէջ Ասարհադգոն Տեւչպա գիմերացին եւ «մանդեան պատերազմողը» նուաճեց։ Այն ատեն կամ գրչութեան իրական սխալ մը կայ (կէ կամ կ- գրելու տեղ ն- գրուած), եւ կամ ասորեստանցի դպիրն առջեւն արքունական տառերով գրուած օրինակ մ'ունեցած է եւ այս օրինակին իրարու շատ նմանող ն- եւ կէ սեպագիր նշանները շփոթած է։

6. Ահ-հ-բի։

Ասորենասիրպաղ թագաւորութեանն առաջին տարին Նիմէէ գալով Աիւուրի իջաւ, ուր թէ այս երկրէն եւ թէ Սիմէսի, Սիմերա, Ուլմանիա,

1 Հմմտ. Հոմմէ, Gesch. 721, Ծան. 3։

Աղաւշ, Հարգաւ Հարմասանահանքներէն՝ «կառքի ձի, Զորի, արջառ, ոչխար, գինի եւ պղնձէ ամաններ», հարկ առաւ. այստեղ գտնուած միջոցին մերձակայ կիրդան եւ Հուբուշկիա երկիրներն ալ հնազանդեցան անոր: Թագաւորը կիռուրիէ Հուլունի կիրճը մտաւ եւ կիրհու գնաց: Ասուրնասիրպաղայ արձանագրութեանց մէկալ տեղերն ալ, ուր կիռուրի կը յիշուի, միշտ կը շեշտուի Ասորեստանցւոց Թագաւորին՝ «կիռուրիէ մինչեւ կիրդան», նուաճած ըլլալը: Սաղմանասար Բ. Թագաւորութեանն երրորդ տարին Էնզիէ, Ուրարտուէ եւ կիրդանէ գալով՝ «Արբեղայէն վեր» կիռուրիի կրճերէն դուրս ելաւ: Անուանագիր ցանկին մէկ հատակատորին համաձայն (Rm 2, 97) այս Թագաւորը 835ին արշաւանք մ'ալ ըրաւ դէպ ի կիռուրի, որուն ազդեցութիւնն անտարակոյս աւելի տեւական եղաւ, վասն զի ասկէ ետքն ալ չենք կարդար Թէ Ասորեստան այս երկրին հետ պատերազմի բռնուած ըլլայ, նա մանաւանդ Թէ կիռուրի այնպէս հպատակ եղաւ Ասորեստանցւոց, որ իւր կուսակալները կրցան իրաւունք շնորհունիլ՝ տարին պաշտօնապէս իրենց անուամբն անուանելու, ինչպէս արձանագրութիւններէն 814, 797, 765 եւ 729 տարիներուն համար յայտնի կը տեսնուի: Ուրարտացւոց Արգիստիս Ա. Թագաւորին՝ Ուրմիոյ լճին հարաւային եզերաց վրայ արշաւած ատեն՝ կիռուրին գրաւելն անտարակոյս տեւական բան մը չէր:

Կիռուրի ըսելով աշխարհագրորէն կ'իմացուի Ուրմիոյ լճին արեւմտակողմն եւ հարաւ-արեւմտակողմը գտնուող դաշտը, Ուշնուի եւ Ուրմիի մէջ եղած երկիրն ու այսօրեան Սողուղը: Կիռուրի՝ կիրդանի մէկ մասին հետ՝ կը պատէր Ուրմիոյ լճին ամբողջ արեւմտեան եզերքը. ասկէ՝ «կիռուրիէ մինչեւ կիրդան», բացատրութիւնը: «կիռուրիի կիրճն» անտարակոյս կիլիշինի կիրճն է, որ Ուշնուի եւ Ռուվանդրգի մէջտեղն է: Իսկ Հուլունի կիրճն պիտի

ըլլայ՝ Բոհտանի վրայէն արեւմուտք տանող լեռնակիրճներէն մին։ Բիլլէրբէք (անդ, 20) Կիռուրիի կենդրոնը կը դնէ, ինչպէս վերջէն տեսայ, Ռովանդըզի գետին հովիտը. ինքն ալ (անդ, 49) Կիռուրիի կիրճը կը համարի Կիլիշանի կիրճը, իսկ Հուլունի կիրճը կը դնէ խաղդեան լեռանց քովն Տիլի կաղմերը, որ Ռովանդըզի Ռիզանի վրայէն եւ Մեծ Զաքի երկայնութեամբը՝ Տիգրիս հասնելու միակ գործածական ճամբուն վերջին արեւմտեան կէտն է։ Կիռուրիի մասին համտ. նաեւ Բեւլք Verhandl. 5. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1894. էջ 482: Թէ Salm. Ob 183 արձանագրութեան^{mat} եւ [at]-tarad^{al} Pi-er-ri-a-^{al} Si-ti-u-a-ri-a բառերուն մէջ՝ բաց մնացած տեղը Կիռուրի՞ դնելու է, ինչպէս կ'ընէ Բիլլէրբէք (անդ, 156,) եւ թէ Պեռիա եւ Շիտի-ուարի-ա այս նահանգին գաւառակներուն անուններն են, կը մնայ անորոշ։ Այս երկուն տեղերու մասին համտէ վարը։

7. Հ-ըիւ, Աբու-շ, Ս-բու-շ, Ա-մա-շ, Ի-ու-ւ, Դ-ու-րիւ, Կ-բալլու- եւ Մ-ւէի-:

Այս գլխուն մէջ պիտի խօսինք այն երկիրներուն վրայ, որոնց տեղն յընդհանուրն այն լեռնաշխարհին մէջն է, որ Տիգրիսի արեւելեան, Վանայ լճին հարաւային, Ուրմիոյ լճին արեւմտեան եւ մերձաւորապէս վերին Զաքի հարաւային կողմն է։ Հարիա, Ադաւշ եւն մինչեւ Դարիա այն կարգաւ յառաջ բերուած են, ինչ կարգաւ որ են Տիգրաթ-պիղեսերի արձանագրութեան մէջ (III, 36 եւն)։

Ա. Հ-ըիւ։ Տիգրաթպիղեսեր Ա. իւր երրորդ արշաւանքին ատեն այս երկրին վրայ քալեց, ուր մասամբ Կուրհեցիք ալ կը բնակէին. այս երկիրը հասնելու համար «ցից լեռներէ», անցաւ եւ ճամբան ուրիշ բազմապատիկ դժուարութեանց ալ հանդիպեցաւ՝ լեռնուտ եւ վայրի բնութեան պատճառաւ։ Ասորեստանցւոց բանակը Կուրհեցիները

նուաճելէն ետքը՝ Հարիայի լերանց սայրերուն վրայ կառուցուած ամրոցներուն վրայ քալեց եւ անոնցմէ 25 հատը նուաճեց, կողոպտեց եւ կործանեց: Տիլէ (Gesch. 159 Յան. 2) III R. 5 No. 2, 16ի բաժէն թէ Տիգղաթպիղեսեր Ա. Լուլլումէի մէջ 25 քաղաք նուաճած է, կը հետեւցընէ թէ Հարիա Լուլլումէի կը վերաբերէր: Սակայն այս ձեռնարկութիւնն ինձ չափազանց յանդուգն կ'երեւայ. մեծ նշանակութիւն մը չունի երկու տեղերն ալ 25 թուականին գտնուիլը, վասն զի կլոր թիւ մըն է 25ը: Հմմտ. Tig. IV, 23 եւ 32, ուր 25 դից վրայ կը խօսուի: Ասորենասիրպաղայ քովն ալ շատ ստեպ նուաճուած երկիրներուն գումարը 20, 60 եւ 150 կը նշանակուի: Տիգղաթպիղեսեր Հարիայի մէջ գտնուած հետեւեալ լեռները կը յիշէ՝ Աշո֊դ֊ի֊, որուն վրայ Կուրհեցիք շարաշար յաղթուեցան: Առնուած 25 ամրոցները կամ լեռնաքաղաքները յաջորդ ութ լերանց վրայ էին՝ Իդնի. տե՛ս ասոր վրայ վարը: — Ահ֊. Գեւիւ (Par. 247) կ'ուզէ այս լեռն Աի երկրին հետ յարաբերութեան մէջ դնել. ասոր վրայ՝ վարը: Իդնիի եւ Աիայի մէջտեղէն խոխոմ մը Հարիայի ներսերը կը տանէր: — Շ֊ի֊: — Շի֊: — Շի֊: Ընդունելի չէ ինծի՝ Շի֊ գուի Իզողլու֊գաղ անուան նման հնչելը, ինչպէս կը կարծէ Բիլլէրբէք (անդ, 19): — Ար֊ն֊ի֊: — Ու֊: —: Անդրեաս՝ կը կարծէ թէ կարելի է 'Αλίνζα քաղաքին 'Οροσα կամ 'Ορος յաւելուածին մէջ (Պտղմ. 2, 2, 11) Ուրուսուն տեսնել: 'Αλίνζայի դիրքն ճիշդ ծանօթ չէ. սակայն սաշափն ստոյգ է, որ Ուրմիոյ լճին հարաւակողմն՝ Ադրբէջանի մէջ (թերեւս Սեկիզի քով) էր, ուստի այնպիսի տեղ մը, ուր չի կրնար ըլլալ Հարիա: Ուստի ստիպուած ենք Անդրէասի առաջարկած նոյնու֊թիւնը մէկ կողմ թողուլ:

1 Ա. Pauly-Wissowa, I. Sp. 1493.

Հարիան դնելու ենք լեռնաշատ Բոհդանի մէջ տեղ մը, Վիրհուի արեւելակողմը: Բիլլէրբէք (անդ, 19) Իդնի, Շելդու լեռները, յայտնապէս իզոդու-դաղ եւ Շելդու անուանց մոլորեցուցիչ նմանահնչութենէն հրապուրուած, “Խարբերդի արեւմտեան կողմն” Եփրատայ մեծ աղեղին ներքնակողմը (Մուշեր-դաղ, Իզոդու-դաղ)» կը փնտռէ:

Բ. ԱԳ—շ: Տիգղաթպիղեսեր Ա. Հարիայէ Ադաւշ երկիրն հասաւ, որուն բնակիչները որչափ ալ իբրեւ թռչուն բարձրաբերձ լեռանց սայրերը փախան, սակայն վերջապէս ոտիպուեցան հարկ վճարել: Ասուրնասիրպաղ Վիռուրիի մէջ Ադաւշի հարկն առաւ՝ Սիմէսի, Սեմերայի, Ուլմանիայի, Հարդայի եւ Հարմասայի հարկին հետ մի եւ նոյն ատեն: Ադաւշի դիրքն որոշելը կախում ունի՝ այս երկիրը Հարայի եւ կամ Սիմէսի, Սեմերա եւն երկիրներուն քով դնելէն: Ես աւելի այն կարծեաց մէտ եմ թէ Ադաւշ այն լեռնաշխարհին մէջ տեղ մը պիտի ըլլայ, որ կը տարածի Ուրմիոյ լճին արեւմտեան եզերաց երկայնութեամբը ձգուող հարթաստանին արեւմտակողմը, ուստի հաւանականօրէն Ադաւշը վերին Զաբի հիւսիս-արեւմտեան կողմը՝ բաւական հեռու ղետեղելու է: Բիլլէրբէք (անդ, 15) Ասուրնասիրպաղի արձանագրութիւնը նկատողութեան առնելով այլազգ կը դատէ. “Ադաւշ... հաւանօրէն Խոյի սանջակին հարաւակողման լեռներուն մէջ:” Միտ դնելու է որ Տիգղաթպիղեսեր Առաջնոյ արձանագրութիւնը (col. III, 39ff) յայտնապէս չուն աշխարհագրական կարգաւ (հիւսիս-արեւմուտքէն դէպ ի հարաւ-արեւելք) յառաջ կը բերէ՝ Վումմուհ, Վուրհի, Հարիա, Ադաւշ եւն: Ադաւշէ ետքը կը յիշուի դեռ չորսնահանգաց նուաճումն, եւ այնուհետեւ ստորին Զաբէ անցնելուն յիշատակութիւնը կ’ըլլուի: Ուստի Բիլլէրբէքի Ադաւշի դիրքին համար ցոյց տուած տեղն ինծի քիչ մը շատ դէպ ի հարաւ կ’երեւայ: Քանի որ

Բիլլէրբէք Հարիայի Շելգու եւ Իդնի լեռները Խարբերդի արեւմտակողմը կը գնէ, սեպագիր տեղեկութեան մէջ՝ Հարիայի եւ Ագաւշի միջեւ այնպիսի հեռաւորութիւն մը հարկ կ'ըլլայ գնել, որ մեծապէս դժուարութեանց կը բախի՝ նոյն տեղեկութեան աշխարհագրական տեսակէտով ըլլալը պաշտպանող կարծիքը:

Գ. Սարաշէ - Ամաշ: Այս երկու երկիրներն, որ «Հնուց ի վեր հպատակիլ ինչ է՝ չէին գիտեր, իրրաւապակոյտ մը նուաճեցի ես», այսպէս կը ստեքայ Տիգղաթպիղեսեր սովորական սնամէջ խօսքերով: Այս երկու երկիրներուն բանակն Ասորեստանցիներէն յաղթուեցաւ Արումա լեռն, որ անմիջնորդաբար Ուիշդիշի քովը կը բարձրանար եւ թերեւս ասոր բազուկներն Ուիշդիշի մէջ ալ մտած ըլլային: Եթէ կարելի է Արումա լեռով երկայն լեռնաշղթայ մը հասկընալ, կրնանք Կիրհուի Արաշ եւ նկատողութեան առնուլ¹: Ըստ այսմ Սարաշէ եւ Ամաշ անմիջնորդաբար Ուիշդիշի քովն էին²: Տես էջ 100:

Դ. Իարա եւ Դարի: Այս երկու երկիրն ալ, «Հհպատակող իշխանութիւնք», նախընթացներուն պէս Տիգղաթպիղեսեր Առաջինէն նուաճուեցան եւ

¹ Այսպէս նաեւ Հոմէր (Gesch. 556):

² Ինքզեք (Histoire ancienne des peuples de l'Orient, 1897, II, 646) Սարաշէ մեծ Զարի Դեհիւ-չայ բազկին ու Ամաշը Տիգրիսի քարուր բազկին հովիտը գնելով՝ այս նահանգներուն դիրքին մանրամասնութեանը մէջ շատ յառաջ անցած է. սեպագրութեանց մատակարարած տեղեկութիւններն՝ այս երկիրներուն դիրքը յընդհանուրն միայն որոշելու իրաւունք կու տան: Յամենայն դէպս կարելի է այս նոյնացուցումները համաձայնեցնել աշխարհագրական դասաւորութեան հետ, որ հիմնուած է Tig. III, 1 եւն վըսյ. բայց այս պարագայի մէջ ալ աւելորդ կ'ըլլայ Բիլլէրբէքի (անդ, 16) հետ՝ Tig. III, 77 (կամ 73, այսպէս է տողաթիւն Ռավլ. քով) — 95 (կամ 91) մասը՝ անյարմար տեղ մտած յաւելուած համարիլը:

Հարկ տալու ստիպուեցան: Ստիպուած ենք այս երկիրները Սարաւշի եւ Ամմաւշի Հարաւային արեւմտեան կողմէ՝ վերին Զաքի միջին կամ վերին ընթացքին ուղղութեամբը փնտռել, Tig. Col. III ի աշխարհագրական գասաւորութեան կամ կարգին վրայ հիմնուած: Ասով անընդունելի կը մնայ խոսա (այսպէս, ոչ իշուա) = իշուա (տես էջ 40) եւ Դաւիա = Դիւիա (Դիւա, էջ 45) հաւասարութիւնը, որուն պաշտպան հանգիսացաւ նորերս Բեւթ (ZDMG 51, 599):

Ե. Կարաւա: Սարգոնի ատեն այս երկրին իշխանն էր Աշուրէ՝ (= Աշուր է հզօր): Կարաւաւ միայն Սարգոնի արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի եւ այն՝ միշտ Ալլաբայի հետ: Ուրարտուի Ուրաա թագաւորն այս երկու երկիրները համոզեց, որ իրեն հետ միանան՝ Ասորեստանցւոց լուծէն ազատելու: Աշուրէ՝ ու ի պատիժ իւր ապստամբութեան մորթաղերծ՝ եղաւ, իսկ Կարաւուի բնակիչներն Ասորիքի Համատ քաղաքը գերի տարուեցան: Սարգոն թագաւորութեանը 9^ր տարին Բիտ-Դա-իուկկիի եւ Կարաւուի վրայ քալեց. վերջինս՝ ա-սորեստանցի պաշտօնեաները հալածած եւ Աշուրէ՝ ուի եղբայրը զԱփու-շէ թագաւոր նստեցուցած էր: Ամիտաշէի բանակները յաղթուելով՝ Ասորեստանցւոց բանակին 2000 զենքի (զէնքի տեսակ մը) տուին: Ամիտաշէ փախաւ (ասկէ սկսեալ բնագրին մէջ 12 տող կը պակսի): Յիշուելու արժանի են Nimr. I. 12. “Նուաճող Մանի, Կարաւուի, Պադգիրի, եւ ստէպ կրկնուող սա՛ խօսքը՝ Սարգոն, որ Կարաւուն, Շուրդան, Կիշեշիմն աւերեց:” Սարգոն 708ին անգամ յա՛ւ Կարաւուի վրայ քալեց: Ան կը կոշուէր այն լեռն, որուն վրայ Աշուրէ՝ ուի

1 Ըստ Cyl. 33 եւ Khors. 56: An. 55 եւ 56ի մէջ նոյն տեղը կոտրած է: Արձանագրութեան մը համաձայն (Sc. VIII, 17) Աշուրէ՝ ու երկաթ է շղթայի զարնուեցաւ:

բանակները բնաջինջ եղան: Քանի որ Կարալու մէկ կողմանէ Ալաբերայի հետ յարաբերութեան մէջ է, եւ մէկալ կողմանէ Մանի եւ Պաղ-գիրի հետ կը յիշուի եւ Ուրարտուի հետ դաշնակից է, հարկ է որ այս երկիրներուն մօտերը տեղ մ'ըլլայ, թերեւս դէպ ի հարաւ՝ Կիւուրիի մօտ, որով եւ կը մեկնուի այն պարագան, որ Կարալու մարական նահանգներուն հետ նոյն շարքին մէջ՝ մեր առջեւը կ'ելլէ:

Զ. Մ-ԼԷ: Սաղմանասար Բ. Թագաւորութեան 30⁺ տարին Հուբուշկիայէն գալով՝ Մալհիսի Մ-Իգ-Էի իշխանին քաղաքներուն մօտեցաւ եւ Մանեանց երկիրն դնաց, երբ այս իշխանը հարկ տուաւ: Ըստ այսմ Մալհիսը կրնայ գրուիլ (հիւսիսային?) սահմանին վրայ՝ Հուբուշկիոյ եւ Մանի միջեւ: Մալհիսի այս գիրքին հետ լաւ կը համաձայնի Մ. Հոֆմանի (Bohtân 23, 102) Մալհիսը նոյն համարին Մահիսի հետ (Կիպերտ՝ Մակհիս), որ Բոհտանի մէջ Սարհալ-սուի հարաւային եզերքին վրայ է:

Ի. Վերջապէս ամէնէն յարմարն է այստեղ յիշել Աշուրի այն լեռներն, ուր Ասորնասիրպաղ (եւ Տիգղաթպիղեսեր, էջ 2) որսորդութիւն ըրած է, զոր եւ փնտռելու ենք Կաշիարիի (= Մասիոս լեռ) եւ բուն Ասորեստանի միջեւ գրտնուած լեռնագաւառին մէջ: Ամենեւին կռուան չկայ ասոնց գիրքն որոշելու: Լերանց անուններն ոչ-սեմական կը հնչեն: Այս լեռներն են՝ Եթէ, Ուր-ձէ, Անշաթի, Անկո-ռնա, Պիդի-դո-: Կը յաջորդէ անուն մ'ալ, զոր անկարելի է կարգալ բնագրին փնտսուած ըլլալուն: Ամէնէն վերջը կու գայ Կաշիարի:

Դ.*

Վերին Զարի եւ Ուրմիա լճին հարաւային,
եւ արեւելեան կողմերը գտնուող երկիրներ
(Դասականաց “Մարական Ատրպատա-
կանն,, ու “Մեծ Մարքը,,):

1. Հ-ԲԻԼ(=), Հ-ԻԼ(Հ-ԻԼ), Բ-ԲԻ(=?),
Կ-ԻԼ, Մ-ԲԻԼ, Ս-ԲԻԼ:

Ա. Հ-ԲԻԼ(=): Երբ Ասորնասիրբադ Թա-
գաւորութեանը չորրորդ տարին Զամուա կը
դառնուէր, Հուգուն, Հարտիշ(ա), Հուրուշկա եւ

* Ուսումնասիրութեանս այս վերջին մասին մէջ
խօսուած երկիրներուն սահմանները կարելի չէ ամէն
տեղ դիւրաւ եւ ապահովութեամբ գծել՝ քուն Ատորքի
եւ Բաքելաստանի հանդէպ: Հին բաքելական քնագիր-
ներէն եւ թղթակցական մատենագրութիւն ըսուածէն
տեղւոյ այն սնունդները միայն առած եմ, որոնց քնն-
ու առած երկիրներուս վերաբերիլը յարաբերաբար
կրնար ապահով համարուիլ: Այս երրորդ յօդուածս
մասամբ այն երկիրներուն վրայ կը խօսի, զորոնք ըն-
դարձակ հետազոտութեան նիւթ ըրած է՝ ոչ շատ յա-
ռաջ՝ Բիւլէրքէք իւր „Das Sandschak Suleimania und
dessen persische Nachbarlandschaften zur babylon- und
assyrischen Zeit“ (1898) անուն գրքին մէջ: Այս երկու-
սիրութեան լոյս տեսնելովը՝ ստիպուեցայ ստացած
արդիւնքներս նորէն քննութեան ենթարկել, եւ որչափ
ալ յարգի կը գտնեմ այն բազմապատիկ թելադրու-
թիւնները, զոր կը պարտինք Բիւլէրքէքի երկասիրու-
թեան, սակայն չեմ կրնար մէկալ կողմանէ չիտատու-
փանիլ թէ իր մեկնութիւններն ու մեթոդը շատ տեղ
կը ստիպեն ընդդէմ դառնալու: Գլխաւորաբար ընդ
վայր կը փնտռենք Բիւլէրքէքի քով սեւագիր արձանա-
գրութեանց անուններուն մեծ ճշդութեամբ յառաջ բն-
ութիւնը: Այս կողմանէ զանցառութիւնք եւ անճշդութիւնք
անհամար են: Նմանապէս այնպիսի՝ մինչեւ նպատակին

կիրգան անոր հարկ բերին: Հարտիշ (ա)ն գետեղելու կամ դնելու ենք իրեն հետ յիշուած այս երկիրներուն մօտերը: Սաղմ. կոթ. 168 յիշուած Հարտիշե (?) վրայ՝ տե՛ս վարը:

Բ. Հառան (Հառան): Սաղմ. կոթ. 181 Հառանաի անունէն յառաջ կայ՝ . . . Բուրի-սա (?)-աի, որ հառանականագոյնս նմանապէս երկրի անունն է. կիրգանի եւ . . . Բուրիսաի միջեւ բնագիրը փոքրիկ բաց մ'ունի. Հառանայէ ետքը կու գան Հուշգանա եւ Անդիա: Սաղմանասար Բ. ի Թագաւորութեան 31^ր տարին Դաիան-Աշուր տուրտանն այս ամէն երկիրներէն անցաւ: Նախորդ տարին ալ նոյն անձը Մանեանց երկրէն գալով Հառունա (?) = Հառանա (?) մտած էր, ուր Հառանա-ի իշխանն իւր մայրաքաղաքին եւ ուրիշ քանի մը քաղաքներուն առնուելէն ետքը՝ անձնատուր եղաւ եւ կառքի

ջծառայելու չափ՝ ընդարձակութեամբ կը գործածուի սա խաբուսիկ միջոցը, որով արծանագրութեանց անունները նոր անուններու հետ կը նոյնացուին եւ կը գործածուին տեղերն որոշելու:

Հատուածներուս միօրինակութիւնը պատճառներու դիտմամբ՝ առ այժմ՝ դեռ կը պահեմ Ռամմանիրարի եւ Սամիրամման ընթերցուածը. յայտնի է որ այս անուններն այժմ տառադարձելու էր Աղաղնիրարի եւ Սամիրաղաղ՝ հիմնուելով Սարգուր Գ. ի կոթողին վրայ, որ գտնուեցաւ Վանայ Ս. Պողոս եկեղեցւոյ մէջ: (Հմմտ. Beck und Lehmann, Verhandlungen d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1898, S. 570. WZKM XIV, 20.) — Երկասիրութեանս առաջին երկու մասերուն լոյս տեսնելէն ետքը՝ անդրագոյն ուսումնասիրութեամբ եւ հոս հոն ցրուած մատենագրութիւնն աչքէ անցնելով՝ պէսպէս նորանոր նիւթեր ստացայ. ի վեր քան զամենայն՝ 1^ե մանի եւ Բեւքի 1898-1899ի հայկական արշաւանքն առիթ կու տան ինձ՝ մեկնութեանցս այլ եւ այլ կէտերը եղանակաւորելու: Այս ամէնուն պիտի դառնամ Յաւելուածով մը, որ այս երեք մասերուն ցանկն կամ բովանդակութիւնն ալ պիտի ամփոփէ իւր մէջը: Ծ. Հ.

ձի տուրք կամ հարկ խաւրեց: Ասկէ ետքը տուր-
տանը Շուրդիրա եւ Պարսուա գնաց: Ասարհագ-
դոնի ատեն կը վախցուէր որ չըլլայ թէ Իշկուզա-
ցիք — որ մինչեւ Հուբուշկիոյ կիրճը հասած էին
արշաւելով — Հառանիա եւ Անիսուսկիա քա-
ղաքներուն վրայ յարձակին:

Շուրուսուսուի իշխանանիսա քաղաքը Մ-
սալ-բ-ը կը կոչուէր: Վերայիշեալ Անիսուսկի-
քաղաքն ալ տարակոյս չկայ որ Հառանայէ հեռու
ըլլալու չէր: Ամենէն լաւն է Հառանան՝ արձանա-
դրութեանց վրայ հիմնուելով՝ Ուրմիոյ լճին հա-
րաւային արեւմտակողմը գնել, այլ ոչ լճեզերքին
կից. նմանապէս այս երկիրն այնտեղ զետեղելու
ատեն նայելու է, որ Արուսիի ալ տեղ մնայ: Այս
դիրքին մէջ միայն կարելի է ըմբռնել մէկ կողմանէ
Հուպիշկիոյ եւ Մանի սահմանակցութիւնը՝ արեւ-
մուտքէն, եւ մէկալ կողմանէ Շուրդիրայի եւ Պար-
սուայի սահմանակցութիւնը՝ արեւելքէն: Հա-
ռանայի դիրքն որոշելու մեծապէս կը նպաստէ
Knudtzonի բնագիրը. ինչու որ իմ կարծեօք՝
ամենեւին տեղի չունի այն զանազանութիւնը,
որով Բիլէրբէք (անդ, էջ 155) իրարմէ տարբեր
կը համարի Հառանիան ու Հառանան, որոնց կը
հանդիպինք Անուգսոնի քով: Պէտք ենք անյաջող
համարիլ Շրագերի (KAT: 134) այս Հառանը
Միջագետաց ծանօթ Հառանին հետնոյնացընել:

Գ. Բ-բ-ը (?): Բիլէրբէք (անդ, էջ 156)
կը յիշեցընէ Բուրասի անուն տեղը՝ Չար-չայ գե-
տին վերին ընթացքին վրայ՝ պարսկական գետնի
վրայ,՝ բայց կարծեմ թէ չափէն աւելի դէպ ի
հիւսիս գացած է: Ես կ'առաջարկէի Բաւրիսան (?)
Ուրմիոյ լճին հարաւային կամ հարաւ-արեւմտեան
կողմը՝ Արզանի հարաւային մասին սահմանակից
եւ Հառանայի քով գնել:

1 Հմտ. Hüsing, Orient. Litztg. 1899, սիւն 90.

Դ. ԿՈՒՆՈՒՄԵՐ: Սաղմանասար Բ. Թագաւորութեանը չորրորդ տարին կուլլարէ անցնելով՝ Ջամուա շա բիտանի իջաւ: Համաժամանակագրական պատմութիւնն է որ այս երկիրը մեր առջեւը կը հանէ. արդ՝ այստեղ եղծած մաս ըլլալուն՝ կարելի չէ տեսնել երկրին յարաբերութիւնը: Քանի որ կ'երեւայ թէ կուլլար սահմանակից է Ջամուա շա բիտանի (= Մազամուա) երկրին եւ Ասորեստանի, ուստի եւ Արպեղայի արեւմտեան կողմը՝ Աբրին եւ Ստորին Ջարի միջեւ ձգուող լեռնաշխարհին մէջ փնտռելու ենք այս երկիրը: Հնագրութեան այժմեան վիճակը չի նպաստեր Եէնսէնի այն առաջարկութեան թէ Ասիւնասիրբաղայ Տարեգրութեանց մինչեւ հիմայ Սիլար կարդացուած լեռը՝ կուլլար տառադարձելու է:¹ Հին ասորեստանեայ «ի եւ Կո-ւ նշաններն, ինչպէս որ նոյն արձանագրութեան մէջ կը գործածուին, ի մասնաւորի այս վախճանաւ հետազոտութեան նիւթ ըրի. սակայն որոշ տեսնուեցաւ տառերուն տարբերութիւնը՝ որչափ ալ նման ըլլային: Ուրեմն ուրիշ բան չի մնար ըսելու, բայց եթէ ուր որ բնագրին մէջ Սիլար անունը կայ, հոն շփոթուած են երկու նշանները սխալմամբ:

Ե. ՄՈՐԻՊՊՈՂ Ե՝ ՍՈՐԵՍՏԱՆԷՆՆԵՐԸ: Ասորեստանէ նայելով՝ այս երկու երկիրները ստորին Ջարի մէկալ գին էին՝ կից Ջամուայի եւ թերեւս Ջամուայի սահմաններուն մէջ իսկ: Առնչուելու եւ Ար-ւա լեռները այս երկիրներուն վրայ կ'իշխէին: Տիգրաթ-պիղեսեր Առաջին այս երկիրները նուաճած ատեն իշխանանիստ համանուն ՄՈՐԻՊՊՈՂ ամբողջէն առաւ տարաւ «աստուածները, առանին անօթները կամ

¹ Բելլեբէտ, անգ. էջ 46 կը կարծէ կուլլար ըլլալու է Խոյի Սանջակին հարաւային արեւելեան կողմը: (Նկատողութեան առնելու է թէ Ջամուա շա բիտանի ըսուած երկրին գրքին վրայ ինչպէս կը մտածէ:)

² Deutsche Litztg. 1899, սիւն 1114:

ահռելի ճակատ մը տուի ծովու մէջ եւ անոնց պարտութիւն պատրաստեցի. ծովն անոնց արեամբը ներկեցի իբր ասր կարմրագոյն» : «Ոչխարենիէ շինուած նաւերն» ըլլալու են +է+ = տկալաստ ըսուածները, որ ուրիշ բան չեն, բայց եթէ ծայրերը կարուած եւ օդով աւելցուած տիկերէ կազմուած լաստ : Ինչպէս ամէնահին ժամանակները (տես պատկերները Խորսաբաղայ բարձրաքանդակներուն վրայ), նոյնպէս եւ հիմայ՝ ասանկ տկալաստերով կը կատարուի նաւադնացութիւնը Տիգրիսի վրայ : Ընդ հակառակն -- բացի ըսուած նաւերը՝¹ նման պիտի ըլլան ոգորէ շինուած կողովանման այն նաւերուն, որ դրսէն ու ներսէն նաւթով ծեփուած են. ասանկ նաւակներ Եփրատն անցնելու կը դործածեն առանձնական անձինք : Կոթողը կ'ըսէ թէ այս արշաւանքն, որ Սաղմանասար Բ.ի Թագաւորութեան շորրորդ տարին կ'իյնայ, եղաւ դէպ ի Զամուա շա բիտանի : Առաքեստանցւոյ այս ծովային յաղթութիւնը կնքեց Մազամուայի նուաճումն, որ ալ առնուեցաւ Առաքեստանի վարչութեան տակ : 811, 783, 768 եւ 733 տարիներուն՝ Մազամուայի կուսակալներուն Լիմնու ըսուած (տարին պաշտօնապէս իրենց անուամբը կոչելու) պատիւը տրուեցաւ : Տիգրայթ-պիղեսեր Գ. իր Թագաւորութեանը առաջին տարին Բաբելաստանի արամէական քաղաքներուն բնակիչներէն հոն գաղթեցուց : Վերոյիշեալ Նիկդիարայի իշխանանիստն էր Իդ- :

Զամուայի դիրքն որոշելը բնականաբար կախում ունի՝ անմիջապէս այս երկրին քովը գտնուող «ծովուն» ինչ ըլլալը հասկընալէ. ըստ իմ կար-

¹ Ուրբացու է տեսակ մը եղեգն : Զմմա. Delitzsch, Handwörterb. S. 128 եւ Meissner, Supplem. z. d. assyrisch. Wörterb. S. 14. — Վերը պտորագրուած երկու նաւերուն պատկերները տես զ. օ. Kaulenի Assy. u. Babelon. գործոյն մէջ, ԳԼ. Բ. :

ծեացո այս ծովը կրնայ բլաւ միայն Ուրմիոյ՝ լիճը, եթէ ասոր գրեթէ ամբոյստնի աղերսն առանց բռնազբոսութեան մեկնենք: Ուստի Չամուա ընելով կը հասկըցուէր Ուրմիոյ լճին հարաւակողմը, Կիւուրիի հարաւակողմը կամ հարաւային արեւելակողմը եւ Պարսուայի հիւսիսակողմը կամ հիւսիսային արեւմտակողմը գտնուող երկիր մը — մերձաւորապէս այսօրւան Սաուշըուլակ ըսուած տեղը: Շատ հաւանական է որ նախնաբար լոկ տեղագրական Չամուա բացատրութիւնը՝ գործածուելով նաեւ իբր անուն առորեստանեայ գաւառի մը՝ ընդարձակուեցաւ, ըստ որում այս անունը տրուեցաւ հին Չամուայի այն մասերուն ալ՝ որ միեւնոյն կուսակալին յանձնուած էին: Մազամուա (ի մահնաւոր իբր աշխարհագրական եզր՝ եւ ոչ ուշ ժամանակի՝ վարչական իմաստով) = Չամուա (Ասորեստիրբաղայ՝ արձանագրութեանցն)՝ օր ըստ օրէ սովորական դարձող մոլորեցուցիչ հաւասարութեան դէմ պէտք է շեշտել թէ յայտնապէս իրարմէ տարբեր են Մազամուա — որ Սաղմանասարայ համեմատական կամ զուգընթաց տեղերուն մէջ՝ «Չամուա շա բիտանի» կը կոչուի — եւ մէկալ Չամուան: Գալով շա քիտանի յաւելուածոյն, որ ուրիշ տեղեր ալ ստէպ կը գտնուի տեղւոյ անուններն որոշելու, կը կարծեմ թէ լաւագոյնն է Լէնսէնի՝ հետ՝ Երկիր, կալուած «մերոյս տան»

¹ Այսպէս՝ Tiele, Gesch. 199; Hommel, Gesch. 597; Beleck ի Zeitschr. für Assyriol. IX, 352 եւ ի Verhandlungen d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1894, S. 485.

² Այսպէս Համբլ, անդ, եւ Բիլլ, անդ: Տիւր, անդ կասկածեմ կը գտնէ երկու երկիրներն իրարու հետ նոյնացնելը:

³ Deutsche Litztg., 1899, սիւն 1144: Յարակոյս չկայ որ յընթացս ժամանակաց շա քիտանի իր նախնական իմաստը կորսնցուց եւ կամաց կամաց մակբայ եղաւ: Շատ տեղեր կը յարմարի շա քիտանի «հանգիպակաց» թար-

մկնելը, որով Ջամուա շա բխտանի ըսելով կը ցուցուի Ասորեստանցւոյ վարչութեան տակ գըտնուող երկիրը՝ Նինուէի ազդեցութենէն դուրս գտնուող Ջամուայի հանդէպ: Թէ Մազամուա եւ Ջամուա անուանց մէջ առնչութիւն մը կայ, յայտնի է. բայց ասոնց իրարու հետ ունեցած օկզնական փոխադարձ յարաբերութիւնը մինչեւ այսօր՝ գոհացուցիչ կերպով պարզաբանուած չէ եւ կարելի ալ չէ պարզել՝ մեր մինչեւ հիմայ ունեցած անբաւական նիւթով: Իբր նման օրինակ յառաջ կը բերեն՝ Ս. Գրոց Գոգ եւ Մագոգ անունները՝ որ ի միասին կը գործածուին, եւ կամ կը յիշեցընեն տեղեաց ելամական այն անունները, որ մեր առջեւ կ'ելլեն ի մասնկաւ կամ առանց ասոր, զ. օ. Կարբինամա եւ Կարբինա, Դուր Ամմանիմա եւ Դուր Ամմանի, Դուր Ուգասիմա եւ Դուր Ուգասի: Հոմմէլ² բառերուն մերթ սկիզբն եւ մերթ վերջը կցուող այս մասնիկը «ալարողեան» գոյական մը կը համարի՝ «երկիր» իմաստով: Կարելի է թէ Մազամուա յառաջ եկած ըլլայ իսկ Ջամուա բառերուն ի մի ձուլութիւնը:³

Դէլատար⁴ եւ Սէյս⁵ կ'ուզեն ապացուցանել թէ Ջամուա աշխարհագրական գաղափարը կրկին նշանակութիւն ունի: Առաջինը՝ Մազամուայի դէմ

գմանելը (ինչպէս կ'ընեն KB I, էջ 62 եւ Բիւլերմէր, անդ): Հաւանական չ'երեւար ինչ որ մեր առջեւն ունեցած տեղացն մէջ «Բիդանի» տեղւոյ անուն ըլլայ:

¹ Delitzsch, Paradies 246.

² Hommel, Geschichte 597.

³ Նոյնպէս ասանկ կը կարծէ Եէնսէն ի Deutsche Litztg. 1899, սիւն 1114:

⁴ Delattre, Le peuple et l'empire des Mèdes, p. 65—66. Նոյնպէս՝ Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, I, 420.

⁵ Sayce, JRAS XI V 395 եւ Records of the Past, new series IV, 40 (1890).

եղած արշաւանքին անմիջապէս հիւսիսային Ասորիքի Բիտ-Ադինի արշաւանքին յաջորդելէն հրապուրուելով՝ Սաղմանասար Բ. էն անուանեալ ծովը Միջերկրական Ծով մեկնելու մտածութիւնն ունեցաւ եւ՝ ասոր վրայ յենլով՝ Մաղամուան կամ Ջամուա շա բիտանին անոր մօտերը դրաւ. իսկ Սէյս՝ նոյն ծովը Վանայ ծովը համարելով՝ Մաղամուան նոյն լճին հարաւային եզերաց վրայ դրաւ։ Սէյս՝ իր տեսութեանը գլխաւոր ապացոյցը առած է Նիկիդարա-Միկտիարա հաւասարութենէն. այս հաւասարութիւնն իրողութիւն կը համարի, մինչ այս հաւասարութեան՝ լոկ հաւանականութեան յարաբերական աստիճան մը կրնայ ընծայուիլ։¹ Եթէ նոյն իսկ այս երկու յատուկ անուանց նոյն ըլլալը այնպէս ցուցուի, որ առարկութեան տեղի չմնայ, սակայն՝ նկատելով Բելքի յայտնած կարծիքը (էջ 112)՝ ըսելու ենք թէ ամէնէն բանաւորն է ընդունիլ թէ Սաղմանասարայ ծովն է Ռւմիոյ լիճը։ Յամենայն դէպս չեմ ընդունիր որ Մաղամուա անուամբ երկու տարբեր երկիրներ եղած ըլլան։

Վերջին անգամ Բիլէրբէքն է, որ ընդարձակագոյնս խօսած է Մաղամուայի վրայ (անդ, էջ 38 եւն)։ Ս՝ եզրակացութեան կը հասնի թէ Մաղամուա ըսուած երկիրն՝ այն երկիրն կամ այն երկրին մէկ մասն ըլլալու է, զոր Ասուրնասիրբաղ Ջամուա (անդ, էջ 45) կ'անուանէ, մինչ յետնագոյն Մաղամուա կառավարչական գաւառին համար կ'ըսէ թէ ամբողջապէս նոյն չէր հին Ջամուայի հետ, այլ մասամբ միայն նոյն էր, եւ այն ալ՝ առժամանակեայ (անդ, էջ 39)։ Մաղմուայի մինչեւ Ռւմիոյ լճին եզերքը տարածուած ըլլալուն

1 Տես Միկտիարայի համար՝ էջ 111։ Բիլէրբէք, անդ էջ 43, Նիկտ. = Միկտ. հաւասարութեան համար յայտնած տարակոյսը՝ չափազանց է։

դէժ կ'ելլեն՝ ըստ իւր համոզման՝ Կիւուրիի գոյու-
թիւնն Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտեան անկիւնն
եւ այն ճախնային երկիրներն, որ այս լճին հա-
րաւային ափանցը վրայ կը տարածուին: Բիլէրբէ-
ք Զամուլայի կեդրոնը կը գտնէ Շէհրիզուրի՝ մէջ
եւ “Զամուլա շա բիտանի” (յոկ ենթադրու-
թեամբ) “Հանդիպակացն Զամուլա”, թարգմանե-
լով՝ կը զանազանէ արեւմտեան Զամուլա եւ արեւե-
լեան Զամուլա: Արեւելեան Զամուլան է իբր թէ
Զամուլա շա բիտանի կամ Մազամուլա ըսուածը.
իսկ Սաղմանասար Բ.ի ծովամարտը տրուած է
Բիստանի հարաւ-արեւելեան կողմը գտնուող
փոքրիկ Զերիբոր լճին վրայ: Բիլէրբէքի՝ մեծա-
պէս վիճելի ենթադրութեանց վրայ հաստատուած
այս տեսութիւնն՝ ըստ իմ կարծեացս, չունի հա-
մոզելի ապացոյցի զօրութիւն: Կիւուրիի սահմա-
նակցութիւնը արգելք չ'ըլլար Մազամուլան քիչ
մ'աւելի դէպ ի հիւսիս դնելու. նմանապէս պէտք
մը չկայ այս երկրին վերին սահմանը մինչեւ Ուր-
միոյ լճին հարաւային ափը մղելու եւ ոչ ալ պէտք
կայ ըսելու թէ Բիստոսէ յառաջ Թ. գարուն
լճին հարաւային ափը քշուած ըլլայ՝ ցամաքին
դէպ ի ջուր քարելովը. տարակոյս չկայ որ աւելի
ուշ ժամանակ կազմուած է ճահիճը՝ ջրոյ զան-
դուածին սաստիկ նուազելովը: Ինչպէս այլք ալ
չեշտած են,² շատ զարմանալի պիտի ըլլար համե-
մատաբար փոքրիկ Զերիբոր լճին Ասորեստանյինե-
րէն “ծով” ստորագելւոյն արժանանալը: Մազա-

1 Ասոր վրայ տե՛ս վարը՝ “Զամուլա”, անուան տակ:

2 Lit. Centralbl. 1899, Sp. 1162 (քննադատու-
թիւն Բիլէրբէքի գրքին վրայ): Բիլէրբէք, (անդ, էջ 47
Ծան.) նոյն լճին “ծով” կոչուելուն նման օրինակ մը (Ան-
աիբի լիճը) կը բերէ, բայց այս օրինակին արժէքը կարելի
չէ ճշդել, վասն զի բնագիրն շատ պակաս տեղեր ունի:
Նմանապէս Եէնսէն (Deutsche Litzt. 1899, Sp. 1114) Զե-
րիբոր լճին դէժ է:

մուսայի գիրքը վերջնականապէս որոշելը մեծապէս կախում ունի Կուլլարի գիրքին խնդրէն. այս խնդրոյն պատասխանած ատեննիս հարկ է որ հեռանալք հոռ ալ Բիլլէրբէքի տուած պատասխանէն (անդ, էջ 46): Այսու հանդերձ Բիլլէրբէք բոլորովին հակառակ ալ չէ այն ընդհանուր կարծեաց, որ իրաւամբ այն խնդրական «ծովը»՝ Ուրմիոյ լիճը կը համարի (հմտ. անդ, էջ 48—49):

Կարելի չէ Բոննի-ի (Բոննգիշ) կրճին տեղն ապահով կերպով որոշել: Շատ կարելի է որ Բունախի կիրճն ըլլալու է այն լեռնացքն, որ Ռայէտ եւ Հանի ըսուած տեղերն իրարու հետ կը կապէ. եթէ ճիշտ է մեր այս կարծիքն, այն ատեն հաւանականութեան յետին աստիճանին կ'իջնայ Հիւսինգի Բունախ = Բունասի (Բունիտա) հաւասարութիւնը, վասն զի զամուսկան Բունասին՝ շատ աւելի դէպ ի հարաւ գտնուող գաւառ մը կ'ուզէ, ինչպէս յայտնի է առնչութենէն: Նմանապէս չեմ կրնար ընդունիլ Բելքի այն տեսութիւնը, որ Բարիտէի կիրճը կը նոյնացընէ Բունախի կրճին հետ (տես վարը):

Բ. Բարհաղիա (Բարհաղա): Բարհաղիա կը յիշուի միշտ Մազամուլայի հետ մէկտեղ, իսկ Բարհաղա՝ Մէզուի հետ միատեղ: Թէ՛ Մէզու եւ թէ՛ Բարհաղա յարգի էին իրենց ձիարուծութեանը համար: Բարհաղա՝ ձայնական տեսակէտէ՝ հնագոյն ձեւ մը կը ներկայացընէ՝ (Բարհաղիա՝ ծագած ըլլալով Բարհաղիա ձեւէն): Որոշ նշաններ չըլլալուն՝ Բարհաղիայի գիրքն յընդհանուրն միայն

1 Բիլլէրբէք կը շեշտէ նմանութիւնը Նիկոմամա անուան՝ Նիկ-գիարայի եւ Նիկ-գիթի հետ. սակայն այս նմանութիւնն ամենեւին չի լուսաւորեր՝ տեղւոյն գիրքն որոշելու խնդիրը:

2 Այս անուան համար հմտ. Բար-զանիշաում եւ Բար-սինդու:

կրնանք որոշել՝ գնելով առաւել կամ նուազ հեռու Մագամուլայէ։¹

Գ. Զ(Ս)՝ Բաւոյն : Ասորենասիրբաղայ ատենէն միայն ունինք տեղեկութիւն այն պատերազմական ընդհարումներուն վրայ, զորոնք ունեցան Ասորեստանցիք՝ Չամուլայի բնակչացը հետ : Ասորենասիրբաղ թագաւորութեանն 3^ր տարին (882ին) արշաւանք մ'ըրաւ ապստամբ Դագարա երկրին դէմ, որ Չամուլայի կը վերաբերէր, եւ թշնամեաց բանակներուն յաղթեց Բաբիտէի կրճին մէջ. 1460 հոգի կոտորեց սուրբ : Դագարայի նուաճման յաջորդեց Բարայի նուաճումը : Այս առաջին արշաւանքով ստացուած զինուոր յաջորդութիւնն առաւել ազդեցիկ ընելու դիտմամբ՝ Ասորեստանցւոց թագաւորը Չամուլայի դէմ նոր մեծ արշաւանքի մը ծրագիրը կազմեց. պատերազմը սկսաւ նոյն տարին՝ աշնան :² Բանակն կակղէ՝ ճամբայ ելլելով՝ դար-

1 Բիլլերբէք, անդ, էջ 75 Բարհազան՝ Մագամուլայի վերաբերող երկիր մը կը համարի :

2 Քանի որ այս պատերազմն ալ այն տարին կ'իյնայ, յորում եղած է առաջինը, կրնայ երկրորդն առաջնոյն շարունակութիւնը համարուիլ : Ճիշդ խօսելով՝ պէտք է Չամուլայի դէմ երեք արշաւանք զանազանել (Հմմտ. Ասորեն. Բ. 51) : Վերջին տեղն իրաւամբ ի վկայութիւն կը կոչէ Բիլլերբէք (անդ, էջ 22) Պայսերի դէմ :

3 L. Rawl. 7, No. H. հրատարակուած արձանագրութեան գտնուած տեղւոյն նայելով կակղին կը փնտռեն Շէմամիկի մէջ՝ Արբեղայի հարաւ - արեւմտակողմը. Հմմտ. Layard, Discoveries in the ruins of Nineveh and Babylon p. 223 ff.; Hommel, Gesch. S. 565 Ծան. : Բեւեւ եւ լէման Գվեր ըսուած գիւղը (իբր 50 քիլոմետր հեռու Մուսուլէ՝ դէպ ի հարաւ - արեւելք, Ռովանդուզի ճամբուն վրայ՝ Էրբիլի վրայէն) տեսան արձանագրութիւն մը՝ որ տեղեկութիւն կու տայ կակղի քաղաքին պատնէշներուն կամ ամրոցին ի ձեռն Սանհերիբայ նորոգուելուն վրայ : Դեռ ապահով կերպով ստուգուած չէ ո՛ր են այն աւերակներն, որոնցմէ առնուած է այս արձանագրութիւնը : Կ'երեւայ թէ աւերակ-

զերէ՛ք, ՆԵՐՈՅԵՆ

ձեալ քալեց դէպ ի Բաբիտէի կիրճն եւ ասկէ՝ դէպ ի Նիսիր լեռները: Այս լեռանց մէջ կամ մօտերը գտնուող Լարբուսա, Դուր-Լուլումա, Բուճիսա եւ Բարա երկիրները նուաճուեցան եւ անոնց վերաբերեալ 150 քաղաք կողոպտուեցան եւ կործանեցան: «Ամբողջ Չամուլայի թագաւորները՝ ձի, արծաթ եւ ոսկի», հարկ տուին եւ տոնոցմէ զատ ստիպուեցան յանձն առնուլ ձրիաբար ցորենեղէն եւ յարդ տալ: Դադարայի շրջանը՝ դէպ ի Նիշպի լեռներն եղաւ ասպատակ մը, որուն վախճանն էր միւսանգամ ձեռք ձգել առաջին արշաւանքի ատեն առնուած երկիրն, որ այս միջոցին Ասորեստանցուց ձեռքէն ելած էր:՝

Չամուլայի դէմ եղած վերջին եւ ամենէն կարեւոր արշաւանքը կը բռնէ թագաւորութեան ամբողջ 4^ր տարին: Ա՛յերեւայ. թէ պատերազմական գործառնութեանց սկզբնակէտը դարձեալ Կակչի եղած է: Բանակը չուելով կ'անցնի Նախ ստորին Չաբի վրայէն, Բաբիտէի կիրճը կը կտրէ եւ Ռադանու գետն անցնելէն ետքը՝ Դադարայի մէջ գտնուող Սիմակի լեռներուն ուղղութիւնը կը բռնէ: Ասորեստանցուց զինուորները Տուռնատն ալ անցնելէն ետքը՝ կը թափին կարգաւ Չամուլայի Արաշու(ա), Հուգուն, Կիսիրտու, Բարա, Լարբուսա (Կիրտիարա), Դուր (= Դուր-Լուլումա),

ներք կը գտնուին Շէմառիկ արեւելակողմը. տես ասոր վրայ, Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesell. 1899, S. 415 ff. Թէ Բիլէրբէք Ինչ ապացոյց ունի Կակչին Ալշի կարգաւոր (անդ. էջ 4, 22 եւն), ինծի առեղծուած է:

1 Բիլէրբէք անդ. էջ 27 կրնայ իրաւունք ունենալ. երբ Ասուրն. Բ. 44 եւն կը նկատէ ամփոփում մը 882 տարեդէն յաջողութեանց: Բայց կարծեմ թէ ամենեւին կռուանչունի. երբ Նիշպի-լեռանց վրայ եղած ասպատակը կը համարի յաջորդ արշաւանքին պատրաստութիւն՝ իբր թէ նոյն ասպատակութիւնն լոկ նպատակ ունեցած ըլլար Շէրթիգոր տանող հարաւային անցքը քննել:

Բունիսա՝ նահանգներուն վրայ եւ կը հասնին մինչեւ Հաշմարի կիրճը՝ նուաճելով ամէնքը։ Արձանագրութեան հետեւելով՝ այս արշաւանքին շարունակութեանը համար երկու բան կրնանք հնարաւոր համարիլ։ Կամ գլխաւոր բանակն՝ իրեն յանձնուած պաշտօնը յաջողութեամբ ի գլուխ հանելէն ետքը՝ դարձեալ Արաշտու(ա) կենդրոնացաւ, որպէս զի այս տեղէն նոր յարձակում մ'ընէ, կամ երկու ձեռնարկութիւններն ալ միեւնոյն ժամանակը կ'իյնան, այսինքն՝ երբ բանակին մէկ մասը վերոյիշեալ նահանգները նուաճելով զբաղած էր, մէկալ մասն Արաշտու(ա)էն ճամբայ ելած էր՝ Զամուլի գլխաւոր քաղաքը հասնելու։ Բանակին այս մասը կամ ամբողջ բանակը՝ Լարա եւ Բիգիգի լեռանց մէջէն անցնելով՝ կիրճի մը մէջ անհետացող ճամբան բռնեց եւ գրաւեց Զամուլ մայրաքաղաքն։ Զամուլ Ասորեստանցւոց բանակներուն բանակատեղին եղաւ եւ մերձակայ գաւառաց գէմ մղուած ասպատակութեանց կենդրոնը դարձաւ։ Զամուլէն ճամբայ ելլելով՝ անցան նախ Լալուն եւ յառաջացան մինչեւ Եսփնի բնուած դժուարին լեռները։ Կամ այս լեռներէն եւ կամ դարձեալ Զամուլէն ճամբայ ելլելով՝ Ասորեստանցիք անյան Եգիւրն եւ Ամեկա իշխանին ամբողջ երկիրները գրաւեցին, որ Սուանի եւ Ելանիս լեռանց մէջ կը գտնուէին։ Նմանապէս Զամուլն կենդրոն ունէին

¹ Ասուրն. Բ. 59 խոսքը, որ կը պատմէ Բարա եւն երկիրներուն մինչեւ Բունիսա նուաճումը, կապակցութիւնը կը խանգարէ. հաւանականօրէն խառնաշփոթութիւն մը կայ։ Մեծապէս մտադրութեան արժանի է Բիլլերբէքի առաջարկութիւնն անդ, էջ 30, որ կ'ուզէ այս տեղն՝ յենլով Ասուրն. Բ. 44ի վրայ՝ փոխադրել նախորդ տարւան վրայ տրուած տեղեկութեան վերջը, ուստի մերձաւորապէս Ասուրն. Բ. 49։ Եթէ ուղիղ է այս անտութիւնը, յայտնի է որ այն ատեն Ասորեստանցիք միայն մէկ անգամ նուաճած են այս երկիրները։

այն յանդուգն արշաւանքներն, որոնց վախճանակէտն էին Նիշպի եւ Լարս անկոխ ու ամեհի լեռները. Լարայէն Ասորեստանցիք իջան Արաիգի: Մեր արձանագիր աղբիւրը կ'ըսէ թէ երրորդ արշաւանքին արդիւնքն եղաւ Նուաճումն «իշխանաց համօրէն Զամուլայի», որ «արծաթ, ոսկի, կապար, պղինձ, պղնձեայ անօթներ, գոյնզգոյն զգեստներ, ձի, արջառ, ոչխար եւ գինի» հարկ տուին: Այս տարւան յիշատակաց արժանի գործառնութեանց շարքը կը փակուի՝ Լուգուն, Լարտիշ(ա), Լուբուշկիա եւ Աիրզան երկիրներուն տուած հարկն առնելով եւ շինելով Զամուլայի Ատիլա հին աւերեալ քաղաքը:

Սաղմանասար Բ.ի (Բալաուուտի արձանագրութեան) յիշած «Զամուլայի Ծովը. կրնայ միայն Ուրմիոյ լիճն ըլլալ: Ասկէ զատ Զամուլան միայն թղթակցական մատենագրութեան մէջ մեր գիմացը կ'եւլէ:

Ասուրնասիրբաղայ տարեգիր արձանագրութիւնը մեզ կը ծանօթացնէ շատ մի լեռներ, որ կամ ամբողջապէս եւ կամ մասամբ Զամուլայի կը վերաբերէին: Այս լեռներն են՝ 1. Նիշի. Ասորեստանցւոց թագաւորն այս լեռնաշղթային հասաւ՝ մէյ մը Տուկուլտի-Աշուր-ասբատէ եւ մէյ մ'ալ՝ Զամուլայէ գալով. այս լեռնաշղթային մէջն էին Դագարայի քաղաքներն եւ Արգիզուի իշխանին հպատակող տեղերը: 2. Սիմի. Բաբիտէն հաշուելով՝ Ռագանուի մէկալ կողմը կը բարձրանար այս լեռն ու կ'երկարէր գէպի Տուռնատ: Սիմակիի քովը փնտռելու է 3. Աշիւ-լեռը: Զամուլի մօտ էր 4. Լ-ը, որ կը նկարագրուի իբր վայրկենի անկիւն երկիր մը, որուն թաւ մացառուտներուն մէջէն հարկ եղաւ կացինով ճամբայ բանալ պատերազմիկ կառաց: Լարայի ճիշդ գիմացը կը տարածուէր 5. Բիքիլի. այս երկու լեռներն իրարմէ կը բաժնուէին կիրճով մը: 6. Եփնի, անկոխ լեռ

մը, ուր հասաւ Ասուրնասիրբաղ Զամրույէն գալով՝
Եղիւրը անցնելէն յառաջ: Նստիւր ըստած երկիր-
նեթուն ամենէն արեւելեանին՝ Տումմէի մէջն էր
մասամբ այս լեռն, ինչպէս նաեւ Ուրիւնի եւ Արունի:
Եղիւրի մէկաւ կողմը՝ Ամեկայի պետութեանը մէջ
կը բարձրանային 7. Սոռնի, 8. Եւնիւն եւ
9. Սոքոն:

Բունասի անուն երկրին վրայ կ'իշխէր
10. Նիսիւր լեռը, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեծ դեր
մը կը խաղայ Նոսեղեղի պատմութեան մէջ, ըստ
որում կ'ըսուի թէ Ում-նա-պիշտի, Բաբելացւոց
Նոյին տապանն այս լեռան վրայ իջած է: Նիսիւր,
որուն ստորոտն հասաւ Ասուրնասիրբաղ՝ Բաբելոնի
կիրճէն գալով, ստորին Զաբի եւ Ռադանուի
միջեւն էր. այս ըստածին մեծապէս կը յար-
մարի, երբ աշխարհագրական ցանկին մէջ (II R 51,
Nr. 1) կը ներկայանայ՝ իբր լեռն Գո-տի, ինչու
որ Գու կամ Կու ըստածներուն բնակավայրերը
դնելու ենք՝ Ադաիմ եւ Գիեալա գետերուն վերին
ընթացքին վրայ գտնուող կողմերը: Նիսիւրի գիւղքն
որոշելը կախում ունի Բաբելոնի կիրճին գիւղքն
որոշելէ. իսկ այս կիրճին գիւղքին համար գլխաւո-
րաբար նկատողութեան առնուելու է այն կիրճն,
որ կը կտրէ Կարա-դաղը եւ կը գտնուի Ալթըն-
Քէօփրիւի հարաւ-արեւելակողմն եւ Բիլլիի արեւ-
մտակողմը: Ըստ այսմ Նիսիւրը պիտի ըլլայ Կարա-
դաղի արեւելակողմն եւ Ռադանուի հիւսիսակողմը
բարձրացող բազմաթիւ լեռնաշղթաներէն մէկուն
(Խալխալան-դաղ, Թոքմադաղ եւն) մէջ: Առանց
կամայականութեան՝ չի կրնար այս լեռը վերջնա-
կանապէս որոշուիլ: Ասանկ կամայականութիւն է,

1 Այս տեղն սանկ հասկընալու ենք. «Նիսիւր, լեռն
յերկիրն Գու:», Հմմտ. նախընթաց Յեմնա շագ Ելամտի:
Ինչպէս Նիսիւր եւ Գուաի համանիշ եւ նոյնանիշ չեն, նոյն-
պէս չեն Յեմնա եւ Ելամտի:

երբ Բիլլէրբէք կ'ըսէ թէ բուն Նիսիրն է Պիր-Օմար-Գուգրուն։¹

Արձանագրութեանց յիշեալ Գուտի անունը կ'ուզէ տեսնել Սէյս (JRAS XIV, 393) Զէբէլ Զուգի անուն մէջ, ըստ ասորական աւանդու-թեան՝ Հրէից եւ Քրիստոնէից քով՝ եւ այս աւանդութեան հետեւելով Մահմետականք կը համարին այն լեռը, որուն վրայ նստած է տապանը.² այս պարագայի մէջ՝ ըսել կ'ըլլայ թէ ասորական աւանդութիւնն եւ հին Բաբելականը իրարու կը համաձայնին եւ ասով Նիսիրը նշանցուած կ'ըլլայ այսօրւան Զէբէլ Զուգիի հետ։ Նախ եւ յառաջ այս ըմբռնման դէմ՝ պէտք ենք ըսել թէ մինչեւ այսօր արձանագրութիւններէն որ եւ է ապացոյց չունինք՝ Գուտի ըսուածներուն մինչեւ այսօրւան Բոկտանի կողմերը տարածուելուն վրայ։ Եթէ վերոյիշեալ ըմբռնումն ուղիղ է՝ ենթադրութեան ապաւինելով ըսելու է թէ Գուտի ըսուածներն վերջէն դէպ ի հիւսիս՝ Վանայ լճին հարաւային եզերքը մղուեցան. ասով այլ եւս օտարոտի չ'եւրեւար լեռան մը ասոնց անուամբ կոչուիլը։ Այսմ թէ արդեօք քրիստոնէական թուականին սկիզբ-

1 Հմմտ. Կա-ի համար Delitzsch, Paradies S. 234; Hagen BA II, 245 ff. Ասկէ խոտորելով՝ Delattre, Le peuple et l'empire des Mèdes p. 101 Կա-ն կը փնտռէ վերին Եփրատայ կողմերը՝ Ուրմիոյ լճին մօտ, իսկ Վիլհելմ (Untersuch. z. Altorient. Gesch. S. 131)՝ Միջագետաց տափաստանին մէջ։ Կարծեօք՝ այս երկու տեսութիւններն ալ այնչափ համոզիչ ապացոյցներ չունին, որչափ Դեմիւլինը։

2 Սկզբնաբար Արաբիոյ մէկ լեռը կը հասկընային Գուգի ըսելով, որուն համար Ղուրանն ալ կ'ըսէ թէ Նոյի տապանին իջած տեղն է։ Այս լեռան անունն՝ Արաբացւոց Քրդաստան եւ Միջագետք արշաւած ասենն՝ անցաւ Բոհտանի։ Ասորական աւանդութիւնը կախում ունի հին հրէականէն. արդէն Բերոսոս կ'ըսէ թէ տապանն իջաւ «ի լեռան Կորդասաց», այսինքն՝ ի Բոհտան։ Թերեւս Զէբէլ Զուգին՝ արձանագրութեանց Նիսիրն ըլլայ։

ները՝ Միջագետաց եւ հիւսիսային սահմանակից լեռնաշխարհներուն բնակչաց մօքին մէջ դեռ ամբողջապէս անջնջ մնացած են ջրհեղեղի հին բաբելական զրոյցն եւ տապանին՝ Գուտի ըստածներուն մէկ լեռան վրայ դադար առնուլն, եւ թէ Գուտի եւ Զէբէլ Զուգի անուններուն նմանութիւնն ազդած է՝ ասորական աւանդութեան մէջ վերջնոյն տապանակիր լեռը համարուելուն: Ինչ որ ալ ըլլայ, Նիսիր = Զէբէլ Զուգի հաւասարութեան կարեւորութիւն տալու չէ.² վասն զի Ասորնասիրբաղայ տարեգիր արձանագրութեան Նիսիրը պիտի չուզեն բաժնել ջրհեղեղի պատմութեան համանուն լեռնէն: Հաւանական է որ Նիսիրն էր Բաբելացոց եւ Ասորեստանցոց նոյն լեռնաշղթային տուած գործածական անունը. այս պարագային մէջ կարելի է թէ սեմական բառ ըլլայ՝ «փրկութիւն», նշանակութեամբ՝ կամ գիտմամբ ընտրուած ջրհեղեղի պատմութիւնն ակնարկելու եւ կամ հիմնուած լոկ ժողովրդական ստուգաբանութեան վրայ. ըստ այսմ բառախաղը կ'ըլլայ պատճառ՝ ջրհեղեղին այս լեռան հետ կապուելուն: Լուլլուցոց մէջ Նիսիրը Աինիպա կը կոչուէր:

Վերջերս Բելք³ խնդիր յուզելով Նիսիրի դրքին նկատմամբ՝ սա՛ արդիւնքին հասաւ թէ Արբելայի հիւսիս-արեւելակողմը գտնուող լեռնագագաթներն են, որ կը ներկայացընեն Քսիսութրոսի նաւուն իջած տեղը: Այս պարագայի մէջ՝ Ասորես-

¹ Շրագէր ալ Նիսիրի եւ Զէբէլ Զուգի ենթադրեալ նշանութիւնն չի մերժեր (Riehm, Handwörterbuch der biblischen Altertümer 1894, «Արարատ», անուան աակ):

² Zeitschr. f. Ethnol. 1899, S. 113 ff. Հմմտ. նաեւ Լէման WZKM, XIV, 26. «Նիսիր լեռը՝ Արբելայի եւ Ռովանդուզ, Սիդիկանի միջեւ գտնուող լեռնաշղթաներուն պիտի վերաբերի, եւ հաւանական է որ Արբելայէն տեսնուող լեռներուն ամենէն բարձրն է:

տանցւոց թագաւորը նախ ստորին Ձաբն անցած
 ըլլալու է՝ հարաւէն գալով, եւ վերջէն՝ հիւսիս-
 արեւելեան ուղիւ թիւնն բռնած: Առանց նկատու-
 ղութեան առնելու այն դժուարութիւններն, որ
 Ձամուայի արշաւանքն այս կերպով մեկնելէն յա-
 ռաջ կու գան, շատ խախուտ են այն յառաջագիրք,
 որոնց վրայ կեցած է Բելքի կարծիքը: Բելք այն
 պարագայէն, որ Բուռասի Նիսիր լեռանց մէջ Մու-
 սասինայի՝ այսինքն ըստ իրեն՝ Մուսասիրացոյ մէկ
 քաղաքը կը կոչուի, կը հետեւցընէ թէ Բուսասի
 Մուսասիրի մէկ քաղաքը պիտի ըլլայ եւ քանի որ
 Մուսասիրի մէջ է՝ այս երկրին հետ մէկտեղ՝ Ու-
 րարտու-Խաղդիքի պիտի վերաբերի: Ինքը կը
 կարծէ թէ, ինչպէս որ Տոպսաուէի (Սիդիկան)
 ասորեստանեայ արձանագրութիւնը իբր թէ կը
 ցուցունէ, Ուրարտու նախնաբար անունն էր Խաղ-
 դիքի մէկ մասին եւ այն ալ այն մասին, որուն
 մէջն է Նիսիր լեռը: Այս կերպով դիւրաւ կը մեկ-
 նուի, կը կարծէ, Ս. Գրոց այն տեղեկութիւնը,
 որուն համեմատ տապանը “Արարատայ-Ուրար-
 տուի լեռներուն վրայ” գաղար առած է, եւ կը
 համաձայնի Ասորեստանցւոց աւանդութեան հետ:
 Քաղդէացի քրիստոնեայք տապանին իջած տեղը
 համարած են նոյն լեռնաշղթային արեւմտեան
 մասը՝ այսինքն Ջէբէլ-Ջուդին, որ իրենց համար
 ամէնէն բարձր տեսանելի լեռն էր: Նմանապէս
 իրաւամբ կրնանք տարակուսիլ թէ արդեօք Ասո-
 րեստանցիք զուտ տեսական, ծովագիտական դի-
 տողութիւններէ առաջնորդուելով ջրհեղեղի պատ-
 մութեան լեռան գիւղն որոշեցին, ինչպէս որ կ’ընէ
 Բելք՝ իւր կարծիքն ապացուցանելու համար:

Աւերը յիշուած մէկալ երկիրներուն գիւղն
 որոշելը՝ կը կատարենք Ձամուայի երկիրներուն
 վրայ առանձինն խօսած ատեննիս:

Մեծապէս կարելոր է եւ լոյս կը սփռէ ծա-
նօթ երեք գետերուն յիշատակութիւնն, որ կ'ո-
ւոգեն Ջամուան: Այս գետերն են. 1. Ստորին
Ջաբ, 2. Ռաբ-ն-ն-՝ ստորին Ջաբի եւ Տուռնատի
միջեւ. այս գետն է Քսենոփոնի (Արշաւ. Բ. 4, 25)
Փύσχοϋն եւ այսօրւան Ադայիմ. այս հին անունը
պահուած է գեռ Ռադան գաւառին անունը մէջ:¹
3. Տուռնատ, որուն վրայէն Ասորեստանցիք ան-
ցան՝ Ռադանու գետն անցնելէն ետքը: Տուռնատն
է Պլինիոսի (VI, 132) Tornadotus, Թեոփանէսի
(492) Θορνῶν, այսօրւան Դիեալան, որ Բաղդադէն
քիչ մը վար՝ Տիգրիսի մէջ կը թափի: Դիեալայի
գլխաւոր բազուկն այսօր ալ Տամառա կը կոչուի՝
ծագած ըլլալով* Տորմառա (ասոր. ܝܫܪܝܐ) ձեւէն
= Θορνῶ = Տուռնատ:²

Ասորեստանցւոց բանակներն ամէնէն յառաջ
եւ ամէնէն դիւրաւ կը հասնէին Դաբ-ն-ն, որ Ջա-
մուայի ամէնէն մեծ գաւառներէն մին էր: Ասուր-
նասիրբաղայ ատեն՝ այս երկրին վրայ կ'իշխէր Նուր-
Ռամման³ անունով ցեղապետ մը: Ասիկայ՝ Ջա-

¹ Nöldeke, ZDMG, 33, 325 Ծան.: Hoffmann, Syrische Akten persischer Märtyrer, Ծան. Nr. 634. Ջաբի եւ Ռադանուի վրայ տես եւ Delitzsch, Paradies, S. 186.

² Nöldeke, անդ.: Delitzsch, Paradies S. 186-7. Տամառայի վրայ հմտ. նաեւ իմ Babylonien n. d. arab. Geog. I, S. 37.

³ Տիւլի (Gesch. 181) Ջաբ-Ռամման կարգաւորվ կը համեմատէ ասոր հետ Ջա-աբ-ն-ն-ն-ն, որ անունն է՝ Կարգունիայի Նաբու-ապիլ-իդդին թագաւորին եղբորը. կրնար յառաջ բերուիլ նաեւ Տիւ-լա-Ջա-աբ-ն-ն-ն, որ անունն է քաղաքի մը հիւսիսային Բաբելաստանի մէջ՝ Ստորին Ջաբի մօտերը: Համիլ (Gesch. 565) Բիւր-Ռամման կը տառադարձէ՝ հիմնուելով բառիս արեւմտեան գոյնին վրայ: Որչափ ալ գեռ վճռուած չէ թէ ո՞ր ընթերցումն ընտրելի է, սակայն տարակոյս չի կրնար ըլլալ սեմական բառ ըլլալուն վրայ: Անորոշ կը մնայ թէ Նուր-

մուայի առաջին արշաւանքին առեն՝ մօտեցող Ասորեստանցիներուն երեսէն անմերձենալի լեռ մը փախաւ, երբ արդէն Բաբիտէի կիրճին մէջ իւր մարդիկներէն 1460 հոգի պատերազմի մէջ կորսնցուցած եւ 1200 հոգի ալ գերի տուած էր։ Ասուրնասիրբաղ՝ Դադարայէ Բարա գնաց։ Յաջորդ տարին դարձեալ Բաբիտէի եւ Ռադանուի վրայէն Դադարա մտաւ. արջառ, ոչխար եւ գինի հարկ առաւ։ Ասկէ ետքը Ասուրնասիրբաղ Տուռնատն անցաւ։

Բաբիտէն կամ Զամուայի, կամ Դադարայի մէջ համարելու ենք, կամ ուղղակի ասոնց սահմանակից։ Դադարայի իշխանը ամրացուցած էր այն կիրճն, որ իր անունը Բաբիտէն առած է, այս կիրճն էր Ասորեստանցւոյ բանակներուն գուռը՝ Զամուա արշաւելու։ Բաբիտէն կրնայ ըլլալ միայն՝ այսօրւան Ալթըն Քէօփրիւ ըսուած տեղւոյն արեւելեան կամ հարաւ-արեւելեան կողմերը. Հոմմէլ (Geschichte, 565) ալ ասանկ կը կարծէ, բոլորովին ուղիղ վճռելով։ Եթէ մանրամասն հետազօտութիւն մ'ընենք, Բիլէրբէքի (էջ 22 եւն) հետ մենք ալ այն կիրճը պիտի ընտրենք, որ Բիլլէի արեւմտակողմը՝ Կարա-դալ լեռը կը կտրէ. այսօր ալ՝ Ալթըն Քէօփրիւէ Սիւլէյմանիա տանող ամէնէն կարճ ու սովորական կտրուաններուն ճամբան այս կրճէն է։ Տարակոյս չկայ որ Բաբիտէ անանկ հարաւային երկիր մըն է, որ չի կրնար համեմատուիլ Տոսպեան արձանագրութեանց Բաբասին հետ, ինչպէս կ'ուզէ համեմատել Սէյս (JRAS XIV, 486.)։ Երբ Բելք (ZA IX, 352) Բաբիտէի կիրճը Բունաիսի կիրճին հետ նոյնացընելով՝ ստորին Զաբի հիւսիսակողմը կը փնտռէ զանի, այս

Ռամման սեմական ծագում ունէր, թէ այս սեմական անունը մէկ ազդեցութիւնն է Բաբելական-ասորեստանեայ քաղաքակրթութեան։

կարծեաց պատճառն է՝ գիտնականիս Նիսիր լերանց տեղւոյն վրայ ունեցած տարբեր տեսութիւնը (տե՛ս էջ 141):

Դագարայի մէջ էին Ուլէ, Բէր-Գո — որ Նիշպի լերանց մէջ էր եւ Զամուլայի երկրորդ արշաւանքին ատեն կործանեցաւ — , եւ Լափալփա: Ասուրնասիրբաղ Թագաւորութեանը երրորդ տարին Ուզէն, Բիրուտուն եւ Լագալագան առաւ՝ ուրիշ 100 փոքրագոյն տեղերով մէկտեղ եւ ասոնցմէ արջառ եւ ոչխար աւար տարաւ:

Վերը ցոյց տուինք թէ ո՛ւր կ'իյնայ Բաբիտէի կիրճը. արդ՝ նոյն կիրճէն կը հետեւի թէ Դագարա պիտի իյնայ Կարա-դաղի արեւելեան կամ հարաւարեւելեան կողմը: Արեւելքէն սահմանակից էին Նիսիր լեռը, Բունասի եւ Լարբուսա երկիրները. դէպ ի հարաւ Դագարա կը տարածուէր Ռադանուէ անդին՝ դէպ ի Տուռնատ եւ կը շոշափէր Աբաշտու(ա)ի իշխանապետութիւնը: Սիմակի լեռն, որ Ռադանու եւ Տուռնատ գետերուն մէջտեղը կը գտնուի, հարաւ-արեւելեան սահմանաբաշխն է, եւ մեր դիմացը կ'ելլէ Սէգիրմէ-դաղի կամ քիչ մ'աւելի արեւելեան լեռնաշղթայի մը մէջ: Ազերու կը բարձրանար Սիմակիի մօտերը: Որչափ ալ ճշդիւ որոշել կարելի չէ թէ ո՛ւր էր Նիշպի, որուն մէջ դագարեան տեղեր կային, սակայն Տուռնատի մօտերն գտնուող լեռներէն մին պիտի ըլլայ: Բիլլերբէք (անդ, էջ 24) Դագարան կը համարի Կարա եւ խալխան լեռներու եւ Սէգիրմէ-դաղի կամ Բիլլիի եւ Դիեալայի միջեւ գտնուած երկիրը. Նիշպին կ'ուզէ տեսնել Կու-ի-Բալամբօ լեռան մէջ:

Բաբ: Զամուլական առաջին արշաւանքի ատեն՝ Ասուրնասիրբաղ Դագարայէ գալով՝ Բարայի մօտեցաւ ու նուաճեց. այս կուռին ատեն 320 հոգի բնիկներէն պատերազմի մէջ մեռան, 300 հոգի ալ գիրի ինկաւ. արջառ ու ոչխար աւարի տրուեցան: Յաջորդ արշաւանքի ատեն՝ բա-

րացիներէն 50 հոգի պատերազմի մէջ մեռան՝ տա-
փաստանի մը վրայ. զամուսական երբորդ արշաւանքի
ատեն՝ Բարա երկրին քաղաքները աւերեցան: Բա-
րա՝ երկու անգամ կը յիշուի Բունիսայի եւ Լար-
բուսայի հետ միատեղ. ուստի՝ վերջնոյն կամ Նի-
սիրի մօտերը փնտռելու ենք: Բիլէրբէք Բարան կը
նոյնացընէ Տիւ-Բարի անուն քաղաքին հետ, որուն
կը հանդիպինք Ասուրնասիրբաղայ քով եւ հա-
մաժամանակեայ Պատմութեան մէջ: Ասուրնասիր-
բաղ կը պարծի որ նուաճած է այն երկիրները, որ
“Ստորին Չաբի մէկալ դին՝ մինչեւ Տիւ-Բարի կը
տարածուին՝ Չաբան երկրին վերելը:” Ռամման-
նիրարիի ատեն՝ Բաբելոնի հետ դուռնած դաշնա-
դրութեամբ մը՝ երկու երկիրներուն սահմանները
որոշուեցան գծով մը “Չաբանի վերելը գտնուող
Տիւ-Բիտ-Բարիէ մինչեւ Տիւ-շա-Բատանի եւ
Տիւ-շա-Չաբգանի:” Ասկէ կը հետեւի թէ Տիւ-
Բարին էր՝ Բաբելոնի վերաբերող ամենէն հիւսի-
սային կամ հիւսիս-արեւելեան քաղաքը: Քանի
որ Չաբան՝ ստորին Չաբի բաբելական կողմը երկիր
մըն է յայտնապէս, ուստի Տիւ-Բարիի դիրքն որո-
շելու համար ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ ու-
ղիղ մեկնել թէ ինչ ըսել է շօ ելլա՞ն: Եթէ այս
շօ ելլա՞ն “վերելը” գտնուող թարգմանենք, այն
ատեն ամենէն բանաւորն է ըսել թէ Տիւ-Բարին
ալ նմանապէս ստորին Չաբի բաբելական կողմը
փնտռելու է. իսկ եթէ շօ ելլա՞ն “հիւսիսային”
թարգմանենք, այն ատեն Տիւ-Բարի խոյի սան-
ջակի կողմերը կ’իյնայ: Շատ կարելի է որ Տիւ-
Բարի անուան մէջ ծածկուած ըլլայ Բարբուց
անունը: Տարակոյս չկայ որ Բարա եւ Տիւ-Բարի
իրարու սահմանակից էին. իսկ թէ այս աշխարհա-
գրական երկու անուններն իբարեւ հետ նոյնացը-
նելու է, չեմ համարձակիր որոշել:

Նիսիրի մէջ կը տարածուէին Լարբուսա եւ
Բունասի երկիրները: — 1. Բունասի կամ Բունիսա:

Այս երկրին իշխանը կը կոչուէր Մահ(-)ափնա։
 Զամուական երկրորդ արշաւանքին ատեն՝ Ասուր-
 նասիրբազ Բունասի ամրոցն եւ անոր վերաբերող
 20 տեղ նուաճեց. անմիջապէս այս նուաճման յա-
 ջուրդող կռուի մը մէջ, որ Նիսիր լեռանց մէջ տեղի
 ունեցաւ, 326 հոգի բնիկներէն սպանուեցան եւ
 ուրիշ 7 քաղաք ալ ստիպուեցաւ անձնատուր
 ըլլալու։ Աւարն էր արջառ եւ ոչխար։ Յաջորդ տա-
 րին ալ զինուց բռնութեան ենթարկուեցաւ Բու-
 նասի։ — 2. Լարբուսա։ Այս իշխանական քաղա-
 քին վըայ կը տիրէր Արտաշէս հարստութիւնը.
 ուստի՝ Վիրտիարա ըսելով ալ այս քաղաքը կը
 հասկըցուէր։ Զամուական երկրորդ արշաւանքով
 Լարբուսայի նուաճման վըայ տրուած տեղեկու-
 թիւնը կը յաջորդէ ուղղակի՝ Բունասիի արշաւան-
 քին վըայ տրուած տեղեկութեան։ Ասորեստան-
 ցոց թագաւորը Լարբուսա ամրոցն ու անոր վե-
 րաբերող ուրիշ 8 տեղ գրաւեց։ Բազմաթիւ բնա-
 կիչք իրենց վերջին ապաւէն ընտրեցին դժուարա-
 մատչելի լեռնագագաթ մը — ապահովաբար՝ Նիսիր
 լեռնաշղթային լեռներէն մին։ Այս փախստական-
 ներէն 172 հոգի ինկան՝ Ասորեստանցոց բանակ-
 ներուն գէմ մըլուած կռուին մէջ։ Առնուած
 քաղաքները կրակի տրուեցան։ Լարբուսայի եւ
 Բունասիի դիրքին խնդիրը կը լուծուի Նիսիրի
 դիրքն սրոշելու համար մեր վերն ըրած փորձովը։
 Դիրքն բոլորովին ճշդելը՝ անկարելի կը համարիմ։

Այժմ՝ յիշուած երկիրներուն դրացի էր,
 կ'երեւայ, Դուր-Լու-Լու-Սա-Սա (== Ամրոցն Լու-
 լուացոց)։ ասոր դիրքն որոշելու համար կարեւոր
 են յաջորդ կրկին շարքերը. Լարբուսա, Դուր-Լու-

1 Բիւլէրմէք, անդ էջ 27, Բունխան, Լարբուսան
 եւ Դուր-Լուլլուման կը դնէ՝ մէկ կողմանէ խալխալան-
 դաղի եւ Սէչիրմէ-դաղի եւ միւս կողմանէ Տոկմա-դաղի
 եւ անոր շարունակութեան միջեւ ձգուող ձորին մէջ։

լումա, Բուենիաս, Բարա եւ Բարա. Աբրաիարա, Դուր, Բուենիաս: Յիշենք, որ Բիլէրբէք, անդ էջ 27, Դուր-Լուլլումաին՝ Ադաիմ գետոյն երկու գլխուոր բազուկներուն միացած տեղը, Սուլէյմանիէյի արեւմտակողմը կը գնէ:

Տուանաթի մէկու կողմը կամ գետոյն հաւաքոյին կողմէ եր Ըմմ-ի. ամրոց մը՝ Աբ-շուր-(-) իշխանին երկրին մէջ: Զամուական երրորդ արշաւանքին առեն՝ երբ տեղւոյս վրայ յարձակում գործուեցաւ, նոյն յարձակման առեն 800 հոգի իրենց մահը գտան: Շատերը գերի բռնուեցան: Որովհետեւ Ասուրնաօրբազ՝ Սիմակիի օտքէն ճամբայ ելլելով եւ գիշեր մը շուելով՝ Ամմալի հասաւ, ուստի՝ այս պարագան աչքի առջեւ ունենալով՝ ըսելու ենք թէ այս քաղաքն անշուշտ կ'իյնար Հուրինի շրջակայքը:

Ամմալիի առման վրայ արուած տեղեկութեանց կը յաջորդէ Տարեգրութեանց բնագրին մէջ նախ՝ Հուգունի եւ Աիսիրաուի վրայ եղած ապստակութեանց յիշատակութիւնը: Որչափ ալ արձանագրութիւնը բացայայտ չ'ըսեր, սակայն կրնանք ընդունիլ թէ այս գործառնութիւնք լոկ շարունակութիւնն էին Արաշտու(ա)ի դէմ եղած արշաւանքին՝ զորաց մի անգամ բռնած ուղւոյն վրայ: Ասորեստանցիք նախ նուաճեցին Հ---(կամ՝ Բ-ի-)Կ--ը՝ շրջակայքը գտնուող 20ի չափ քաղաքներով մէկտեղ եւ արջառ ու ոչխար աւար առնելով իրենց հետ քշեցին տարին: Տարեգրութեանց նոյն սիւնակին մէջ՝ Հուգունացիք Հարաի-չայի, Հուբուշկիոյ եւ Աիրզանի բնակչացը հետ՝ հարկատու կը ներկայանան. յայտնի է որ արձանագրութեան այն տեղն որ եւ իցէ կարենորութիւն շունի՝ Հուգունի դիրքն ստուգելու: Հուգունէ ետքը կարգն եկաւ Աի-իւր-ի՝ Ս-էի-ի ամբողջին, որ ուրիշ 10 քաղաքներով մէկտեղ թշնամուոյն ձեռքն ինկաւ: Արձանագրական տեղեկու-

Թեանց առնչութեան նկատմամբ վերը յայտնած ենթադրութեանս վրայ հիմնուելով՝ կրնանք Հուգունն եւ Կիզիբտուն՝ Հուրինի կողմերը դնել:

Տարակոյս չկայ, որ ամբողջ Չամուլայի ամէնէն կարեւոր քաղաքը համարելու ենք Չաֆու, Ափէյի իշխանանիստը: Ամեկայի “Իշխան Չամուլայի” տիտղոսը կը տրուի կամ ցուցնելու համար որ ինքն էր բազմաթիւ գաւառատէրներու մէջէն ամէնէն հոյակապը, կամ հակցնելու համար որ իշխանութիւնն էր բուն Չամուլան, Չամուլա՝ անձուկ մտքով: Ասուրնասիրբաղ՝ երրորդ արշաւանքին առեւն՝ Ամեկայի իշխանութեան տակ գրտնուող երկիրներուն վրայ յարձակեցաւ պատերազմով: Ամեկա Ետինի լեռները փախաւ, իսկ իր քաղաքները — Չամուլայէ զատ 5 մեծ եւ 150 փոքր տեղ — աւարի տրուեցան ու կործանեցան. խառնուրդի մը մէջ երկիրը պաշտպանողներէն 50 հոգի ինկան եւ 20 հոգի ալ գերի բռնուեցան: Տարեգիր արձանագրութիւնն Ամեկայ երկրին մէջ առնուած աւարը կը նշանակէ՝ երկու ցուցակի մէջ ամփոփելով. այս երկու ցուցակներն ի մի ձուլելով՝ կը ստանանք յաջորդ ցանկը. “պղնձէ շատ մը կահ, պղնձէ երկու վայրի-եզ, պղնձէ անօթներ, պղնձէ սկահակներ, պղնձէ սկաւառակներ, պղնձէ նախ-դէպէ (ըսուած անօթներ), ոսկիէ կամ ոսկւոյ մէջ ագուցեալ շատ մը սկահակներ, արջառ, ոչխար, եւ թագաւորական գանձը:”, Վերն յիշուած 5 մեծ տեղերուն — ամրոցներուն — անուններն են՝ Աբու-Թէֆու, Ամ-Բու, Բ-Բէն-Դու, Իբ-Դու եւ Սէր-Դու:

Ամեկայի իշխանութեան դիրքն որոշելու համար մեծ կշիռ ունի արձանագրութեանց այն տեղեկութիւնն, որուն համեմատ Ասորեստանցւոց թագաւորը՝ Արաշտու(ա)ի քաղաքներէն ճամբայ ելլելէն եւ Լարա եւ Բիդիբգի լեռներուն մէջ գտնուած կիրճէն անցնելէն ետքը՝ Չամուլի մօտե-

յուս: Այս տեղեկութեան վրայ՝ աւելցնելու է ուրիշ ծանօթութիւն մ'ալ, որուն համաձայն Ասորեստանց բանակը՝ Ջամույէ ճամբայ ելլելով յարձակեցաւ Արզիզու գաւառին վրայ Նիշպի լիւրանց մէջ: Ըստ այսմ՝ Ամեկայի երկիրը փնտռելու ենք կամ Դիեալայի հիւսիսակողմը՝ յատուկ մտօք Շէհրիզորի մէջ կամ նոյն գետին հարաւային եղերքին վրայ: Ուստի՝ Լարա եւ Բիդիրգի լեռները ուղղակի Դիեալա գետին եզերքին վրայ կը բարձրանային՝ Արաշտու(ա)ի եւ Ամեկայի երկիրներուն միջեւ: Ասորեստիրբաղ Ջամույէ Ետինի լեռներն երթալու տան՝ Լ-ը-գ- գետն անցաւ, որ անտարակոյս Դիեալայի մէկ ճիւղն՝ է: Թագաւորը Լալլուէն գնաց Ետինի լեռանց կողմերը, որ անկոխ երկիր մին է, ուր իրմէ յառաջ Ասորեստանի թագաւորներէն ոչ ոք եկած էր, կ'ըսուի: Կարելի է թէ Ետինի հաւաքական անուն մըն էր, որով կը նշանակուէին Շէհրիզորի կամ Սիւլէյմանիէի տրեւելակողմը գտնուող հեռաւոր եւ Ասորեստանցոյ քիչ ծանօթ լեռնաշղթաները. ուստի՝ զար-

ւ Բիւլէրմէք. անդ էլ 31, ասորեստանեայ հին Լալլու անունը կ'ազէ գտնել Լուլա անուն մէջ: Զեմկանրուգ գետը Լուլա ալ կը կոչուի: Այս ենթադրութեան վրայ հիմնուելով՝ կը հետեցընէ թէ Ետինի = այսօրւան Սերիքնդի կամ Կուհ-ի-Շահր լեռան հիւսիսարեւմտեան շարունակութեանը: Բայց ոչ ուրեք պէտք է այնպէս մեծ զգուշութիւն, ինչպէս նոր անուանց նմանահնչութեան վրայ հիմնուելով՝ զանոնք արձանագրութեանց անուններուն հետ նոյնացընելու մէջ: Ամէն մէկ մասնական դէպքին մէջ՝ պէտք է կարելի եղածին չափ քննել այսօրւան անուանց ծագումն ու նախնական պատմութիւնը: Այս ըսուածն աչքի առջեւ ունենալով գաղափարն ընելու է Բիւլէրմէքի (անդ, էջ 23 եւն 26) մասնանիշ ըրած նմանահնչութեան՝ Բաբիտէ եւ այսօրւան Բիբան, Բունասի եւ Բասիան անուանց: Բիբան՝ արաբերէն Բաբ = դուռն բառին յոգնակին ըլլալով՝ առաջին հայեցուածքով իսկ կը տեսնուի թէ չի կրնար համեմատուիլ Բաբիտէի հետ:

մանալու բան չէ, երբ կը տեսնենք որ Տղամէի մէջ ալ լեռնագօտի մը Ետինի կը կոչուի՝ ըլլալով այն լեռնաշղթաներուն մէկ բազուկը։ Ես կը կարծեմ թէ այս պարագան մեծապէս կը նպաստէ՝ Արաշ-տու(ա)ի երկիրն Դիեալայի հիւսիսային եզերքին վրայ եղած մտածելու, իսկ Ետինի լեռները՝ հիւսիս-արեւելեան կողմերը՝ սահմանն անորոշ թող-լով։ Յայտնի է թէ այս ենթադրութեան երկ-բայական ըլլալուն՝ ըսել չեմ ուզեր թէ անկարելի ըլլայ՝ Ետինի անունով կրկին լեռանց գոյութիւնն։ Ամեկայի դէմ եղած արշաւանքին վրայ տրուած տեղեկութեան մէջ կը յիշուի ուրիշ գետ մ'ալ՝ Եդէր։ Ասուրն. Բ. 65 եւն կը խօսուի նոր ասպա-տակութեան մը վրայ, որ սկսաւ Զամուէն ճամբայ ելլելով։ Աորեստանցւոց թագաւորը Եդիրն անց-նելէն ետքը՝ մտաւ Ամեկայի երկրին այն մասն, ուր կը բաժրանան Սուանի, Ելանիու եւ Սաբուա լեռները։ Այս լեռներուն դրից խնդիրը կապուած է Եդիրին գիւղն որոշելու հետ. ամէնէն լաւն է ըսել թէ Եդիր ալ Դիեալայի մէկ ծիւղն էր։¹

Զամոււի մօտ՝ Նիշպի լեռանց մէջ էր Արշի-շու։ Ասուրնասիրբաղայ ատեն այստեղ կ'իշխէր Ադա անունով իշխան մը. այս իշխանին կը հպա-տակէր նաեւ Արսիշու։ Զամուական երրորդ ար-շաւանքին ատեն՝ Արզիզու եւ Արսինդու ամրոց-ներն ու Նիշպի լեռանց մէջ ասոնց շրջակայքը գտնուող ուրիշ 10 քաղաքներ ալ առնուեցան եւ հրոյ մատնուեցան. բնակիչները սրախողխող եղան։

¹ Լալու եւ Էդիր նշանակուած են նաեւ Դելլիի քով (Par. S. 187), ուր կ'ըսուի թէ ասոնք Տիգրիսի բա-զուկները չեն. չեմ կարծեր որ մէկը զասոնք ուղղակի ծիւ-ղեր համարի, այլ անուղղակի կամ երկրորդ կարգի ծիւղեր։ Բիլլերէք, անդ էջ 33, կը յիշէ ուրիշ ենթադրութիւն մ'ալ՝ իր ամէն հետեւութիւններովն հանգերձ, որ Եդիրը կը նոյնացընէ վերին Տուռնատի հետ։

Նամակի մը մէջ (K 5291, Rev. 2) կը յիշուի
Դ-Դ-Դ-Դ մը՝ կապ ունենալով՝ Արզիզուի հետ:

Նիշպիի եւ Զամուի քովերն էր նմանապէս
Սիւլաբիւս: Այս երկրին մէկ առանձնայատկու-
թիւնն այն էր որ բնակիչները «կանացի կը խօսէին»,
(կը ծեթեւեթէին, չէնլով կը խօսէին): Ասոնք
հարկ տուին «պղինձ, պղնձէ Գ-Բ-Բ-Բ, պղնձէ Կ-Դ-
Դ-Դ, շաւր-Դ-Դ»: Սիւլարմենացւոց լեզուին պակա-
սութեան նկատմամբ մտադիր կ'ընենք Լէմանի
(Ztschr. f. Ethnol. 1899, S. 113) հետաքրքրա-
կան դիտողութեան, որուն համեմատ այսօր ալ
Ռովանդուզի հարաւակողմէն սկսեալ մինչեւ Էրբիլի
դաշտը եւ Խոյի սանջակը գտնուող գաւառներուն
բնակիչները չկրնալով չ արտաբերել՝ անոր տեղ
ծ կ'արտաբերեն:

Դեռ կը մնայ քանի մը խօսք ալ զամուական
երկու կարեւոր քաղաքներուն վրայ ըսել, որ՝ Ասո-
րեստանի հետ հաղորդակցութեան դիւրութեան
պատճառաւ՝ կայուն բանակատեղի եւ պատերազ-
մական գործառնութեանց եւ Զամուայի մէջ ասո-
րեստանեայ գերիշխանութիւնը պահելու կռուան
եղան: Այս քաղաքներն են՝ Արակդի եւ Ատիլա:
— Ար-Ի-Դ-Դ՝ Լուլլուցւոց քով տեղւոյն սովորական
անունն էր. Ասորեստանցիք նոյն անուն տեղ՝
S-Ի-Լ-Դ-Դ-Ա-Դ-Դ-Դ-Դ-Դ (== «զօգնութիւնն
Աշուրայ խնդրեցի ես») երկայն անունն ընտրեցին:
Ասուրնասիրբաղ՝ զամուական երկրորդ արշաւանքին
ատեն՝ Արակդիէ ճամբայ ելելով գիշեր մը չուեց
եւ Նիշպի հասաւ. երրորդ արշաւանքը կը վեր-
ջանայ՝ Լարա լեռնէն այս քաղաքը «իջնալով»: Այս
կռուաններուն վրայ հիմնուելով՝ Արակդին
փնտռելու ենք Դիեալայի ափին մօտերը, թերեւս
աջ ափին վրայ՝ Հուրինի ուղղութեամբ: Բիլլեր-
բէք, անդ էջ 22 եւ 24, Արակդին — զոր Աիճանի
դաշտին մէջ կը գնէ — կը համարի մայրաքաղաք
Կազարայի. տարեգրութեանց մէջ այս իրողու-

Թիւնը յայտնապէս յիշուած չենք գտներ, բնական է որ ասով ըսել չենք ուզեր թէ ի յառաջագունէ Բիլլերբէքի այս ըմբռնումն անընդունելի է: — Առաջ շատ հին քաղաք մըն էր Չամուլայի մէջ, որ եւ գոյութիւն ունէր Կարգունիաշի Սիբիր՝ Թագաւորին ատենը: Ասուրնասիրբաղ՝ Ատիլա քաղաքն, որ բոլորովին աւերած էր, նորոգեց եւ պատնէշով պատեց: Ասորեստանցւոց սովորութեանը համեմատ քաղաքն շոր անուն մ'առաւ, որ է Իւր-Աշուր = Ամուրն Աշուրայ, եւ ըլլալով շտեմարան «ցորենոյ եւ յարդի համօրէն երկրին», Չամուլայի մէջ այնպիսի դեր մը խաղաց, ինչպիսի դեր խաղացած են Տուշհա եւ Նաիրի (էջ 21): Ասորեստանցւոց Թագաւորը Ատիլայի մէջ պալատի մըն ալ հիմը դրաւ, որ պիտի ծառայէր այն պաշտօնէից, որոնց յանձնուած էր Չամուլայի կառավարութիւնը: Տարեգրութեանց մէջ այս քաղաքին յիշուելու կերպը չի թոյլատրեր ասոր դիրքին նկատմամբ անանկ հետեւութիւն մը հանելու, որ առարկութիւն չվերցընէ: Սէգիրմէի եւ Կարագաղի միջեւ գտնուող դաշտին մէջ զետեղելը,

1 Շատ վիճուած է Բաբելոնացի այս Թագաւորին անձնաւորութեանը եւ Թագաւորաց ցուցակին մէջ անցնելուն վրայ: Հոմմէլ (Gesch. S. 570) զինքը Նապու-ապիլ-իդ-դինի անմիջական նախորդը կը համարէր, իսկ Գեյլ (աս Mürdter, Gesch. v. Bab. u. Ass. II S. 159)՝ Նարու-մուկին-ապիլ(?)ի եօթն յաջորդներէն մին, ուստի ինքն ալ այս Թագաւորին՝ Բաբելական 84 հարստութենէն ըլլալուն կողմն էր: Այս վիճարանութեան այնու ընդունելի լուծում մը տուաւ Պայսէր, որ Ծովաշխարհի ըսուած է. հարստութեան առաջին Թագաւորին անունը Սի-բար-լի-հո-կարդաց (մինչեւ նոյն ատեն Սի-մա-լի-հո-կը կարդացուէր) եւ նոյնացւոյ Սիբիրի հետ: Այս միջոցներուն ամբողջ վէճն այնու գոհացուցիչ լուծում մը գտած է, որ ի Նիու-եօրկ Հոֆմանի ժողովածոյին մէջ խեցի մը գտնուել է՝ նման Կասսեան Թագաւորներէն մնացած խեցիներուն, որուն մէջ Սիբիր Թագաւորին կը հանդիպինք:

ինչպէս կ'առաջարկէ Բիլլերբէք, անդ էջ 35 եւ 37, հնարաւոր է:

Պէտք ենք զամուսական հոգի վրայ դնել նաեւ Հաշմարտութեան երկիրը: Ասուրնասիրբաղ կը պատմէ, ինչպէս վերը յիշեցինք, աւերումն այն տեղերուն, որ Բարա, Լարբուսա, Դուր, Բունիսա գաւառներուն կը վերաբերէին եւ մինչեւ Հաշմարի կիրճին կողմերը կը տարածուէին: Նմանապէս կը պարծի «Բաբիտէի կիրճէն մինչեւ Հաշմար» նուաճած ըլլալուն վրայ: Սաղմանասար Բ. Թագաւորութեանը 24⁺ տարին անցաւ ստորին Զարը, կտրեց Հաշմարն ու «իջաւ» Նամրի: «Հաշմարէ մինչեւ Սիբար» (Սիմաշպատտի) խօսքէն, որով Սարգոն մարական երկիր կը հասկընայ, կը տեսնուի որ Հաշմար սահմանակից էր Մագաիի. հմմտ. վարը Սիբուր (Սիբար) անունն մէջ: Բաբելական A (կամ S) ժամանակագրութեան համեմատ Հաշմարէ էր կարգունիաշի մէկ թագաւորը, որուն անունն էր Էա-մու-կին-շումի:

Դելիշ¹ Հաշմարը կը մեկնէ իբր կասեան բառ. Հաշմար = Կասեան (համանիշ՝ Կարդոն, շիլ-րոն = դիւցազն). այս անունն ալ կրնայ ընտանեաց անուն ըլլալ, ինչպէս որ շատ մը տեղւոյ անուններ առնուած են ընտանեաց անուններէն: Հաշմար անունը կրող կիրճն ու երկիրը պէտք է որ Սիւլէյմանիէի եւ Զոհաբի միջեւ տեղ մը գտնուի. այս պարագային մէջ Նամրի կ'ըլլայ ասոր արեւմտեան կամ հարաւ-արեւմտեան սահմանակիցը (տէս վարը): Բիլլերբէք, անդ էջ 30 եւ 60, համեմատութեան առնելով Ասուրն. Բ, 48—49՝ Բ, 59ի հետ՝ Հաշմարի համար մատնանիշ կ'ընէ Դիեալայի հարաւային ափունքը՝ Սեգիրմէ-դաղի

¹ Delitzsch, Kossäer S. 38. Այնտեղ կ'առաջարկէ Հաշմարը դնել Մագաիի եւ Նիլիպիի արեւելակողմը. այս առաջարկութիւնն բոլորովին անընդունելի է:

հարաւ-արեւելեան ծայրը (Դեշտ-ի-Շամիրամի կողմերը)։

Աւեր տեսանք արձանագրութեանց մեղի ըն-
ծայած կռուաններն՝ մէն մի զամուսկան գաւառին
գիրքն որոշելու համար։ Մեր ստացած արդիւնք-
ներն աչքի առջեւ ունենալով՝ պէտք են ամբողջ
Զամուսկի հիւսիսային սահմանը համարիլ ստորին
Ջարը, իսկ հարաւային սահմանը՝ Տուռնատը
(Դիեալան)։ Տուռնատի վերին ընթացքին հա-
րաւային կամ արեւելեան կողմը գտնուող երկրի
փոքրիկ գիծ մ'ալ (Դեշտ-ի-Շամիրամի քով)
Զամուսկի մաս համարելու ենք։ Արեւմուտքէն
բնական սահմանն էր Արա-դաղի շղթան։ արեւ-
ելքէն սահմանը համարելու ենք այն լեռնագոտի-
ները, որ յատուկ մտօք Շէհրիզորը կը փակեն —
մերձաւորապէս Աւրոման-դաղի յաջորդող եւ դէպ
ի Տէիյետ ձգուող գիծը։ Ի մի բան՝ տաճկական
Սիւլէյմանիյէ սանջակը՝ Շէհրիզորի հետ մէկտեղ՝
կը համապատասխանէ Զամուսկի։ Հաւանականօրէն
յիբըջն Զամուսկի հարաւային կամ հարաւ-արեւ-
մտեան մասը Նամրի անունն ալ առաւ։ Բիլլերէք,
որուն Զամուսկի գիրքին նկատմամբ յայտնած տե-
տութիւնն ընդհանրապէս կ'ընդունիմ, այս երկրին
բնակչացը փոփոխութեան վրայ յաջորդ ստուե-
րագիծը կը ներկայացընէ։ Այն երկիրներն, որոնց
կենդրոնը կը կազմէ Շէհրիզոր, ի սկզբան անդ Նա-
մար կը կոչուէին։ Լուլլուցիք այս ամբողջ երկրի-
ները գաղթեցին ու բնակեցան։ Նամարի բնակ-
չութիւնն յընթացս ժամանակաց խառնուեցաւ
հիւսիսէն խուժող նոր տարրներուն հետ։ Այս
կերպարանափոխութեանց հետեւութեամբը՝ եր-
կրին ու ժողովրդեան հին անունը կամաց կամաց
անսովոր դարձաւ։ Ասուրնասիրպաղ Լուլլուցիներն
այլ եւս ըստ պատահման միայն կը յիշէ։ Նախկին
Նամարը ալ Զամուս կը կոչուի։ Ասուրնասիրբա-
ղայ յաջորդաց ատենն՝ Զամուս անունն ալ կը

կորսուի. այլ եւս Մազամուլա կը լսուի, որ անունն է Ասորեստանցւոց վարչութեան տակ գտնուած երկրին՝ հին Զամուլայի մէկ մեծ կամ փոքր մասն իր մէջն ամփոփելով: Սաղմանասար Բ.ի ատեննեւրէն սկսեալ դարձեալ մէջտեղ կ'ելլէ այս երկիրներուն համար իբր տեղագրական բացատրութիւն՝ նախնական անունը՝ Նամրի ձեւով (փխ. նախկին Նամար անուան). Նամրի կատարելապէս կը համապատասխանէ Զամուլայի՝ աշխարհագրական տեսակէտէ: Այսչափ՝ բնդհանուր գծերով յառաջ բերինք Բիլէրբէքի երկրին բնակչացը փոփոխութեան վրայ ունեցած տեսութիւնը: Բիլէրբէքի՝ առաջին նայուածքին գրաւող նկարագրութիւնը՝ բոլորովին երկբայական կը դառնայ, երբ մանրամասնօրէն քննուի խնդիրը: Նամար (Նամրի) անունն իրապէս չի կրնար նոյն ըլլալ Զամուլա անուան հետ. հմմտ. վարը: Թէեւ միշտ զարմանալի կը քննայ Զամուլա անուան միայն Ասուրնասիրբաղայ բնագիրներէն ծանօթ ըլլալը, սակայն քիչ մը չափազանց է՝ ի լուութենէ ապացուցի մը վրայ հիմնուելով՝ հետեւութիւններ հանել ժամանակակէտէ մը յառաջ ու ետքն եղած իրողութեանց նկատմամբ: Արնայ ըլլալ որ Զամուլա քիչ մ'ատեն թոյլ կերպով կախում ունեցած ըլլայ Ասորեստանէ, այնպէս որ Ասուրնասիրբաղայ անմիջնորդական յաջորդին ատեն պէտք մ'եղած չըլլայ նորանոր արշաւանքներն ընելու այս երկրին դէմ, որով եւ տեղի չկար՝ արձանագրութեանց մէջ յիշուելուն: Վերջէն՝ Ասորեստանի տկար թագաւորներուն ատենը՝ Ասորեստանի ձեռքէն ելաւ այս երկիրը. տարակոյս չկայ որ յետոյ մարական ասպատակութեան մէջ մասնակցութիւն ունեցաւ եւ Ասորեստանի Ը. դարուն մեծ թագաւորներէն նկատուեցաւ լոկ իբր մասն Մադանցւոց: Զամուլայի եւ Մազամուլայի աղբրսին համար տես վերն էջ 130: Ասուրնասիրբաղայ ատեն՝ Զամուլայի մէջ դեռ Լուլուացիք

կային: Հիմայ Զամուայի կը կցենք՝ Լուլլուացոց վրայ ըսելիքնիս:

Դ. Լ՝-ԼԼ՝- (Լ՝-ԼԼ՝-Պ, Լ՝-ԼԼ՝-Բ): Նարամ սինի յաղթութեան սիւնն է ամէնէն հին յիշատակարանը, որուն մէջ կը հանդիպինք Լուլուանուան: Հին-բաբելական ուրիշ չորս բնագիրներու մէջ ալ Դունգի թագաւորին տարիները կը հաշուին իբր՝ ամբ «աւերման Լուլուբումի եւ Սիմուրումի»:

Ռամմանիրարի Ա. կը պատմէ թէ ինքը (նուաճելէն ետքը)՝ Կաշշի, Կուտի, Լուլումի եւ Շուբարի ըսուածներուն քաղաքներն աւերմանէ կանգնեց: Այս թագաւորին՝ Կարգունիաշի Նազիմարադդաշ թագաւորին հետ սահմանի նկատմամբ դրած դաշնագրութեան մէջ ալ կը յիշուի այս երկիրը. «իրենց երկիրները բաժնեցին Տիգրիսի մէկալ եզերքին վրայ գտնուած Պիլասկիէ եւ Արմանակարսայուէ մինչեւ Լուլումէ:» Կուտի, Կաշշի, Լուլումի եւ Շուբարէ (ուրիշ տեղ մը... Նիրի, Լուլումի եւ Մուսրի) ըսուածներուն նուաճմանը վրայ կը խօսի Սաղմանասար Ա.: Լուլուբի ըսուածներուն նուաճումը կը յիշուի արձանագրութեան մ՝ալ մէջը, զոր՝ ամէն երեւոյթներէն դատելով՝ ընծայելու ենք Տուկուլտինինիբ Առաջնոյն: Նմանապէս Աշուրիշէշի ալ կը պարծի Լուլումի եւ Կուտի ըսուածները նուաճած ըլլալուն վրայ: Աշուրիշէշի յաջորդը՝ Տիգղաթպիղեսեր Ա. կը պատմէ Լուլումէի նուաճումը եւ անոր քաղաքներէն 25ին կործանումը: Գրեթէ նոյն ժամանակներն՝ Դունգիի ատենէն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով՝ կը հանդիպինք «հզօր Լուլուբիացոց» Նաբուգոդոնոսոր Առաջնոյն բաբելական մէկ արձանագրութեանը մէջ, որ կ'աւանդէ այս ժողովրդեան նուաճումն, Ամուրրիի առումն եւ կասեան երկրին կողոպտումը: Ասուրնասիրբադ ճակատի մը մէջ Լուլումէի բազմաթիւ բանակները

ցրուեց. բաց աստի Որոյ արձանագրութիւնը կը պատմէ թէ Ասորեստանցւոց յիշեալ թագաւորը Լուլլումէի սահմաններուն մէջ որսորդութեամբ ժամանակ անցուցած է: Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի տարեգրութեանց մէջ կը կարդանք ^{umêlu šakan mât} Lullumi. այս խօսքին առնչութիւնը պարզ չէ. կարծեմ թէ ամէնէն բանաւորն է ընդունիլ թէ նոյն կառավարիչը՝ հաւատարիմ մնացած ըլլալով Ասորեստանի գահուն՝ բարեւակա՛ն ապստամբ քաղաքները ստիպած է հնազանդութեան: Արդոնի Բ Հատուածակողման բոլորովին եղծած մասէն սաչափը միայն կրնանք հետեւցրնել թէ Լուլլու երկրին վրայ ապստամբ գաւառ մ'աւելցած ըլլայ: Դիբբարա ըսուած զրոյցին մէջ Լուլլուբուացիք անմիջնորդաբար կը յաջորդեն Սուտու եւ Կուտու ըսուածներուն: Երդմնեցուցչութեան շարքին մէջ մեր դիմացը կ'ելլեն Լուլլուբուացի վհուկներ՝ իրենց ընկեր ունենալով ելամացի, քուտացի եւ սուտուացի վհուկները: Աշխարհագրական ցանկին մէջ Լուլլուբիացւոց լեռները կը յիշուին Հանէ լեռան յիշատակուելէն ետքը:

Լուլլուի վրայ մեր ունեցած ծանօթութեան հիմը՝ լոկ Բարեւացւոց եւ Ասորեստանցւոց տեղեկութիւնները չեն կազմեր: Բնիկ յիշատակարան մ'ալ գտնուած է: 1891ին դը Մորգան Զահաբի կողմերը երկսին արձանագրութիւն մ'ընդօրինակեց, որ Անուբանինի անունով Լուլլուբուացի թագաւորէ մըն է: Տարակոյս չկայ որ սիւնը կանգնած է նուաճողը ի յիշատակ իր յաղթութեան. այն մասնանիշ կ'ընէ արձանագրութեան վրայ գտնուող պատկեր մը՝ որ կը ներկայացընէ գերիներու խումբ մը. նիւնի դիցուհին այս գերիները կը տանի Լուլլուբուացւոց թագաւորին: Սովորութիւն եղած է այն ժայռէն առնելով՝ որուն վրայ այս սիւնը քանդակուած է, Հազարգերիի կամ Սերիպուլի սիւն անուանել արձանագրութիւնս: Ժամանակագրորէն

կարելի չէ ճիշդ որոշել այս Անուբանինի թագաւորութեան ատենը. սաչափն ստոյգ է որ այս թագաւորն եղած ըլլալու է Հին-բարեւական պետութեան ատենները եւ թերեւս Գունգիի ալ յառաջ: Շատ հետաքրքրական երեւոյթ է՝ Լուլլուցւոց իշխանին պատմական անձնաւորութեան Բարեւացւոց քով արդէն առասպելական մշուշով պատած ըլլալը: Կութէական ըսուած արարչագործութեան զրուցին մէջ մեր գիմացը կ'ելլէ Ան-բանինի անունով իշխան մը՝ հայր եօթն եղբարց, որ օտար ազգի մը գլուխն անցած՝ նախկին ժամանակէ բարեւացի թագաւոր մը սաստիկ նեղը կը խոթեն: Առաջին անգամ Հոմէլ մտադիր ըրաւ՝ այս Անբանինի եւ Սերիպուլի սեան վրայ գտնուող Անուբանինի նոյն անձն ըլլալուն վրայ: Անուբանինի յայտնապէս Լուլլուքուացւոց զօրութիւնն՝ մինչեւ անգամ բարեւական իշխանութեանց քաղաքական անկախութեան վտանգ սպառնացող այնպիսի բարձրութեան մը հասցուցած է, որ այս զարհուրելի ժամանակաց յիշատակը բարեւացւոց քով առասպելական ձեւով պահուած մնացած է: Կարելի է թէ Գունգիի պատմած «աւերումն» Լուլլուքուի՝ կապ ունենայ Անուբանինի յաջորդներէն միոյն ատեն այս ժողովրդեան քաղաքական անկմանը հետ. ասով կրնանք թերեւս Անուբանինի Գունգիի ժամանակէն յառաջ համարիլ:

Լուլլու անուան կը հանդիպինք նաեւ Խաղդեայց յիշատակարաններուն մէջ: Տոպզաւէի (Սիդիկանի) սեան Խաղդէական բնագրին մէջ կը յիշուին Չախզադինի, Կուրի եւ Լուլլու երկիրները: Նմանապէս Լուլլու անունը կը յիշուի Ռուսաս Բ.ի մէկ արձանագրութեանը եւ ուրիշ Խաղդէական բեւեռագիրներու մէջ:

Աշխարհագրական ցանկը կ'ըսէ թէ Լուլլուքիացւոց երկրին լեռներն են Շիւր-բ-բէ եւ Կիւ-շ (?) ք-բ-բ: Սէյս այս վերջին անունը Կիւիդ-բ-

բաւր կը կարգայ, որով Բիլէրբէք (անդ էջ 8) կը փորձուի՝ Արնիպայի (Նիսիւրի) հետ համեմատելու:

Հատ կարելի է Զոհաբ գաւառն՝ Լուլլուացւոց նախնական բնակավայրը կամ անոր կենդրոնը համարիլ: Վերջէն ասկէ թերեւս գաղթած են ստորին Զաբի եւ Դիյալայի միջեւ գտնուած լեռնաշխարհը՝ զամուսկան հողի վրայ: Թէ ա՛րդեօք այս տեղ անանկ զարգացան որ բնակչութեան վարող մասն եղան, կամ բնակչաց փոքրամասնութիւնը կազմեցին եւ կամ վերջապէս նորագաղթ տարրներէ դէպ ի հիւսիս մղուեցան եւ կամ արդեօք անոնց մէջ լուծուեցան. ասոնք անանկ խնդիրներ են, որոնց մինչեւ հիմայ կարելի եղած չէ պատասխանել: Կարելի է ենթադրել թէ Զամուացիք իրենց անուամբը կոչուող երկիրը գաղթելով՝ քշած արտաքսած ըլլան Լուլլուացիներն եւ թէ նախկին բնակչաց մէկ յիշատակն է լիկ Դուր-Լուլլումաի անունը, զոր Ասուրնապրբաղ Զամուայի մէջ գտաւ: Զամուայի իշխանաց զօրութեան խորտակուելէն ետքը՝ անշուշտ Լուլլումացւոց արշաւանքն ու ասպատակը նորէն սաստկացած ըլլալու է: Անուբանինիի արձանագրութեան լեզուն բաբելոնական գաւառաբարբառին աւելի մօտ է քան Ասորեստանցւոց լեզուին: Սեմականին գործածութենէն կը տեսնուի այն տեւական եւ մնայուն աղդեցութիւնը, զոր Եփրատայ եւ Տիգրիսի դաշտին վաղնջական քաղաքակրթութիւնը ըրած է արեւելեան սահմանակից լեռնաշխարհներուն բնակչացը վրայ: Անուբանինիի սեան գտնուելովը տեսնուեցաւ որ ընդունայն էին այն ամէն փորձերը՝ որ Լուլլումէն արեւմտակողմը (Հիւսիսային Ասորիքի մօտերը) կը փնտռէին:¹

Հաւա (Հաւի) երկրին կամ լեռան վրայ չեմ ուզեր երկայն խօսիլ, վասն զի ինծի հաւանական

¹ Այսպէս զ. օ. Delitzsch, Paradies S. 104 Tiele, Geschichte S. 163.

Տուումէի վրայ արշաւանք մը՝ Ասուրնասիրբաղայ թագաւորութեանը առաջին տարւոյն պատերազմական գործառնութեանց գուռը կը բանայ: Թագաւորին բանակները ստիպուեցան «գէշ ճամբաներուն եւ դժուարին լեռներու», տաժանելիութեանը յաղթել: Զէնք կրել կրցող բնակչաց վերջին ապաւենն եղաւ «անմերձենալի լեռ մը, որուն գագաթներն երկաթէ դաշունի մը սայրին պէս դուրս ցցուած էին եւ որուն եւ ոչ իսկ թեւաւոր թռչուն մը կրնար մօտենալ — ուրիշ—թռչնոյն բոյնին նման ամբողջ մը շինած էին անոր վրայ:» Այս լեռան վրայ եղած յարձակման ատեն՝ պաշտպանողներէն 200 հոգի իրենց կեանքը տուածեցին: Ասորեստանցւոց թագաւորը ասկէ Կիռուրի իջաւ: Սաղմանասար Բ. ալ՝ իր նուաճած երկիրներուն կարգին մէջ կը յիշէ զՏուումէ: Այս առթիւ Տուումէի՝ Գաիաենիի եւ Արզաշկունուի միջեւ յիշուիլն անճշգուծիւն մըն է եւ կարեւորութիւն չունի՝ տեղւոյս գիրքն որոշելու համար:

Տուումուի լեռներէն երեքին անունները գիտենք. ասոնք են՝ Ուրիշի, Արսնի, եւ Եփիշի (տես էջ 140): Այս լեռանց մէջն էին հետեւեալ քաղաքները, զորոնք Ասուրնասիրբաղ առաւ. Գոթթէ ամրութիւնը, Սոփրո, Աթոփո, Արոփո եւ Արոթէ:

Հին նայիրեան գաւառներուն մէջէն ամէնէն արեւելեանն էր Տուումէ, իսկ ամէնէն հիւսիսարեւմտեան էր Գաիաենի (այսպէս նաեւ Գոնջաւուրի արձանագրութեան մէջ): Ասուրնասիրբաղայ Տուումէէ Կիռուրի իջնալն եւ Եփիշի լեռան՝ փախըստական Զամուացւոց ապաստանարան ընծայելը թոյլ կու տան մեզ բաւական ստուգութեամբ մը՝ Տուումէն Ռովանդիդի հարաւակողմը կամ հարաւարեւելակողմը զետեղելու: Եփիշին պիտի ըլլայ Տուումէէ դէպ ի հիւսիս կամ արեւելք կամ հարաւարեւելք ձգուող մէկ ճիւղը զամուսական լե-

րանց: Տուժմէի դիրքին վրայ ունեցած կարծիքս ըստ բաւականին կը միաբանի Բիլէրբէքի տեսութեանը հետ (անդ էջ 19)։ Արպեղայի արեւելակողմը բարձրացող լեռնաշխարհը՝ վերին փոքր Զարի վրայ մինչեւ գրեթէ Ռովանդիդ:

4. ՄԵՍՈՒՄ, ԳԻՂԻԼՔՈՆԴԱՅ:

Ա. ՄԵՍՈՒՄ: Ասուրնասիրբաղ զամուսական երրորդ արշաւանքին ատեն՝ քալեց Մեսուռ քաղաքին վրայ, ուր (զամուսացի) փախստականք ապաւինած էին. այս տեղւոյն վրայ կ'իշխէին Աղերու եւ Սիմակի լեռները: Սամիրամման Բ. ալ կը պարծի երրորդ արշաւանքին ատեն Մեսուռացիները նուաճած ըլլալուն վրայ: Հետեւեալն է արձանագրութեանց այն տեղն, ուր այս երկրին ամեհի եւ լեռնական նկարագրութիւնը կ'ըլլուի. «Անմերձենալի լեռ մը գրաւած էին անոնք [Մեսուռացիք]: 3 լեռնասայր՝ որ ամպի մը պէս երկինքը կը ծածանէին, ուր եւ ոչ իսկ թեւաւոր թռչուն մը մօտեցած էր, իրենց անառիկ ամրոց էին ըրած. անոնց ետեւէն գացի ես եւ այն լեռնասայրերը պաշարեցի: Օրւան մը մէջ անոնց վրայ յարձակեցայ արծիւի մը պէս եւ անոնց պատերազմողներէն բազմաթիւ մարդ սպաննեցի: Անոնց մարդիկները, ստացուածքը, ունեցածը, արջառը, էշերը, անասունները, կառաց ձիերը, երկստպատ ուղտերը՝ առանց թիւ ու համարի՝ լեռնէն վար իջեցուցի. անոնց շրջակայ 500 քաղաքները կործանեցի, աւերեցի եւ այրեցի:» Ասուրնասիրբաղ Մենսուէ Գիղիլքունդա դնաց:

Ռամմանիրարի Գ. ի մէկ արձանագրութեանը մէջ՝ նուաճեալ երկիրներուն մէկ ցուցակին մէջ այս շարքով կ'ընկայանայ ունի Մեսուռ. «Հարհար, Արազիաշ, Մեսուռ, Մանդաի, Գիղիլքունդա, Մուննա, Պարսուա,» եւն:

Թղթակցական մատենագրութեան մէջ շատ ստեպ կը յիշուին Մեսուռի, Կուսի (Եւթոպիայի) եւ

Պարսուկայի ձիերը: Կուսի ձիերը գլխաւորաբար կառքի ձի էին, իսկ Մեսուինները առ հասարակ բեռ քաշելու կը յարմարէին:

Մեսուի դիրքն որոշելու համար կարեւորութիւն ունի այն տեղեկութիւնը, որուն համեմատ Ագերու եւ Սիմակի լեռները այս երկիրը կը կտրէին: Հիմնուելով այն փորձերուն վրայ, որոնցմով վերնայա լեռներուն դիրքն որոշել ջանացինք, յատուկ մտօք Շէհրիզորը (Սիւլէյմանիէի հարաւակողմը գտնուող դաշտը) պատող լեռանց արեւմտեան կամ արեւելեան կողմը զետեղելու ենք Մեսուն: Ասկէ կը տեսնուի որ Մեսու՝ Զամուկայի մէկ գաւառն էր կամ գէթ անոր սահմանակիցը: Ամենեւին ստիպիչ պատճառ մը չկայ Բիլէրբէքի պէս՝ Մեսու անունով երկու երկիր զանազանելու՝ մէյ մը զամուկան եւ մէյ մ'ալ մարական: Ռամմանի-րարի Գ.ին ցուցակն ալ ոչինչ կը ցուցնէ, վասն զի մէջը շատ մ'ոչ-մարական երկիրներ կան:

Բ. Գիլիլէոնդա՝ Սամսիրամման Մեսուի մէջ թշնամոյն ընդդիմադրութիւնը խորտակելէն ետքը՝ չուն շարունակեց դէպ Գիլիլէոնդա, ուր բազմաթիւ քաղաքներ գրաւեց եւ Սասիաշ(ա), Կարսի-բուտա եւ Սիբարա քաղաքներուն իշխաններէն հարկ առաւ: Ասկէ Մատաի դարձաւ: Գիլիլէոնդայի քաղաքներէն կը յիշուին՝ Կէն-լէ, առաջին քաղաքը, զոր Սամսիրամման Մեսուէ գալու ատենը՝ շօշափեց: Կինակիի կռնակը կը բարձրանային Բէշ-Բէշիդ-լերինք, որոնց մէջն էին այս երկու տեղերը՝ Ս-ի-շ ուր կ'իշխէր Տէր-ճաշի, եւ Կ-ի-լէ-ճաշ, ուր կը թագաւորէր Ա-ի-լ: Այս երկու իշխողք հարկ տուին կառքի ձի: Ասորեստանցւոց բանակը ճամբան շարունակելով Ու-ի-շ ամրոցին հասաւ, որուն վրայ կ'իշխէր Պի-ի-շ-ի իշխանը: Ուրաշ պաշարեցաւ եւ յարձակմամբ առնուեցաւ. պաշտպանողներէն 6000 հոգի ինկան պատերազմի մէջ: 1200 հոգի, ընդ որս եւ քաղաքատէրը, գերի

բռնուեցան: Ասորեստանցիք աւար ըրին “արջառ, ոչխար, ձի, արծաթէ, հիանալի ոսկիէ եւ պղնձէ անօթներ՝ առանց համարի:” Ուրաշէն Սէք-բ-ամրոցին վրայ քալեց Սամսիրամման. այս ամրոցը կը հպատակէր Ենֆ-բ անունով իշխանի մը: Այստեղ կանգնուեցաւ Ասորեստանցւոց թագաւորին մէկ արձանը, որուն վրայ գրուած էին Ասորեստանցւոց յաջողութիւնները Նայիրիի մէջ:

Յառաջ այս երկրին անունը Գի-նուն-բունդա եւ Գի-բատ-բունդա ալ կը կարգային, որուն հետ կիպերա կը համեմատէր Հերոդոտոսի ‘Ορδοχορδου-βάντιον եւ այսօրւան Գերաբաւենդն ի Գիլան: Ասորեստանցւոց այն բազմաձայն նշանը, որ պատճառն է այս այլեւայլ ընթերցուածոց, կրնայ միայն Նաշ եւ ղէլ ըլլալ, իսկ բոլոր շփոթութեան հետեւութիւն է: Թէ միակ ուղիղ ընթերցուածը ղէլ է, կը ցուցուի Սաղմ. Բ. 59 տեսնուածէն: Գիլգլըունդայի դիրքին նկատմամբ սաչափ միայն կարելի է ըսել թէ դրացի էր Մեսուի եւ Մադաիի: Բիլլեբբէքի, անդ էջ 66, 92, Գիլգլըունդայի դիրքին համար ըսածն (Ջազատու գետ՝ Սանճբուլակի արեւելակողմը) կախում ունի Մեսուի դիրքէն:

Տ. Հ-բ-բ, Հ-բ-բ, Սի-բ-բ, Սի-բ-բ, Ս-բ-բ, Ս-բ-բ:

Ասորեստանցիք աւար ըրին “արջառ, ոչխար, ձի, արծաթէ, հիանալի ոսկիէ եւ պղնձէ անօթներ:” Սաղմանասար Բ.ի առաջին պատե-րազմական գործառնութիւնն էր Սիմեսիի Արիտու քաղաքը յարձակմամբ առնուլը: Արիտուի ճամբան կը տանէր Սիմեսիի “կրճին մէջէն:” Թագաւորն Արիտու եղած ատենը՝ Հարգա, Հարմասա, Սիմերա, Սիրիշ, Ուլմանիա եւ Սիմեսի երկիրներէն տրուած

Հարկն առաւ, որ կը կայանար կառքի ձիերէ, արջառէ, ոչխարէ եւ գինիէ: Վերոյիշեալ «Հալմանի վերեւը» գտնուող կիրճերէն անգամ մ'ալ անցաւ՝ թագաւորութեանը 31^ր տարին, այս անգամ Պարսուայէ եւ Նամրիէ գալով: Կնուստոնի բնագրին մէջ Թ. 43 Սիրիշ կը ներկայանայ երկիր մը՝ Մանեանց յարձակմամբ վտանգեալ: Հարգի նաեւ ծանօթ է ուրիշ երկու արձանագրութիւններէ, որոնք Բեցուդի Ցուցակին մէջ միայն կը գտնուին:

Սիմսիի կը վերաբերէր Արիտո-քաղաքը, որ ամրոցն էր Նիւնիի: Սամսիրամման Բ. կ'ըսէ թէ Արիդու էր իւր պետութեան վեց անկիւններէն մին՝ «Արիդիէ մինչեւ Սուհի» (մերձաւորապէս Հաբուրի բերանն՝ ի Միջագետս):

Վերն յիշուած երկիրներուն գիրքը մերձաւորապէս որոշելու ամէնէն ապահով կռուանն է ինծի այն տեղեկութիւնը, որուն համեմատ Սիմսիի կիրճերը կը գտնուէին «Հալմանի (— այսօրւան Հուլվան) վերեւը»: Այս տեղեկութեան վրայ հիմնուելով կ'ուզէին Սիմսիի կիրճերը համարիլ հաղորդակցութեան այն հին անցքը, որ Ասորեստանը Մարաց երկրին հետ կը կապէ եւ դասականներէն «Չագրոսի դուռն» (αἱ τοῦ Ζάγρου πύλαι, Պտղմ. Է. 2, 7) կամ «Մարական Դուռն», (ἡ Μηδικὴ πύλη, Ստրաբ. ԺԱ) կը կոչուի: Ինչպէս վաղեմի հնութեան մէջ, նոյնպէս եւ հիմայ Բաղդադի կարաւանի ճամբան այս կիրճէն անցնելով՝ Երանեան բարձրագաւառը կը հասնի: Ասորեստանէ հոս ամէնէն կարճ ճամբան նմանապէս կ'երթայ կարաւանի հին ճամբուն վրայէն՝ Երբիլ — Ալթըն Բէօփրիւ — Կերկուկ — Թուզ-Խուրմաթի — Կիֆրի — Բաղդադ մինչեւ Կիֆրի եւ թերեւս այս տեղէն Դիեալա տանող ուղղակի կողմնական ճամբու մը վրայէն յառաջանալով կը միանար վերոյիշեալ գլխաւոր ճամբուն՝ որ Սիմսիի կիրճին ուղղութիւնը կը բռնէ: Եթէ Սիմսիի կիրճն =

Զագրոսի դուռն հաւասարութիւնն առարկու-
թեան տեղի չ[թողուր, այն ատեն Սիմեոն եւ
մէկալ երկիրները պիտի ըլլային այսօրւան Հուլ-
վանի կողմերը՝ ի հարկէ առանց դիրքը ճշգիւ որո-
շելու։ Բայց այս երկիրներն Հուլվանի հիւսիսակողմն
որչափ ալ վեր քշենք, սակայն միշտ մեծապէս
զարմանալի կը մնայ սա պարագան որ ասոնք՝ ըստ
արձանագրութեանց՝ իրենց հարկը կը տանէին
մինչեւ Կիռուրի, որ Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւ-
մտեան անկիւնը երկիր մըն է։ Այս կասկածին վրայ
աւելցընելու ենք ուրիշ կասկածելի իրողութիւն
մըն ալ որ է՝ այս երկիրներէն մէկուն՝ Սիրիշի՝
Մանեանց ասպատակութեամբը վտանգի ենթա-
րկուիլը։ Այս երկու կէտերը աչքի տալու ունենա-
լով՝ պատշաճ կը տեսնեմ այս երկիրներուն տեղը
շատ աւելի հիւսիսային համարիլ եւ Բիլէրբէքի
հետ (էջ 46, 65) Սիմեոնի կիրճը փնտռել Ալշոյի
կիրճերուն մէջ՝ Խոյի Սանջակի արեւելակողմը։
Տարակոյս չկայ որ այս պարագայի մէջ տարօրինակ
կը մնայ «Հալմանի վերելը» յաւելուածը։ Գոհա-
ցուցիչ եւք մը չեմ գտներ այս դիլեմմայի մէջէն
ելլելու։ Ինչու որ երկու իրարմէ տարբեր Հալման
կամ Սիմեոն ընդունին թէ ի հիւսիսի եւ թէ
հարաւակողմը՝ նմանապէս ունի իր դժուարու-
թիւնները։ Առ այժմ վերոյիշեալ տեսութիւն-
ներէն ո՛չ մին եւ ո՛չ մէկալը կարելի է ցրել կամ
հաստատել։ Սամսիրամանի «Արիդիէ մինչեւ
Սուհի» խօսքն ալ չի լուսաւորեր այս մթութիւնը։
Ամենեւին տարակոյս չկայ որ Սիրիշ երկիրը ամե-
նեւին դործ չունի՝ վերին Տիգրիսի վրայ եւ Կում-
մահի մօտ գտնուող Սերիշէ քաղաքին հետ (Սորա-
բունի Σάρεσσαν?), այլ պէտք է երկուքն իրարմէ
զանազանել։

6. ՆՎԵՐԻ ԼՈՒՆՆԵՐ:

ՏԵԼԼՈՐՏԻ մէջ գտնուած աշխարհագրական ցուցակ մը, որ հարկահանէ մը մնացած է, կը բովանդակէ իր մէջը Սիրպուրլայի շրջակայքը գտնուող 50 տեղեաց անուաններն, ի մէջ այլոց նաեւ ՆՎԵՐԻՆՔԱՂԱՔԸ, որ կրնայ Նամար-Նամրիի հետ նոյն ըլլալ: Մէկ կողմ թողլով այս տարակուսական տեղը՝ Նամար անունը առաջին անգամ մեր գիմնացը կ'ելլէ Նաբուքոդոնոսոր Առաջնոյն ընծայման յիշատակարանին մէջ, որով Ռիտտի-Մարգուկ անունով անձը ազատ կը կացուցուի Նամարի մէջ գտնուած ամէն տեղեացը համար հարկ կամ տուրք տալէ: Ասկէ զատ՝ այս երկիրն միայն ստորեւստանեայ արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի եւ այն ալ միշտ Նամրի ձեւով: Սաղմանասար Բ. Թագաւորութեանը 13^ր տարին ստորին Ձաքն անցնելով՝ Նամրիի վրայ քալեց, որուն ՄԵՐԵՆԻ-ՆՎԵՐԻ (ՆՎԵՐԻ) Թագաւորը փախաւ: Այս Թագաւորին ստացուածքն, բանակները, գից արձանները, պետութեան Պաշտպաններն Ասորեստանցւոց Թագաւորին ձեռքն ինկան, որ Յանգու անունով Հաբբանացւոյ մը տուաւ Նամրիի Թագը: Թագաւորութեանը 24^ր տարին Սաղմանասար գարձեալ Նամրի «իջաւ» — ստորին Ձաքն անցնելէն եւ Հաշմարը կտրելէն ետքը —, ամրացեալ տեղերուն վրայ յարձակեցաւ առաւ եւ պատերազմի մէջ բնակչացը մէկ մասը կոտորեց, որ լերան մը գագաթն իրենց ապաւէն էին շինած: Յանսու՝ Ասորեստանցւոց բանակին մօտենալը լսելով փախաւ: Ասորեստանցւոցնոյն Թագաւորին ուրիշ արշաւանքներէն 834 տարին ինկողները (= 26^ր տարի Թագաւորութեանը) կը նշանակէ Անուանագիր արձանագրութեան հատակոտորը (Rm 2, 97), իսկ Թագաւորութեանը 31^ր տարին իյնողները՝ սեւ կրթողը: Սամիրամման Բ. ի՛ Բաբելացւոց Մար-

դուկ-իկբի թագաւորին դէմ մղած պատերազմին մէջ Նամրի, Կալդու, Ելամ եւ Արումու (այսինքն՝ Արամէական իշխանութիւնք) Բաբելացւոյն կողմէն էին: Սամսիրամանի յաջորդներն ալ չորս անգամ արշաւանք ըրին Նամրիի դէմ. մէյ մէկ արշաւանք ըրին Ռամմանիրարի Գ. (798) եւ Սաղմանասար Գ. (774) եւ երկու արշաւանք ըրաւ Աշուրնիրարի (749, 748): Նամրիի դէմ պատերազմական գործառնութեանց այսչափ ստեպ պէտք ըլլալը կը ցուցնէ որ Ասորեստանցւոց վերին իշխանութիւնն այս երկիրներուն վրայ ոչ Սաղմանասար Բ.ի եւ ոչ անոր յաջորդացք ժամանակ տեւական էր. երբ Ասորեստանի Նամրի եկած բանակները կը հեռանային՝ բնակչաց մէջ կը մարէր իրենց Նինուէէ կախում ունենալուն գիտակցութիւնը: Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի արձանագրութեանցը մէջ՝ մարական նահանգներու շարքին մէջ առաջին տեղին կը բռնէ Նամրի՝ իրեն յաջորդ ունենալով Բիտ-Սանգիբուտի անունը. իսկ Սարգոնի քով՝ Մադաի շօթ շօթի անունն եւ Ելլիպիի միջեւն է:

Սաղմանասար Բ. Նամրիի ամուսններէն չորսին անունը մեզի կ'աւանդէ, որ են՝ Շիւիշու, Բիթ-Տամու, Բիթ-Շուլի, Բիթ-Շեթի:

Նամրիի մէկ գաւառը կը կոչուէր Բիթ-Կար-չի-բի-ու, որ իր անունն առած էր Կարդիաբեկու ընտանիքէն — նոյն երկրին տէրէն: Վերոյիշեալ Ռիթ-Դի-Մարդուի՝ Բիտ-Կարդիաբեկուի կառավարիչը՝ մէկ շառաւիղն էր այս ընտանեաց, որ՝ ըստ երեւութին՝ Հաբեանացիներէն ետքը ամենէն մեծ ազդեցութիւնն ունէր Նամրիի մէջ: Կարդիաբեկու = Կարդիտա կարծեցեալ հաւասարութեան նկատմամբ՝ տէս վարը Կարդիտա անունն տակ:

Նաբուքոդոնոսոր Առաջնոյն ազատութեան թղթովն այլ եւս ստուգուած է երկրիս անունն Նամրի ձեւը: Յառաջ կարելի էր նաեւ Զիմ-րի կարդալով Երեմիայի ԴՊԻՆ (ԻԵ, 25) հետ յա-

բարեբույթեան մէջ դնել: Հին-Բաբելական Նամար ձեւին տեղ՝ Ասորեստանցիք միշտ Նամրի այլալեւալ ձեւը կը գործածէին: Եթէ սեմական լեզուներէ սեզուի մեկնել այս անունն, այն ատեն կամ «փառաւոր, լուսաշող» կը նշանակէ, եւ կամ «յովազ (ի երկիր)», բայց ես աւելի հաւանական կը համարիմ բառիս ոչ-սեմական ծագումն ունենալը: Նամարի մէջ իրարու հանգիպած էին կասսեան եւ բաբելական քաղաքակրթիչ ազդեցութիւնք. առաջնոյն կը վկայէ Յանգու թագաւորական անունն կամ աիտղոսը եւ Շումալիա գիցուհւոյն՝ «տիրուհւոյն փառաւոր լեւանց» այստեղ պաշտուիլը, զոր պէտք ենք՝ Ռասսամի արքունական ցանկին վրայ յենլով՝ կասսեան աստուածութիւն մը համարիլ. կ'երեւայ թէ բաբելական քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը Նամարի վրայ աւելի էր, ինչպէս որ կը ցուցնեն բաբելական յատուկ (անձի) անուանց գոյութիւնն եւ սեմական Պանթէոնին առաւել տիրող ըլլալը: Այս իրողութիւններէն կրնանք ապահովապէս հետեւցընել թէ կասսեանք եւ Բաբելացիք բաւական բազմութեամբ Նամրիի մէջ հաստատուած էին. բնիկ բնակչութիւնը կարելի է թէ ազգակից ըլլայ Զամուացւոց կամ Լուլուացւոց: Նամրիի մէջ երկրատէր էին Հաբբանեանք կամ Հաբբանացիք, որոնցմէ մին (Բեշագինշում) կուսակալ էր Նաբուքոդոնոսորի ատեն. Սաղմանասար Բ. այս ընտանիքին մինչեւ անգամ թագաւորական թագ տուաւ: Ազատութեան թուղթը բաց ի Նամարի կուսակալէն կը յիշէ եւ Նամարի կառավարիչ մը՝ Նաբո-կո-բ-բ-բ-բ-բ-անունով: Թէ այս երկուքին իշխանութեանց սահմանները փոխադարձաբար ինչպէս որոշուած էին, կը մնայ մեզի անծանօթ. կրնանք ենթադրել թէ կուսակալին պաշտօնն էր ի մասնաւորի ներքին կառավարութեան գործերն հոգալ (տրոց վրայ հսկել եւն), իսկ կառավարչին պաշտօնն էր առաջ-

նորդեւ բանակին: Նոյն ազատութեան հետաքրքրական թիւթէն կ'իմանանք որ Նամար հլու հպատակ էր հին-բաբելական պետութեան, իսկ Ասորեստանցիք երբեք չյաջողեցան այս երկիրն մնայուն կերպով կամ գէթ քիչ մ'երկայն առեն իրենց իշխանութեան տակ պահել:

Արձանագրութեանց Նամրիի վրայ տուած տեղեկութիւններն անանկ ընդհանուր են, որ դիրքն որոշելու համար՝ բաւականէն աւելի միջոց կայ շարժելու: Ասորեստանէ նայելով Նամրի ստորին Ջաբի մէկալ դին էր. բաց աստի դրացի էր Հաշմարի. նկատելով այս վերջին պարագան եւ նմանապէս աչքի առջեւ ունենալով որ Բաբելացոց ազդեցութիւնն շատ մեծ էր եղած Նամրիի մէջ՝ իրաւամբ կրնանք ըսել թէ բեւեռագրերուն Նամրին ըլլալու է ամբողջապէս կամ մասամբ այն երկիրն, որ հիւսիսէն Ռադանուի եւ հարաւէն Յուռնատի միջեւ կը տարածուի եւ դէպ ի արեւմուտք նախ Ադաիմ գետով եւ ապա Զբել Համրինով կը պատի: Իսկ թէ դէպ ի հիւսիսային արեւելք մինչեւ ո՛ւր կը տարածուէր եւ ըստ այսմ Ջամուայի երկրէն մաս բռնած էր թէ ոչ, կարելի չէ ճշդել: Ար փորձուիմ Բիտ-Համրանը Նամրիի հարաւակողմը կամ հարաւ-արեւելակողմը (Դիեսալայի արեւելակողմը) զետեղել. հաւանականագոյնս այս երկիրը Նամրիի հետ շատ անգամ կապուած էր անձնական միութեամբ (Հաբբանեանց ցեղէն կուսակալին՝ երկուքն ալ կառավարելով): Որովհետեւ Նամրի, ինչպէս նաեւ արձանագրութեանց ցոյց տուած եւ մեր այստեղ յիշած երկիրներէն շատերը, որոշ գծուած գաղափար մը չեն ներկայացըներ, այլ անորոշ եւ տարածական գաղափար մը, ուստի շատ հաւանական է որ գլխաւորաբար արեւելեան կամ հիւսիսային արեւելեան մասը՝ Ջամուայի երկրին մէկ մասը իր մէջը կը բովանդակէր. արդէն անոր անունը բեւեռագիր արձանա-

գրութեանց մէջէն շուտով անհետացած է: Մէկալ կողմանէ չեմ կրնար Բիլլէրբէքի չափազանց տեսութեանց հաւանիլ, որ Նամար-Նամրին համազօր կը համարի Զամուա-Մազամուայի: Նամրիի դիրքին նկատմամբ ասուրագէտք ընդհանրապէս կ'ընդունին այն տեսութիւնը, զոր պարզեցի:

Նամրիէն զանազանելու է Նամրի ըսուածներուն երկիրը: Բեհիստունի եւ Նակշ-ի-Ռուստեմի արձանագրութեան բարեւիական թարգմանութիւնն այս անունը կը դնէ՝ հին-պարսկերէն բնագրին Ս-ի-յին տեղ. իսկ այսօր Սակք ըսելով առ հասարակ Սկիւթացիները կը հասկըցունին:

7. Պարսու (Բարսու), Էսրդ (Էսրդէր), Էւրթու, Տարլ (Տարլլ), Արի (Արի):

Ա. Պարսու (Բարսու): Սաղմանասար Բ. Թագաւորութեանը 24^ր տարին Նամրիէն գալով՝ Պարսուա հանդիպեցաւ եւ հոն 27 իշխաններէ հարկ առաւ: Ասկէ ետքն Ամադաի ըսուածներուն երկիրը գնաց, ի մասնաւորի Արազիաշ եւ Հարհար «իջաւ»: Թագաւորութեանը 30^ր տարին Թագաւորին տուրտանը՝ Դաիան-Աշուր՝ Էսրդիայէ Պարսուա իջաւ. այս առթիւ բնականաբար «երկրին Թագաւորները» անոր պարգեւներ կամ ըստ Ասորեստանցւոց ըմբռնման հարկ խաւրեցին. քանի մ'ապստամբ տեղեր առնուեցան եւ բնակիչներն Ասորեստան գերի տարուեցան: Յաջորդ տարին Սաղմանասար դարձեալ Պարսուա եկաւ եւ հոն 3 մեծ եւ 27 շրջակայ փոքր քաղաքներն առաւ եւ դարձեալ Նամրի «իջաւ»: Սամիրամման Բ. Պարսուան հետեւեալ կերպով կը յիշէ անուանց շարքին մէջ. Միկտիարա, Սունրա, Ման, Պարսուա, Տարլլա: Այս ամէն երկիրները կառքի ձի հարկ տունին: Մանրամասնութիւնք ծանօթ չեն՝ Ասորեստանի Պարսուայի հետ ունեցած պատերազմներուն

վրայ՝ որ տեղի ունեցան Ռամմանիրարի Գ.ի եւ Տիգ-
ղաթպիղեսեր Գ.ի ատենները: Պարսուա միշտ ու-
րիշ նուաճեալ երկիրներու հետ կը յիշուի, այսպէս
Ռամմանիրարի Գ.ի քով. «... Մեսու, Մադաի,
Գիղիլեոնդա, Մուննա, Պարսուա, Ալլաբրիա, Առ-
դադանա» եւ Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի քով՝ «Բիտ-
Մատտի, Նիկու, Ումիաշ, Տարանգաի, Պարսուա,
Բիտ-Չատտի, Բիտ-Աբդադանա, Բիտ-Ապսի», եւ
քիչ մը տարբերելով Հարթ կոթողին մէջ՝ «Բիտ-
Տարանգաի, Պարսուա, Բիտ-Ապսի», երկիրներու
ուրիշ ցուցակ մըն է Սարգոնի Գլանի արձանա-
գրութիւնը, որուն մէջ Պարսուա նմանապէս կը
յիշուի. «... Նամրի, Ելլիպի, Բիտ-Համբան, Պար-
սուա, Ման, Ուրարտու:», Սարգոն Պարսուան ընդ-
արձակեց՝ անոր հետ կցելով նախ մարական Նիկ-
սամա գաւառին վեց քաղաքները, զոր ինքը նուա-
ճած առած էր, եւ երկրորդ՝ Շուրգադիա քաղաքը,
որուն վրայ նոյն ատեն Շեպա-շարրի կ'իշխէր: Պար-
սուա՝ ի մէջ այլոց՝ Անգանի, Պաշերուի, Ելլիպիի եւ
Բաբելական Արամայեցւոց հետ մասնակցած էր այն
մեծ նիզակակցութեան, զոր Ելամ կազմած էր
Ասորեստանցւոց դէմ՝ Սանհերիբի ատեն:

Նամակի մը մէջ (K 529) կը խօսուի Պար-
սուայի, Մեսուի եւ Կուսի արտածած ճայիկներուն
վրայ: Արդէն դասական հեղինակներէն ծանօթ է
մեզ որ մարական գաշտավայրերը, որոնց կարգէն է
նաեւ Պարսուա (ըլլալով մարական Ատրպատականի
մէջ), ի հնուց նշանաւոր էին իրենց ձիաբուծու-
թեամբը:

Բարշուաշ անունը կը գտնուի նաեւ վանեան
արձանագրութեանց մէջ, այսպէս Սէյսի քով
Թ. XXXIX, 12, 13 եւ Խարակոնիսի նորագիւտ
սեան վրայ, որ գտնուեցաւ գերմանական-հայկա-
կան արշաւանքի ատեն: Արձանս կանգնած են Խս-
պուինիս եւ Մենուաս՝ իրենց այս երկրին (Բար-
շուաշի) վրայ տարած յաղթութիւնը յաւերժա-

ցընելու համար։ Այս սիւնէն կ'իմանանք որ Բար-
շուաշ իրապէս Ասորեստանի կը վերաբերէր՝ Սաղ-
մանասար Բ.ի ձեռքը նուաճելէն սկսեալ։

Ասորեստանեայ արձանագրութիւններէն կը
ծանօթանանք Պարսուայի երեք քաղաքներուն։
Առաջինն է Բո-շո-ռ- . տարակոյս չկայ որ Սեաւ կո-
թողին Բուշտուն՝ նոյն է Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի
քով Բո-շո-ռ-ը եւ Սարգոնի քով Բո-շո-ռ- անուն
երկրին հետ։ Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի արձանագրու-
թեանց մէջ Բուշտուղ միշտ նիպարիայի եւ Արիար-
միի միջեւ արձանագրուած է՝ առ հասարակ մա-
րական երկիրներու երկայն մէկ ցանկին մէջ, իսկ
Սարգոնի տարեգրութեանց մէջ՝ Ուաիգաւէի եւ
Ագագիի միջեւ. նոյն թագաւորին Հառուածակող-
ման հատակոտորին մէջ՝ Բուշտուի մէկ իշխանը կը
յիշուի Ա-բի-ի- անունով՝ մարական իշխաններու
եւ անոնցմէ կառավարուող երկիրներու մէկ ցու-
ցակին մէջ։ Վանեան արձանագրութեանց մէջ ալ
շատ ստեպ կը յիշուի Բուշտուղ։

Պարսուայի Ասորեստանցիներէն յիշուած
մէկալ քաղաքներն են Շալ-համան- եւ Անի-հա-
ման-։

Բեւեք ու Լէման կ'ըսեն թէ Պարսուայի մայ-
րաքաղաքն էր Մե-իշ-դա, որ կը յիշուի վերոյիշեալ
Խարակոնիսի սեան մէջ եւ Ուրմիոյ լճին հարաւա-
կողմը գտնուող Տաշ-թէփէի ժայռին մննուածան
արձանագրութեանը մէջ։ Պարսուայի մէկ ուրիշ
քաղաքը կը կոչուէր Նի-ի-գի-թի-նի։

Պարսուան գնելու ենք Ուրմիոյ լճին հարաւա-
կողմը կամ հարաւ-արեւելեան կողմը. գիրքն ճշգե-
ղագած ատեննիս՝ Պարսուային յատկացընելու
ենք այն երկիրը, որուն սահմանն է հիւսիսէն
Սաուէրուլակ եւ Սաինկալէ, իսկ հարաւէն Սէքրիզ։
Ուստի Մաղամուա Պարսուայի արեւմտակողմը կ'իյ-
նար, Զամուա եւ Նամրի՝ հարաւ-արեւմտակողմը.
Պարսուա արեւելքէն եւ հարաւէն մարական եր-

կիրենրով կը պատէր. Նիկսամմա եւ Արազիաշ կ'երեւայ թէ Պարսուայի հարաւային սահմանին շատ մօտ էին: ՊարսուայէՆամրի «իջնալն» բառական իմաստով առնելու չէ, վասն զի ասանկ ըմբռնում մը գծուարաւ կրնայ արդարացուիլ, քանի որ Պարսուա ցած երկիր մըն էր. ուստի՝ «իջնալ» ըսելով՝ հիւսիսային-արեւելքէ հարաւային-արեւմուտք երթալ հասկընալու ենք: Բիլէրբէքի Պարսուայի գիրքին վրայ ունեցած տեսութիւնն՝ ըստ բաւականին իմինիս հետ կը միաբանի: Սակայն չեմ կրնար ընդունիլ Բիլէրբէքի այն կարծիքը թէ կիշեսիմ Պարսուայի կը վերաբերէր եւ անոր մայրաքաղաքն էր; վասն զի արձանագրութիւնը որեւէ կռուան չեն ընծայեր ասանկ ըմբռնում մը գոյացընելու: Նմանապէս չեմ կրնար համախոհ ըլլալ Բիլէրբէքի, երբ Բուշտու կամ Բուզտուզ անունով երեք գաւառ կամ երկիր կը զանազանէ, այսինքն՝ 1. Բուշտու ի Պարսուա, 2. Բուզտուզ Վանեան արձանագրութեանց, 3. Մարական երկիր մը՝ Բուզտիս, Բուզտուզ, Բուշտու (անդ, էջ 91, 156 եւն): Արդէն Սէյս Պարսուան նախահայկական բեւեռագրութեանց Բարսուասին հետ նոյնացուցած է եւ գիրքն ալ որոշած՝ գնելով այս երկիրն Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտակողմը, ուստի խոտորելով՝ մեր վերը մատնացոյց ըրածէն: Առ այժմ ամէնէն հարաւ-արեւելեան կէտը համարելու ենք Բարսուասը, մինչեւ հոս՝ Խաղդեայց իշխաններուն եկած ըլլալուն վկայութիւն ունենալով: Վերջապէս սա՛ ալ նշանակենք որ Պարսուան Գաւրէթի արեւելակողմը գնելը — ինչպէս որ եղած է Հին-Սասրեստանցաց Պետութեան աշխարհացոյցին մէջ (Շրագէր, KB I) ամենեւին իրողութեանց չի համապատասխաներ:

Բնականաբար Պարսուան — ինչպէս արդէն Շրագէր իրաւամբ ըսած է (KGF 173) — ոչ վերջէն Պարսկաստան ըսուածը կամ Պերսիս գաւառը

կրնայ ըլլալ, եւ ոչ ալ արեւելակողմը գտնուող Պարթեւաստանը, ինչպէս կ'ուզեն լընորման եւ Օպպերտ: Բեհիստունի արձանագրութեան ասորեոտանեայ թարգմանութիւնը Պարթեւաստանը Պարսու կը թարգմանէ, իսկ Պարսկաստանը՝ Պարս, Պարս = Պարսու = Պարթեւաստան հաւասարութեան պաշտպանները ստիպուեցան ենթադրել թէ Պարթեւք նախաքամենեան ժամանակին մէջ տեղափոխութիւն ըրած են, որպէս զի մէջտեղէն վերցընեն այն հակասութիւնը, որ յեբեւան կ'ընէր յետնագոյն Պարթեւաց բնակավայրին նախկին Պարթեւաց բնակավայրէն ունեցած ահագին հեռաւորութեամբը. յետնագոյնները կը բնակէին Կասպից Ծովուն ամէնէն հարաւային մասին արեւելակողմը (այսօրեան Հուրասան գաւառին մէջ), իսկ նախկինք Պարսուայի մէջ յԱդրպատական: Ռոսդ (Untersuch. S. 74) տակաւին Պարթեւաստանի ենթադրութեանը վրայ հաստատուն կեցած՝ կը ջանայ նոյնը հետեւեալ կրկին հնարաւորութիւններով հաստատել. Կամ Պարսուացիք = Պարթեւք է. գարուն Մարաստանի վրայէն ներս խուժող ժողովրդոց ասպասակութեամբն արեւելք մղուեցան, կամ ի սկզբանէ գէպ ի արեւմուտք գաղթող պարթեւական ցեղ մը՝ Ասորեստանցուց եւ հիւսիսէ եկող գաղթականներու հետ կռուելով՝ կորսուեցաւ: Բայց թէ Պարթեւաստանէ գէպ ի հարաւ-արեւելք բաւական հեռու գտնուող Βισοτ (Isid. v. Charax § 16) քաղաքին մէջ ինչպէս Պարսուայի Բուդտուզը տեսնել կարծեցին (լընորման), գարձեալ անգամ մ'ալ կը ցուցընէ թէ ուր կը տանի անուանց նմանահնչութեան վստահիլը:

Որչափ որ ալ Պարսուան եւ Պերսիսը դրիւք իրարմէ զատելու ենք, սակայն այս երկու անուանց նոյն ըլլալն չի կրնար ուրացուիլ: Պարսուայէն ոչ շատ հեռու գէպ ի հարաւ կը գտնուէր Անդան, Կիւրոսի հայրենիքը, եւ շատ կարելի է որ Կիւրոսի

եւ իւր տոհմակիցներուն նախնիքն ժամանակաւ Պարսուա կը բնակէին եւ ասկէ Պարսիկ անունն առած են, որ իրենց կը պատշաճէր ըստ Ս. Գրոց եւ Դասականաց միաբան տեղեկութեանը: Այս կերպով բնականօրէն կրնայ — ենթադրելով Պարսուա եւ Պարսու = Պերսիս անուանց նոյնութիւնը — մեկնուիլ, որ Կիւրոսի ատեն հին Պարսուա անունը տրուած էր Ելամի հարաւակողմը գտնուող երկրին: Կիւրոս՝ Իշդումեգուն հպատակեցընելէն եւ Ագամեանու-Եկրատանան նուաճելէն ետքը՝ նախ «Թագաւոր Պարսուի», տիտղոսն առաւ: Դարեհ Ա. յոյն ատենէն սկսեալ՝ ընդհանուրսովորութիւն եղաւ նոյն երկիրը Պարսու անուանել: Պարսուայի եւ Պարսու-Պերսիսի մէջ եղած յարաբերութիւնը Հոմմել (Gesch. էջ 719 եւ 784 եւ Abriss der Gesch. des alten Orients 1887, էջ 84, 89, 93) ալ նման կերպով կը մեկնէ: Նոյն եզրակացութեանց կը հասնի Մարկարտ՝ ալ իր «Պարսից նախնական հայրենիք», ուսումնասիրութեան մէջ: Ինքը կը կարծէ հին Պարսուան գտած ըլլալ Πάρσιος ցեղին մէջ, որ Կուրի եւ Երասխայ մէջ կը բնակի եւ անոնց դէպ ի հիւսիս ցրուելուն դիմացը կը դնէ Տիբերացւոց (Տաբալ) եւ Մոսկացւոց (Մուշկի)² դէպ ի հարաւ ցրուիլը:

Աերջապէս սա՛ ալ մատնանիշ ընենք որ Դելի Ափարսաէէ (𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 հայ. Թարգմ. Ափերսէէ, Բ. Եզը. Դ. 9) անունը տեսած՝ ատեն՝ միտքը կը բերէ մեր Պարսուան, եւ ո՛չ թէ յետնագոյն Պերսիս (Պարսիս) անունը: Կերպապէս ամենեւին դժուարութիւն չկայ այս երկու անուանց նոյն ըլլալուն. Ափարսաէէ անուան՝ ա յաւելուածական տառն ու նենայլ՝ հանդէպ Պարսուա անուան՝ անսովոր երեւ-

¹ Assyriaka S. 642 ff.

² Պարսուա — Πάρσιος Ստրաբոնի քով XI, էջ 580. Prášek, Beiträge z. med. Gesch. ꝛ Recueil XIX, p. 194.

ոյթ չէ: Բայց ամբողջ այս մեկնութիւնը նորերս տարակուսական հռչակուեցաւ. Հոֆմանի՝ Եղբայրնոյն տեղը գտնուող ամէն անուններն — որ մարական եւ ասորեստանեայ ժողովրդոց անուն կը համարուէին մինչեւ հիմայ — պաշտօնի անուն մեկնելէն ետքը՝ նորերս Անգրէաս (Մարտիի քերականութեան մէջ) ՌՈՇԵՏՆ ալ այս մտօք մեկնել ուղեց. կ'առաջարկէ ՌՈՇԵՏ ձեւն եւ այս ձեւն ալ համոզիչ կերպով ՌՈՇԵՏ = շ-դ-դ-դ-դ-դ կ'ուղղէ, որով նմանապէս կ'ունենանք ասորեստանեայ արձանագրութիւններէ ծանօթացեալ պաշտօնի անուն մը:

Բ. Ը-րդ (Ը-րդիւ): Սաղմօնասար Բ.ի տուրտանը Հառունայէ ճամբայ ելլելով Ըուրդիրա եկաւ եւ երկրին Արսուարէ իշխանէն հարկն առնելէն ետքը Պարսուա իջաւ: Սարգոն իր Գլանի արձանագրութեանը մէջ կը պատմէ թէ Արայի վրայ դրաւ Աշուրայ լուծը: Տարեգր. եւն մէջ Ըուրտա՝ Վարալլու եւ Վիշելիմ անուններուն մէջտեղը դրուած է: Ամենեւին կասկած չկայ Ըուրդա եւ Ըուրդիրա անուանց նոյն ըլլալուն վրայ: Ըուրդիրա (բա մասնիկով) անուանս հնագոյն ձեւը պիտի ըլլայ: Այս երկիրն էր Հառունայի եւ Պարսուայի մօտերը, մերձաւորապէս այս երկուքին միջեւը:

Գ. Ը-րդ (Տ-րդիւ): Այս երկիրն Սեաւ կոթողին մէջ Հառանա եւ Անդիա անուանց մէջը մտած կը ներկայանայ մեզ. ուստի Ուրմիոյ լճին արեւելակողմը կամ հարաւ-արեւելակողմն եւ Անդիայի աւերամտակողմը տեղ մը գնելու ենք:

Դ. Տ-րդ (Տ-րդիւ): Սամիրամանն այս երկիրը կը յիշէ նայիրեան երկիրներու մեծ ցանկին մէջ եւ կը գնէ Գինգիրդա եւ Նանի —? — աի երկիրներուն միջեւ: Երկրին նոյն ատենուան իշխանը կը կոչուէր Բ-րդ-դ-դ: Նոյն թագաւորն երբորդ արշաւանքին ատենը հարկ առաւ Հուբուշկուէ,

Միկտիարայէ, Սոււնբայէ, Մանէ, Պարսուայէ եւ Տաւրլայէ: Այս երկիրներուն մօտերը փնտուելու ենք Տաւրլան. դիրքն աւելի ճշդել անկարելի է:

Ե. Անգիա (Անգիա): Այս անունն մեր դիմացը կ'ելլէ Ասորեստանցւոց թագաւորներէն երեքին արձանագրութեանցը մէջ: Առաջին անգամ Սաղմանասար Բ. կը յիշէ Անգիան թագաւորութեանը 31⁺ տարին հարկ տուող երկիրներուն շարքին մէջ եւ այն՝ անմիջապէս Հառանայէ եւ Շաշգանայէ ետքը, Սամիրամման նուաճեալ երկիրներուն մէկ ցուցակին մէջ կը յիշէ այս երկիրը Պարսուայէ, Ալաբրիայէ, Աբգադանայէ, Նաիրիյէ ետքն եւ կը յաւելու «որուն գիրքը հեռաւոր է:» Սարգոնի ատեն Անգիայի մէջ կ'իշխէր Տելուսինա անունով իշխան մը: Ասոր գէմ Ասորեստանի թագաւորը պատերազմի ելաւ անգիական Տուսիադի գաւառին ութ ամրոցներն առաւ եւ 4200 հոգի գերի տարաւ հանդերձ ստացուածովք: Ըստ տարեգրութեանց՝ Սարգոնի թագաւորութեանը 7⁺ տարին կ'իլնայ այս արշաւանքը: Պարժանաց արձանագրութեան համապատասխան տեղւոյն մէջ՝ Անգիայի գէմ եղած արշաւանքին վըայ տրուած տեղեկութիւնը մոլծուած է Մանի գէմ եւ Զիկիրտու եւ Ուիշտիշի գէմ մղուած պատերազմին վըայ տրուած ծանօթութեանց միջեւ: Մտադրութեան արժանի են եւ հետեւեալ տեղերը. «Ուրարտու, Մուզասիր, Անգիա, Զիկիրտու», «որ Անգիան եւ Զիկիրտէն նուաճեց», եւ վերջապէս «Մաննաի, Անգիա, Զիկիրտու»:

Անգիայի մէկ գաւառը կը կոչուէր Տուսիադի. Տարեգրութեանց համապատասխան տեղը՝ բնագիրն աւրուած ու ջնջուած է:

Անգիա, ինչպէս եւ Մադաի ըսուածներուն երկիրը, Ասորեստանցւոց քով ունի «հեռաւոր» վերադիրը. այս երկու երկիրներն ամենէն հեռաւորներն էին՝ ուր մտած են Ասորեստանցիք, առաջինը

գէպ ի հիւսիսային արեւելք ըլլալով, երկրորդ՝ գէպ ի հարաւային արեւելք: Ամէն նշանները կը ցուցնեն որ Անգիա ըլլալու է Պարսուայի հիւսիս-կողմը կամ հիւսիս-արեւելակողմը, ըստ հետեւորդի Ուսմիոյ լճին արեւելակողմը, մերձաւորապէս Դաւ-րէժի, Մարաղայի եւ Միեանէի միջեւ տարածուող տեղը: Ինծի յարմար չ'երեւար այս երկիրն մինչեւ Ուսմիոյ լճին հիւսիսային եզերքը (Անգաւ, Դիւն-մուն). քշելը: Յրման պէտք չունի՝ նորրիսի կարծիքը, որ Անգիա ըսելով Հնդկաստան կ'ուզէր հասկնալ:

Զ. Պարսուսյի կից էր երկիր մը, որուն ա-
նունը դժբախտաբար Սաղմանասարի կոթողին մէջէն
գուրս մնացած է. այս երկրին կը վերաբերէին Պէլ-
շէ- եւ Շէդէ--շէ- ամուր քաղաքները. վերջինս
թերեւս համապատասխանէ Բուսդուսի (Պարսուս)
Ս--շէ-շէ-շէ- քաղաքին, որուն կը հանդիպինք
Վանեան արձանագրութեանց մէջ։ Եթէ Սաղմ.
կոթող 182 յիշուած երկիրն . . . բ--շէ' Անդիայի
արեւմտակողմը կը գտնուէր, այն ատեն մէն մի եր-
կրին շարքն պիտի ըլլայ արեւելքէն գէպի արեւ-
մուտք՝ այսպէս. Անդիա, . . . բ--շէ, + երկիրը՝ Պեր-
րիա եւ Շիտիուարիա քաղաքներով, Պարսուս :

8. ၵးမိၼ် (ၵးမိၼ်, ယးမိၼ်) :

Մադաթի ըստւածներն առաջին անգամ կը յիշուին — Ամադաթի ձեւով — Սաղմանասար Բ.ի ժամանակ: Ասիկայ՝ Թագաւորութեանը 24-րդ տարին նախ Ամադաթի ըստւածներուն երկիրն եւ ապա Արագեաշ եւ Հարհար իջաւ: Սամիրամանի երրորդ արշաւանքին առեն ռապատակութիւն մ'ալ եղաւ դէպ ի Գիդիլլունդա. արդ՝ այս ռապատակութեան վրայ տրուած տեղեկութեան անմիջնորդաբար կը յաջորդէ՝ Մատախացւոց դէմ մղուած պատերազմին վրայ տրուած տեղեկութիւնը: Մատախացիք “Սպիտակ լեռը” փախան. Ասորեստանցւոց բանակը՝ Հռաւիքուհոյի բանակէն 23.000 ոտանաւոր զե-

նուր եւ 120 հեծեալ զինուոր ջարդեց պատերազմի մէջ։ Այս իշխանին իշխանանիստը կործանեցաւ։ Նուաճեալ եւ հրոյ մատնեալ մարական քաղաքներուն թիւը 1200 է կ'ըսուի՝ սովորական չափազանցութեամբ։ Հանասիրուկուի երկրէն Ասորեստանցւոց թագաւորը՝ «Քարերու» լեռներուն վրայէն Արազիաշ անցաւ։

Ռամմանիրարի Գ.ի քով՝ Մադաի հետեւեալ կարգով մեր դիմացը կ'ելլէ՝ Ելլիպի, Հարհար, Արազիաշ, Մեսու, Մադաի, Գիզիլունդա եւն։ Անուագիր ցուցակէն կը տեսնենք որ այս թագաւորին ատենը (811—783 Ն. ք. ք.) 8 արշաւանք եղած է Մադաիի դէմ։ Նմանապէս կը յիշուի արշաւանք մը՝ Ասուրգան Գ.ի (772—755) ատեն եղած։

Մադաիացիք Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի շատ հոգ ու աշխատութիւն պատճառեցին։ Թագաւորն անձամբ ատնց դէմ երկու անգամ արշաւեց 744 եւ 737 (թագաւորութեանը 2^ր եւ 9^ր) տարիներուն։ Արձանագրութեանց մէջ երկայն ցուցակներ պահուած կան «մթագոյն Մարաց» այն գաւառներուն, զորոնք առած է այս թագաւորը։ Այս դործառնութեանց առաջինէն է յայտնապէս այն տեղեկութիւնը, որ կ'ըսէ թէ Ասորեստանցւոց թագաւորը 60.500 հոգի եւ անոնց ստացուածքը, ձիերը, . . ., ուղտերը, եզերն եւ ոչխարաց անհամար հօտերն առաւ տարաւ։ Երկրորդ արշաւանքին հետեւութիւնն եղաւ «8650 հոգւոյ, . . . [պակաս կամ եղծեալ մաս] . . ., 300 ջուրոյ, 660 իշու, 1350 արջառի, 19.000 ոչխարի» տարուիլը։ Բաց աստի Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի Աշուրգանինանի աւնուն կուսակալին կամ. զօրապետին յանձնուեցաւ յանդուգն արշաւանք մը, որ ուղղուած էր ի մասնաւորի արեւելեան հզօր Մարաց դէմ։ Այս վերջին ձեռնարկութեան ժամանակն ապահով կերպով ճշդեւ կարելի չէ, վասն զի այս մասին մեր ունեցած

ծանօթութեան աղբիւրը միայն պարծանաց արձանագրութիւնն է: Հաւանական է որ այս արշաւանքն այն ժամանակ եղած է, երբ Ասորեստանցւոց թագաւորներէն անձամբ կատարուած երկու արշաւանքներէն մին տեղի կ'ունենար:

Ըստ երեւութին Սարգոն ամէնէն աւելի սաստկութեամբ կռուած է Մարաց դէմ՝ որ օր քան զօր կ'աճէին անդադարնորեկողներով: Պարծանաց արձանագրութիւնն եւ Տարեգրութիւնք կ'աւանդեն բազմաթիւ մարական երկիրներու անուններ. Խորասբադի արձանագրութեան համեմատ՝ թագաւորն ընդ ամէնը մարական 34 գաւառ նուաճած եւ ստիպած է որ տարեկան որոշ թուով ձի հարկ տան: Նմանապէս արտաքոյ կարգի ամրութիւններով օգնած է Հարհարի (կար-Շարրուկին), որ ամէնէն կարեւոր կէտն էր Ասորեստանցւոց ազդեցութիւնը կանգուն պահելու: Մադաիի դէմ մեծ արշաւանք մ'ալ եղած է թագաւորութեանը 6^ր տարին. նոյն տտեն 28 «քաղաքատէր» հարկատուութիւն մը յանձն առին. նմանապէս յաջորդ տարին 22 մար ցեղապետ իրենց ընծաները խաւրեցին: Այս դէպքերն կրկնուեցան Սարգոնի թագաւորութեան 8^ր եւ 9^ր տարիները. վերջին տարին մինչեւ անգամ 42 «քաղաքատէր» տուին 4609 (?) ձի, ջորի, արջառ եւ անհամար ոչխար:

Սանհերիբ Մարերէն հարկ առաւ, երբ Ելլիպիէն գալով մօտեցաւ: Ծիծաղելի մեծաբանութիւն է, երբ այս թագաւորը կ'ըսէ թէ իր նախնիքներն եւ ոչ իսկ «հեռաւոր Մատաիացւոց», անունը գիտէին: Մարական այլ եւ այլ ցեղերու միութիւնն պէտք է որ իյնայ Սանհերիբի արշաւանքին եւ Ասարհադդոնի գահ ելլելուն ժամանակամիջոցին մէջ: Ասոնց առաջնորդն էր Մաֆ֊դի-ըլ- — «քաղաքատէր» Մարաց: Այս անձը Մաննապուց, Կիմերացւոց եւ Սապադացւոց հետ նիզակակցութիւն մը կազմեց, որուն գլուխն անցաւ

կառուցել, կարկաշտի քաղաքապետը: Այս նիզակակցութեան ծանր, Ասորեստանցւոց վտանգ սպառնացող յարձակումները քաղաքական հիմք կրկնում են Ասորեստանի բնագիւղներուն մէկ շարքին՝ զորոնք կենուգտն «Gebete an den Sonnengott», տիտղոսին տակ հրատարակած է: Նիզակակցք ի սկզբան յաջողութիւն ունեցան եւ մարական-ասորեստանեայ սահմանին վրայ դառնուող քանի մը տեղեր առին, մինչեւ որ Գիմմերացւոց պարտութիւնն ընդ առաջնորդութեամբ Տեւշպայի (յամին 677)՝ այս նիզակակցութիւնը թոյլցուց եւ հասունցուց դաշնագրութիւն մը Ասորեստանցւոց եւ Մարաց մէջ: Այս դաշնագրութիւնը կ'ընդունէր մարական նիզակակցութիւնը: Հաւանականօրէն Մարերը վախճընելու եւ Ասորեստանցւոց դէմ թշնամական անդրագոյն գործառնութիւններէ ետ կեցընելու դիտմամբ՝ Ասորհադդոն Գիմմերացւոց պարտութեան յաջորդել տուաւ աւարառական արշաւանք մը, յորում շօշափեց Պատուշարրա, Պարտակկա, Պարտուկկա եւ Ուրալկազաբառնա մարական երկիրները:

Ասորբանիպալ (Գլան Բ, Գ, 2) կը պատմէ արշաւանք մը, որուն՝ անոր համար ձեռնարկուեցաւ իր թագաւորութեանը 4^ր տարին, որպէս զի մէջտեղէն վերցուէին Բէրէ-Նա-Գըլ՝ Մարաց մէկ քաղաքապետը, եւ Շա-Գըլ եւ Պա-Գըլ՝ Գա-Գըլի որդիքն ու Սա-Գըլ՝ քաղաքատէրերը, որ Ասորեստանցւոց

1 Սահիի դիրքին նկատմամբ որոշ բան մ'ըսելը առայժմ դժուար է: Ամենէն հաւանականն այն է որ Ուրարտուի, Մանի կամ Մագաթի մօտերը փնտռելու ենք: Ասորբանիպալի ատեն այս երկրին վրայ կ'իշխէին Շարատի եւ Պարիհի, որ որդիքն էին Գագիի: Սակք ըստաճներուն (— Սկիւթացիք) հետ, զորոնք Շմիթ եւ Հոմմել կ'ուզէին նոյնացընել Սահիի հետ, գործ չի կրնար ունենալ Սահի, վասն զի արքանեան արձանագրութեան բաբելական թարգմանութեանը մէջ Սակաց գիմաց Նամիթի դրուած է: Գագի

լուծը իրենց վլայէն թօթափած էին: Ասորեստանցիք ասոնց ամուրներէն 75 հառն առին եւ ապստամբութեան երեք գլխաւորները Նինուէ գերի տարին:

Բեւեռագիր արձանագրութիւնք մեզ կը ծանօթացընեն մարական երկիրներու եւ քաղաքներու անուններ մեծ բազմութեամբ: Մեր ծանօթութիւնները գեռ բաւական չեն այս անուններն ըստ տեղւոյ խումբ խումբ բաժնելու, ուստի պառաշաճ կը համարիմ Ասորեստանի մէն մի թագաւորին արձանագրութեանցը մէջ գտնուող ցուցակներուն վրայ կարգաւ խօսիլ. մինչեւ աստիճան մը այս ցուցակներն ալ ազդուած են աշխարհագրական տեսակէտէ՝ անուններն իրարու ետեւ շարած ատեն:

անուան համար՝ Դեղիշ օրինակին հետեւելով՝ Ս. Գրոց Գոգը առին, որ ըստ Եզեկ. ԼԸ: 2 Մագոգի իշխանին անունն է: Այս իշխանին կը հպատակէին Ռովս, Մեռովք, Թովքեւ, Գոմբ, Թորգոմ եւն: Եզեկիէլ Գովգ կամ Գոգ ըսելով կը հասկնայ հիւսիսային ժողովուրդները: Մագոգը պիտի ըլլայ Առամուհի (Առամագինէի) հիւսիսային կամ հիւսիսարեւելեան կողմը: Պէտք ենք նաեւ նոյն կողմերը դնել Էլ-Ամառայի նամակներուն մէջ յիշուած Գափա երկիրը: Մագոգ եւ Գոգ այնպէս մեկնուելու են, ինչպէս մեկնեցինք Մազամուան եւ Զամուան (էջ 133): Մագոգը կրնայ մաս Գոգէ ծագած եւ մաս Գափաի հետ նոյն ըլլալ: Այս պարագային մէջ Մագոգ իր անունն առած պիտի ըլլայ — ինչպէս ուրիշ բազմութիւ գէպքերու մէջ տեսանք — տիրող Գափ հարստութենէն: Գագ անուան հետ կրնանք համեմատել Գագա աստուածոյն անունն, որ Ենւամ-ելիշ վէպին մէջ մեր զիմացը կ'ելլէ: Շարատի եւ Պարիհիս կրնան այս տիրող տան շառաւիղներն ըլլալ, որ իրենց նախական հայրենիքը թողլով՝ փոքրիկ պետութիւն մը հաստատած են արեւելք՝ դէպ ի Ուրարտու կամ Մարաստան: Շարատի հետ կը համեմատե Եռուտի (Iran. Namenb. S. 288) Σάρατος անունը, իսկ Սահիի համար կը կարծէ թէ առնչութիւն մ'ունենայ Սինեաց հայկական Շափի հետ (Ինճիճ. Աշխ. Հ. Հայ. 533):

Նախ խօսելու ենք Տիգլաթպիղեսի Գ. Ի Խեցույ արձանագրութեանց մէջ գտնուող՝ մարական երկիրներու մեծ ցուցակին վրայ՝ ամբողջացնելով ուրիշ արձանագրութեանց համապատասխան տեղերովը։ Այս ցուցակը Նամրի երկիրը յիշելէն ետքը՝ կը յիշատակէ Բիտ-Սանգիբութի։ Տիգլաթպիղեսի՝ Տարեգիր արձանագրութեան համաձայն՝ Կուտէէ, Բիտ-Սանգիբութէէ եւ ուրիշ կողմերէ գերիներ գաղթեցուց մասամբ ասորական քաղաքներ (Սիմիրա, Արկա, Ունու, Սիանու), մասամբ Տու'իմէ եւ Տիլ-կարմէ։ Սարգոնի տարեգրութեանց մէջ Սանգիբութի կը ներկայանայ Հարհարի եւ Ուրիակիի միջեւ. Տարեգրութեանց եղծեալ տեղը (113) կը կարդանք. [a¹?] Aš-ta-ni-a ša Bit-Sangibuti, ապա կը յաջորդէ ՝ Ե Տ-բ-...-է եւ ՝ Ե Տ-բ-...-է-...-է, որ քաղաքներն են Գ-...-...-անուն երկրի մը. վերջին երկու քաղաքները թերեւս վերաբերին Ուրարտուի, որուն կը հային յաջորդող տողերը։ Նամակի մը մէջ (K 619) Շունգիրուտու կը հանդիպի Ելլի(պի) եւ Մատաի անուններուն կից։ Բիլէրէէք (էջ 59, 80) Բիտ-Սանգիբութին կը գնէ Գերուգի հովիտը՝ Ջերիբոր լճին հարաւակողմը. այս երկիրն ասանկ գնելու կարեւոր պատճառ մը չեմ տեսներ։

Բիտ-Հ-մի-...-ն։ Այս գաւառին վրայ առաջին անգամ տեղեկութիւն կ'առնունք Նաբուքոդոնոսոր Առաջնոյն Ազատութեան Նամակէն, որով Բիտ-Վարգիբութի կուսակալը՝ Ռիտտի-Մարդուկ ազատ կը կացուցուի Նամրիի մէջ գտնուող իր ամէն երկիրներուն համար տուրք, ի մասնաւորի ձի՝ հարկ տալէ։ Այս արտօնութիւնը գրով հաստատելու գործողութեան ներկայ էր հին-բաբելական պետութեան ուրիշ մեծամեծացը հետ՝ նաեւ Բիլ-նորի-...-ը...-ապիլ Հ-մի-...-ն, Նամարի կուսակալը։ Դարձեալ նոյն արձանագրութենէն կը տեսնենք որ կուսակալութեան պատիւը շատ անգամ կը արուէր

Հարբանեանց ցեղին մէկ անդամին . թերեւս նոյն
 ընտանեաց մէջ ժառանգական ալ էր նոյն պատիւը :
 Մարգուկնադինահէի ժամանակէն մնացած ուրիշ
 յիշատակարան մ'ալ կը խօսի այն օժիտին վրայ
 զոր էն Սիւ-նա-իւր Հարբանեանք տալ կը խոստանար
 իր Գոս-Ը-Գրգին-ի-ոյ անուն աղջկանը , որ նշանուած
 էր Տաթ-ու-Բ-Մարգո-ի : Օժիտն էր 20 Բո-ւր անդ-
 կ-ր-Նա-Բո-ի դաշտին մէջ . այս դաշտը սահմանակից
 էր արեւմտեան կողմը Բ-Բ (? Հ-)-Գո-Գո գաւա-
 ռին , հիւսիսակողմն ու հարաւակողմը՝ Բիտ-Համ-
 բանի , արեւելեան կողմը Տա-նա-ժո-ւ-ն անուն
 ընտանեաց կալուածոցը : Նոյն թագաւորին ատեն-
 ները՝ սահմանի վերաբերեալ դաշնագրութեան մը
 մէջ դարձեալ մեր դիմացը կ'ելլէ Բիտ-Համբան . այս
 ցեղին այնտեղ յիշուած շառաւիղը կը կոչուի Ափ-
 Է-ւ- Բէլ :

Համբան ընտանիքը հին-բաբելական պետու-
 թեան մէջ շատ նշանաւոր գիրք մը կը գրուէր եւ
 Բաբելոնի արքունեացը հետ մեծ ներդաշնակութեան
 մէջ էր . իսկ իր յարաբերութիւններն Ասորեստանի
 հետ միշտ բարեկամական չէին : Թէեւ Մարգո-ի-
 շո-մա-ւ-ւ-Գո-մի-ի մահուընէն ետքը Սաղմանասար
 Բ. Հարբանեանց տնէն Յա-ն-ն Նամրիի իշխան
 անուանեց (Թագաւորութեանը 16-ր տարին) , սա-
 կայն 8 տարի ետքը (Թագաւորութեանը 25-ր տա-
 րին) ստիպուեցաւ իբր թշնամի անոր երկիրը մտնել ,
 կողոպտել եւ Բանդուն կուսակիցներովը մէկտեղ
 գերի տանիլ : Տիգղաթպիղեսեր Գ. խեցեղէն ար-
 ձանագրութեան մէջ Բիտ-Համբանը կը դնէ Բիտ-
 Սանգիրուտիի եւ Սումուրզուի միջեւ , ուրիշ տեղ
 մը՝ Բիտ-Վապ-սիէ ետքը . Սարգոն կը դնէ մէկ կող-
 մանէ Նամրիի , Ելլիպիի եւ մէկալ կողմանէ Պար-
 սուայի միջեւ , իսկ ուրիշ տեղ մը՝ Հարհարէ հտքը :

Բիտ-Համբանի մէկ քաղաքն էր Ափ-Է-ւ- ,
 ուրկէ Սարգոն 2630 հոգի ունեցածներովը մէկտեղ
 գերի տարաւ :

Հանքի, Հաբբան, Համբան ձեւերուն իբր նման օրինակ մատնանիշ կ'ընէ Դեւիշ՝ Զաբան, Զամբան, Զարբան բաբելական քաղաքի մ'անուան ձեւերը: Եթէ Համբի սեմական բառ է, կրնայ միայն Լ-նէք- = պտուղ բառն ըլլալ:

Կրնայ տարակուսուիլ թէ արդեօք Բիտ-Համբան տեղագրօրէն Բաբելոնի բնծայելու ենք թէ Մարաց. բնագրական խորհրդածութիւնք կը ստիպեն այս երկրին մեծագոյն մասը Բաբելոնի բնծայել: Բայց Ասորեստանցիք յայտնապէս այս երկիրը Մա-րաց երկրին մասը կը համարին:

Բաբելական քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը թափանցած մտած է Բիտ-Համբանի մէջ, վասն զի մարական երկիրներուն մէջէն ամէնէն հարաւարեւմտեանն էր աս: Բիտ-Համբան Տիգրիսի արեւելեան կողմն էր. հարաւակողմը մինչեւ Կո-նսթն-ի դռները կը հասնէր, որ Մեդան(իւ)-դան ջրանցքին եզերքը բարձրացող քաղաք մնէ էր: Տարակոյս չկայ որ Բիտ-Համբանի կը վերաբերէր այն երկիրն, որ մերձաւորապէս Բակուբա, Հանիկին եւ Մենդեւի քաղաքներէն անցնող շրջանակին մէջ կ'իյնայ: Թէ հիւսիսային արեւելեան կողմը Հանիկինէ անդին մինչեւ ուր կը տարածուէր, կուսան չունինք որոշելու: Շատ հաւանական է որ Բիտ-Համբանի հիւսիս-արեւելեան մասը եւ Նամրի զիրար կը ծածկէին: Բիւլբուբէք (անդ, էջ 14, 59) Համբանը կը դնէ Դիեւալայի արեւելակողմը՝ հիւսիսէն Հուրինի եւ հարաւէն Զոհաբի մէջ գտնուող տեղը: Նամրիի՝ Համբան ինտանիքէ սերող իշխանին Յանզու տիտղոսը կրելէն Դեւիշ կը հետեւցընէ սերտ ազգակցութիւն մ'այս ժողովրդեան եւ կասեանց: Ապահովապէս շատ հին ժամանակներէ ի վեր Հաբբանեանք Նամրի գաղթած էին. նմանապէս Տիգրիսի ամբողջ արեւելեան կողմին վրայ ամենամեծ կալուածատէրերն էին ասոնք. եւ այս ցեղին՝ կասսեան սերունդ ըլլալուն ամենեւին արգելք մը

շկայ. բոլոր ասանկ ներթափառութիւն մ'ընկելու համար Յանգու ախողոսը չի կրնար տալացոյց բլլալ: Նաժիթի գահը նստող իշխանը — բլլայ ծաղմամբ ասորեստանցի-բաբելացի, մար կամ կասսեան — երկրին ուղղութեան հետեւելով Յանգու ախողոսն առաւ՝ Ծիշգ օյնպէս, խշպէս Նեղոսի հովտին վրայ իշխողը Փարաւան կը կոչուէր: Յանգու իբր իշխանական ախողոս Հուբուշիոյ մէջ ալ կը գործածուէր: Պրաշէկի առաջարկած Համբան = հին պրս. Վամպագա = Վամբագենէ հաւատարութենէն աւելի լաւ կը համարիմ՝ ձայնական տեսակէտէ Ամբանգա = Վամպագա = Վամբագենէ հաւատարութիւնը:

Յուցտիկին մէջ կը յաջորդէ Սոփոպու (Սոփոպու)։ Այս անունն Տիգղ. Հարթ կոթողին եւ խեցւոյ արձանագրութեան մէջ կեցած է Բիտ-Համբան եւ Բիտ-Բարրուա անուններուն մէջտեղը, իսկ Տարեգր. 47՝ Բիտ-Համբանէ յառաջ։ Այս երկրին իշխանը, զոր Տիգղաթպիղեոսեր Գ. նուաճեց, Տոնի կը կոչուի։ — Բիտ-Բարրուա տես վարը Ելլիպի անունն առկա։ — Բիտ-Չոփուշ, որ Հարթ Վիթղին մէջ Բիտ-Բարրուա եւ Բիտ-Մատտի անուններուն մէջտեղը զետեղուած է, իսկ Տարեգր. մէջ՝ Մագաի եւ Բիտ-Մատտի անուններուն մէջտեղը։ — Բիտ-Մոփի։ Այս երկրին ամէն արձանագրութեանց մէջ՝ Բիտ-Չուալղաշի եւ Ումիւաշի մէջտեղը դրուած է։ — Նիկի — բաբելական Ումիւաշ նահանգին վերաբերող քաղաք մը կը ներկայանայ։ Տիգղ. Տարեգր. 176 Տիւ-Աշուրիէ ետքը դրուած է։ — Բիտ-Տոփանգի՝ ամէն տեղ Ումիւաշի եւ Պարսուայի միջեւը զետեղուած է։

Պարսուայի յիշուելէն վերջը կը յաջորդէ Բիտ-Չոփի՝ Տարեգր. 27՝ Բիտ-Աբդագանիէ յառաջ, Տարեգր. 34՝ Ուսհարիէ վերջը դրուած։ Երկրին իշխանն էր Կալի։ Տարեգրութեանց մէջ յիշուած Ուսհարին հաւանօրէն Բիտ-Չատտի կը վերաբերէր։ — Բիտ-Աբդագան։ Ռամմանիւրարի Ա.

այս երկիրն յաջորդ կարգաւ կը յիշէ. Պարսուա, Ալլարրիա, Աբդադանա, Նաիրի: Տիգղ. Տարեգր. 27 կը կենայ Բիտ-Չատտի եւ Բիտ-Սանգի անուններուն մէջտեղը, իսկ Տիգղ. Տարեգր. 35՝ Բիտ-Չատտի եւ Բիտ-Ապպի անուններուն մէջտեղը: Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի ատեն Հոս Մանն-Նիմ-Ն-Քէ (= «նի է որպէս զՍաբէ») անուն իշխանը կ'իշխէր: Այս երկիրն կը վերաբերէր Արարատի, որուն իշխանն էր Տան-Նիմ: Տիգղաթպիղեսեր Գ. պաշարեց եւ առաւ այս քաղաքը: — Բիտ-Արարի՝ որ ըստ Տիգղ. Հարթ Կոթ.՝ Պարսուայի եւ Չալկրուտի մէջտեղը կը ներկայանայ, Տիգղ. Տարեգր. 27՝ Բիտ-Սանգիի եւ Բիտ-Տասակկիի մէջտեղը, իսկ Տարեգր. 37 եւ 157՝ այս յիշեալ երկու նահանգներէն յառաջ: Տիգղաթպիղեսեր Գ. կը յիշէ Բադառնա եւ Ուլալ երկու իշխաններն այս գաւառին, որ իր անունը Ապպի Հարսուութեան պարտական է: Այս երկու իշխաններէն առաջինն առանց պատերազմի հպատակեցաւ Ասորեստանի թագաւորին, իսկ երկրորդը՝ չարարար պարտութիւն կրելէ ետքն՝ ակնատես եղաւ իր քաղաքներուն կողոպտուելուն ու կործանելուն: Բիտ-Ապպիի համար որոշեչ ճակատը տրուեցաւ Աքիւր-Ն լեռը: Այս երկիրն քաղաքներէն մին էր Արիւր-Նիմ-Նիմ, որ Բատտանուի ձեռքը մնաց: — Բիտ-Սանգի՝ արձանագրութեանց մէջ մէյ մը Բիտ-Աբդադանայի եւ Բիտ-Ապպիի, մէյ մ'ալ Բիտ-Ապպիի եւ Բիտ-Տասակկիի մէջտեղը կը բռնէ: — Բիտ-Տան-Ուր-Նիմ՝ միշտ Բիտ-Ապպիի եւ Բիտ-Սանգիի հետ միատեղ կը յիշուի. Տարեգր. 158 կը ներկայանայ Բիտ-Սանգիի եւ Մագաիի միջեւ: — Բիտ-Իշպուր՝ բեւեռագրութեանց մէջ մէյ մը Չալկրուտիի եւ Նիշայի, մէյ մ'ալ Ումիհաշի եւ Աինգի-Կանգէի մէջտեղը արձանագրուած կը տեսնենք: Տիգղաթպիղեսեր ինչպէս մարական ուրիշ երկիրներու մէջ, նմանապէս այստեղ իր անդրին կանգնել տուաւ:

Տարեգրութիւնք՝ ասկէ քիչ մը խոտորելով կը պատմեն թէ թագաւորն այնտեղ իր «սուր նիզակը» կանգնեց ու անոր վրայ արձանագրել տուաւ իր քաջագործութիւնները: — Զւեր֊տի: Արձանագրութիւնք կը զետեղեն այս անունը մէյ մը Բիտ֊վապոսի յառաջ, մէյ մ'ալ՝ Բիտ֊վապոսի եւ Բիտ֊իշտար անուններուն մէջտեղը: Զակրուտի մասնաւոր կերպով «քաղաք Մարաց» կը կոչուի: — Գիդնի֊նի֊նի՝ յիշուած Նիշշայի եւ Սիպուրի միջեւ: — Նիշշա՝ արձանագրութեան մէջ գրուած է Բիտ֊իշտար եւ Գիզինկիսի անուններուն մէջտեղը: — Սէք(չ)֊բ՝ գրուած Գիզինկիսիի եւ Ուրիեննայի միջեւ: Տիգրաթպիղեսեր Գ.՝ Սիբուրն ու անոր շրջակայքը դանուող տեղերը կաղուպոց եւ աւերեց: Ռոստ (Unters. S. 82)՝ Սարգ. Տարեգր. 8 եւ Գլան 14 կ'ուղղէ եւ կը թարգմանէ «Հաշմարէ մինչեւ Սիբար, որ ի սահմանս Հեռաւորն Մարաց» եւ այս Սիբարը մեր Սիբուրին Հետ յարաբերութեան մէջ կը գնէ: Սիբուր = Սիբարի գիւղին համար վերայիշեալ տեղեկութենէն սա՛ կը հետեւի որ այս երկիրն Հաշմարէ բաւական հեռու էր՝ դէպի արեւելք: Արգեօք Գիզիլունդայի Սիբարան ալ կրնանք նոյնացընել Սիբուր = Սիբարի հետ: — Ուրի֊շշա: — Ռա֊նա: — Նի֊դրէ֊ա՝ արձանագրութեան մէջ գրուած Ուրիեննա եւ Բուզտուզ անուններուն մէջտեղը:

Խեցեղէն արձանագրութեան ցուցակին մէջ կը յաջորդէ Բուզգուզ, որուն վրայ տես էջ 176: Վերջէն կու գայ Արի֊բի՝ Բուզգուզ եւ Տարշարանի֊ՀՈՒ անուններուն մէջտեղը գրուած: Ասորեստանցւոց թագաւորն ինչպէս հոս, նոյնպէս եւ անմիջ֊նորդաբար յաջորդող Տարշարանի֊ՀՈՒ գաւառին մէջ իր արձանը կանգնեց: — Տուշ֊բր֊նի֊ՀՈՒ՝ կեցած Արիարմա եւ Ռու(ա) անուններուն մէջ: — Ս֊ն֊ն֊նի՝ գրուած Տարշարանի֊ՀՈՒ անունէն ետքը: — Ար֊ն֊տ֊տ֊: — Կ֊բ֊Զի֊բ֊: Տարեգրութեանց մէջ փոքրիկ բացէ մ'ետքը Ռու(ա) անունը կը

յաջորդէ: — Գ-ւ-լ-ն-ն-ա-ն-ա: — Բի-տ-Ս-ւ-լ-բ-ա-ր-Ս-ա-մ-ն-ի-ր-ա-մ-ն-ան Բ.ի ատեն Սագբիտա, որ յայտնապէս վերջէն Բիտ-Սակբատ ըստուածն է, մարական Հանասիրուկա անուն գաւառակոմսին մայրաքաղաքն էր: Սարգոն Բիտ-Սակբատը, զոր Սակբատ ալ կ'անուանէ, միացուց Վիշեշիմի: Այս երկիրն էր՝ ըստ Խորսաբադայ արձանագրութեան՝ ելամայ հիւսիսային կողմը. այստեղ՝ ելամացւոց ասպատակութեանց առջեւն առնելու համար՝ բերդաքաղաք մը կառուցուեցաւ: Զանազանութիւնը, զոր Բիլլերբէք (էջ 96) կը դնէ Սակբատ քաղաքի եւ Բիտ-Սակբատի կամ Սագբիտայի մէջ, կը կարծեմ թէ անհրաժեշտ չէ: Բիտ-Սակբար կը կազմէր Վիշեշիմի հարաւակողմը: — Սիլ-ա-լ: Այս երկիրն տրուած «Ամուրն Բաբելացւոց», վերադիրէն կը հետեւի թէ երբեմն կը հնազանդէր Բաբելոնի գահուն: — Ռ-ւ-(ա): Ռոսս խեցեղէն արձանագրութեան 32ր կը կարդայ Ru-ú a-di máš bit tabti = «Ռու մինչեւ ցերկիրն աւապատի աղի», Ռոսսի այս ընթերցումն արձանագրութեանց ուրիշ տեղերովը կը հաստատուի: Հարթ Վիթ-ի մէջ Ռուայէ յառաջ կայ Տարշար-րինի-շ Ռի անունը: Ռու(ա) թէ երկրի թէ լեռան անուն է: — Ո-լ-ի-լ-ն-ա: Հրթ. Վիթ-ի մէջ այս անունն կը յաջորդեն Շիկրակի եւ Տեւ-Ա[շուրի] անունները: — Շիկ-ի-ի անունն յիշուելովը կը լմննայ խեցեղէն արձանագրութեան մեծ ցուցակը: Այս երկիրն տրուած «շա հուրասի» տիտղոսէն կը տեսնուի, որ ոսկւոյ երակներով օժտեալ երկիր մըն էր: Տարակոյս չկայ որ նոյն են Շիկրակի եւ Տիկրակի, որ խեցեղէն արձանագրութեան մէջ Զակրուտիէ ետքն յառաջ կը բերուի իբր քաղաք մը, որուն մէջ Ասորեստանցւոց թագաւորը իր արձանը կանգնեց: Խորսաբադի մէկ բարձրաքանդակը փոքրիկ ամուր քաղաք մը կը ներկայացնէ, որ ապահովապէս Տիկրակի կամ Շիկրակի կարդացուելու է լրացուելի գրերով: Խորշի մը մէջ կը տես-

նենք թագաւորի մ'անդրին, բոլորովին ասորես-
տանեայ արձաններուն կամ սիւններուն ձեւովն ու
ըմբռնմամբ: Եւ կարծեմ թէ ամենեւին պատճառ-
մը չկայ Շիկրակի եւ Սիկրիո նոյնացընելու, ինչպէս
Բիլլերբէք կ'ընէ (էջ 100):

Թէ այս ցուցակին մէջ յիշեալ երկիրներուն
յաջորդութիւնը կամ կարգը աշխարհագրական
սկզբունքէ մ'ազդուելով եղած է, անանկ խնդիր
մըն է, զոր պէտք ենք անպատասխանի թողուլ,
վասն զի մինչեւ հիմայ միայն քանի մ'անունները
կարելի եղած է ապահով կերպով նոյնացընել: Բայց
կան նշաններ, որ ենթադրել կու տան, թէ ցան-
կին մէջ յիշուած երկրանուններն ընդհանրապէս
հարաւէն դէպի հիւսիս կամ հիւսիսային արեւելք
ուղղութեամբ են: Յիշեալ երկիրներէն ոմանց վրայ
կ'ուզեմ քանի մ'իտօք աւելցընել: Լընորման Աբգա-
դանան Վասպից Ծովու հարաւ-արեւելեան կողմը
գտնուող Աբգանը համարեցաւ. ես կը կարծեմ թէ
այս հաւասարութիւնն ամենեւին արժէք չունի, վասն
զի Աբգադանա բոլորովին տարբեր յարաբերութեամբ
կը ներկայանայ մեզ՝ ըլլալով միանգամայն Նաի-
րեան երկիր (տես էջ 9)՝ առանց նկատողութեան
առնելու որ անուանց ձայնական նմանութիւնն ալ
գրեթէ ոչինչ է: Արդէն Շրագէր Լընորմանի դէմ
եղած է, իսկ Ռոստ զարմանալի կերպով մը գաղ-
ղիացի գիտնականին առաջարկութեան համակրանք
կը ցուցընէ: — Եւ կարծեմ թէ Գիզին(ի) կիսին
ապահով կերպով դուած ենք՝ Դձաչա (Պտղոմ.
2, 2. Ամմիանոս ԻԳ, 6, 39) մէջ, որ Ստրաբոնի
(ԺԱ, էջ 523) եւ Պլինիոսի (Nat. Hist. VI. 16)
քով Դձա ձեւն ունի: Բիւզանդացիք ասորեստա-
նեայ անուան աւելի մօտ *Kánζαα* եւ *Kánζαχον*
ձեւերը կ'աւանդեն. տարակոյս չկայ որ -ի-ս-ի մաս-
նիկ մըն է՝ համապատասխան սովորական -ισσα,
-υσσα, -ωσσα մասնիկներուն: Գաղակա կամ Գան-
զակա կը յիշուի Պոմպէոսի, Մ. Անտոնիոսի, Տրա-

յիանոսի եւ Ղ. Վեռնի արշաւանքներուն մէջ, ինչպէս նաեւ Է. գարուն՝ Հերակլի ատեն իբր մոյրութեամբ Ատրպատականի։ Հայերէն՝ Գանձագ։ Եպթուտի (Գ. 354, 10) քով՝ ܢܝܝܝܐ (Նիւն) իբր հին անուն՝ իր ատեն ܝܝܣ (Յիս) անուանեալ քաղաքին։ Տալմուդի մէջ հաւանօրէն ܢܝܝܐ — Կրնայ թերեւս Նիշշա յարաբերութեան մէջ գրուիլ Դասականաց Նիշաօն πεδίοնին (Նիսեան գաշտ)՝ ձիաբուծութեան յատկացեալ դաշտին հետ, զոր «գիրքին նկատմամբ բազմապատիկ կերպով իրարմէ խոտորող վկայութեանց լաւագոյնները կը զետեղեն եկբատանայի եւ Կասպեան Դրանց միջեւ»։ Բայց եթէ Նիսեան դաշտը աւելի դէպ ի հիւսիս-արեւելք քշուի, այն ատեն՝ անոր արձանագրութեանց Նիշշային հետ նոյն բլլալը բոլորովին անհաւանական կը դառնայ։ Բեհիստունի արձանագրութեան մէջ կայ Նիսաեա, եւ ասոր բարելական թարգմանութեան մէջ՝ համապատասխան տեղը՝ Ni-is-sa--ai ša ina Madai.

Մէկալ ամէն գաւառներուն գիրքին վրայ կարելի չէ՝ մեր ձեռքն եղած նիւթով՝ ապահով բան մ'ըսել։ Այսու հանգերձ Լընորման արդէն 1870ին մեծ սրամտութեամբ մեկնութիւն մը գրած է Տիգղաթպիղեսեր Գ. ի երկրանուններուն ցուցակին վրայ, յորում՝ հին ու նոր անուններուն մերձաւոր կամ հեռաւոր նմանահնչութիւնը չարաչար գործածելով՝ այս ամէն երկիրները զետեղած է՝ հասցընելով արշաւանք մը մինչեւ Ինդոս։ 2՝ արժեք Լընորմանի այս մեկնութեամբը զբաղիլ, որ շատ ծաւալած է՝ Մասպերոյի ընդարձակ Պատմութեանն եւ՝ եղանակաւորմամբ՝ Դունքէրի գործոյն մէջ մտած ըլլալով։ Դրլատր եղաւ առաջինն, որ Լընորմանի մեկնութիւնները տարրալուծեց եւ մերժեց իբր բոլորովին վրիպեալ եւ ոչ-քննական գործ մը։

1 Kiepert, Geogr. S. 69.

Լընորմանի ամէն նոյնացումանց մէջէն մտադրութեան արժանի է միայն Նիշչայի վրայ ըսածը: Գունքէր եւ Շրադէր՝ Արակուտու = Հին Արաքսոսի հաւասարութիւնը փրկել եւ Ասորեստանցաց թագաւորին արշաւանքն՝ մինչեւ այս վերջին երկիրը հառած համարիլ ուղեցին: Թէեւ ըստ ինքեան շատ կասկածելի է որ Ասորեստանցաց բանակն մինչեւ այսպիսի հեռաւոր երկիր մը յառաջացած ըլլայ, սակայն այսպիսի ենթադրութիւն մ'ամէն հիմ կը կորսնցընէ, եթէ մտածելու ըլլանք որ Բեհիստունի արձանագրութեան սեմական թարգմանութիւնը Հին-պարսկական Հարավատի-Արաքսոսիան կը բացատրէ կամ կը թարգմանէ Ա-ր-ս-ս-տ-ա-ր-դ-ի-ով. ասով սակայն անկարելի չ'ըլլար զուտ կերպական նոյնութիւնն Արակուտու եւ Ἀραχωσία, Ἀραχωτός անուններուն:

Լընորմանէ ի վեր Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի երկրանուանց մեծ ցուցակն եւ մէկալ արձանագրութեանց համապատասխան տեղերն ոչ ոք ընդարձակօրէն մեկնած է, բաց ի Բիլէրբէքէ (էջ 42—92), եւ ստիպուած եմ՝ նոյն մասը կրկին ու կրկին քննութեան անցընելէ ետքն՝ ըսել թէ Բիլէրբէքի ստացած արդիւնքներն ալ՝ նման Լընորմանի հետազոտութեան՝ չեն կրնար գոհացուցիչ համարուիլ: Խնդրոյ նիւթ եղող այս երկիրներուն դիրքն որոշելու համար՝ կռուանք այն աստիճանի քիչ եւ առաձգական են որ հազիւ կարելի է մէկ երկուքին դիրքն յարաբերական ապահովութեամբ ճշդել, ուստի աստ եւ այժմ պատշաճ կը համարիմ՝ մինչեւ որ անդրադոյն նիւթեր մէջտեղ ելլեն, ենթադրութիւններ չ'ընել, եւ չեմ կրնար ըսել թէ ո՞ր եւ է յառաջագիմութիւն է Բիլէրբէքի ենթադրութեանց կոյտը — այսպէս կ'որակեմ Բիլէրբէքի մեկնութիւնները: Թղթէ շինուած տան մը պէս կը կործանի այս շէնքը — հմմտ. առ այս Բիլէրբէքի սերուագիծը —, եթէ յառաջագիրներուն

տոկոնութիւնը կամ տարողականութիւնը քննութեան ենթարկենք: Տեղւոյ անձկութիւնը թոյլ չի տար որ մանրամասնութեանց մէջ մանեմ, ուստի քանի մը կէտ միայն քննութեան կ'առնուի: Արձանագրութիւնք (Տարեգրութիւնք) իրաւունքի երեւոյթն մը կու տան՝ հարաւային բաժնի մը եւ հիւսիսային բաժնի մը գործառնութեանց վրայ խօսելու: Տեղւոյ անուան մը ցանկի մը մէջ գտնուելէն եւ ուրիշ ցուցակի մը մէջ չգտնուելէն հանուած եզրակացութիւնք շատ երկբայական են եւ պէտք է որ զմեզ մոլորցրնեն, նա մանաւանդ այն ատեն՝ երբ արձանագրութիւնը պարծանաց արձանագրութիւն է. այս տեսակէտէ դատելու է Բիլլէրբէքի (էջ 79) Բիտ-Ջատտի եւ Բիտ-Աբգաղանիի, նոյնպէս (էջ 83) Սակսուկնիի վրայ ըսածը: Այնպիսի կերպով մը Բիլլէրբէք նոր անուանց խաբուսիկնմանահանգութեան հինքերուն կը հասնի, որ ներեալին սահմանէն շատ անդին անցած է (յ. օ. Բիտ-Տասսակիկ — Սակկիս, Սակսուկնի — Ուկնու դետ): Ինչո՞ւ Չակրուտի անունով Մարաց մեծ ժողովատեղիններէն մին պիտի հասկընանք: Արդեօք այս անուան սեմական ստուգաբանութեանը վրայ հիմնեալ: Չեմ ուզեր շարունակել. բաւական է ըսելն թէ Բիլլէրբէք ոտքին տակ հաստատուն հող չունի, ուստի իր ստացած արդիւնքներէն արտաքոյ կարգի զգուշութեամբ օգտուելու է:

Յաջորդ տողերուն մէջ յառաջ կը բերեմ Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի արձանագրութիւններէն տեղւոյ անանկ անուններ, որ տեղ գտած չէին այն ցուցակներուն մէջ, որոնցմով զբաղեցանք: Ասոնք են. Ուրիշն, որ կեցած է Սիբուր եւ Նիպարիա անուանց միջեւ: Ռոստ այս քաղաքը կը նոյնացընէ՝ Եկբադանայի մօտերը գտնուող *Barḡn* (կտես. առ Ստ. Բիւզ.) հետ եւ այս երկուքն ալ՝ Վարենա անուն տեղւոյն հետ՝ Էլբրուսի շղթային հիւսիսակողմն այսօրւան Սարիի մօտ: Կը կարծեմ թէ չա-

գին աւելի գէպ ի հիւսիսային-արեւելք գացած է Ռոստ. Ուրիննա = Багдјвդ հաւաարութիւնը կրնայ պաշտպանուիլ: — Նիկո-ր: Ասորեստանցւոց թագաւորը այս գաւառին համանուն քաղաքէն աւար առաւ "ձի, ջորի, արջառ (եւ ոչխար)" եւ որովհետեւ բոլորովին աւերած էր, դարձեալ նորոգուեցաւ եւ բնակիչ ունեցաւ՝ ասորեստանցի պատերազմական գերիներ: Նիկուր անուան կը հանդիպինք պատերազմական իրաց վրայ խօսող նամակի մը մէջ (K 683), յորում բաց ի ասկէ կը յիշուին նաեւ Ման եւ Կար-Շարուկին: Նիկուրի գիրքին վրայ արձանագրութիւններէն բան մը հետեւցընել կարելի չէ. թերեւս Հարհարի մօտերն էր:

Տարեգիր արձանագրութեան քիչ մ'ապա-կանեալ տողերուն մէջ Նիկուրի կը յաջորդէ Սո-դաշ-ը, հաւանօրէն նոյն՝ Սամիրամմանէ Գիգիւ-բունդայի ընծայեալ Սասիաշային հետ: — Տո-դաշ-ը: — Փղքրիկ բացէ մ'ետքը՝ Կո-շանաշ: — Հ-րշ-ը, կարելի է թէ նոյն ըլլայ՝ Հիւլլրեխտի հրատարակած հին-բաբելական ցուցակին Հարշիին հետ: Վերջնոյն մէջ Գունգիի թագաւորութեան երկու տարիները՝ ամբ աւերման Հարշիի կ'ըսուին: — Շանաշի-ը: — Կիշի-դա-ր-ը: — Հ-րշ-ը, թերեւս նոյն ըլլայ վերոյիշեալ Հարշիի հետ՝ որ Հիւլլրեխտի քով կը տեսնուի: — Ախ-թա-ի: Ասոր կը յաջորդէ դարձեալ թերատ մը, որմէ ետքը կը յիշուի Հալիհադրի լեռը:

Տիգղաթ. Տարեգր. 40 եւն կը տեղականանք նմանապէս շարք մը մարական երկիրներու անուանց. Բիտ-Վապսիի, Բիտ-Սանգիի եւ Բիտ-Տասսակկիի նուաճման վրայ տրուած տեղեկութենէն ետքը՝

1 Այս հատածին յատուկ անուններն առաջին հայե-ցումսքին ոչ-երանեան կ'երեւան: Լեզուի տեսակէտէ ամե-նէն աւելի ազգակից են ասոնց Ուրարտեան եւ Նապիրեան եր-կիրներուն եւ լեռներուն անունները:

անմիջնորդաբար կը յիշուի Ուր(Տ-ւ)շնչկէ- քա-
ղաքը: Հաւանականօրէն տար տէրն է Միգ-կէ. տար
կը հպատակէր նաեւ Ալփիդ-ւ: Այս երկու տեղերն
ալ Տիգրայթպիղեաներ Գ. առաւ: Բնագրին մէջ
ասկէ ետքը աշիւ կապիի մը վրայ կը
խօսուի: Վերջէն կու գայ Երէնդիշու-քա-
ղաք մը, որ ապստամբած էր Ալիշի Բիշեհադի
անուն իշխանէն: Քանի որ Երիզիանշու ==
Արանզիշու (տե՛ս վարը) է, ուստի Արզի Երիզի
ըլլայ անոր մօտերը: Մեր արձանագրութեան մէջ կը
հանդիպինք նաեւ Արաղի[աշ], Սուսուրդու եւ Բիտ-
Համբան անուններուն, որոնց կը յաջորդէ Ալիշ-
պի: Ասկէ ետքն եկող թերաւ մասին մէջ էր անունն
այն երկրին, որուն կը վերաբերէր Ազաւաթի: Բնա-
գիրը կը շարունակուի Բիտ-Արգադանա եւ Հալլի
անունները նշանակելով. վերջնոյն վրայ կ'իշխէր
Միկէ: Ծանօթ է որ Ասուսուհի վերաբերող գաւառ
մ'ալ Հալլի կը կոչուէր: Հալլիէն ետքը կը կար-
գանք Ուզալի-... , եւ վերջապէս Արիարմա, Տար-
շարանի-Հոնի:

Տարեգրութեանց մէջ կը յաջորդէ Սիրուր. ասկէ ետքը կու գան 12 բոլորովին եղծեալ տողեր, որոնց բովանդակութիւնն անտարակոյս նմանապէս Մարական իրաց նուիրեալ էր. յաջորդ չորս տողերն ալ սաստիկ վնասուած են. միայն երկու յատուկ անուն կարելի է կարգալ. մէյ մը մարական իշխանի մ'անունն՝ «Յառա-բար-ը» եւ մէյ մ'ալ Ամարէ անունն, որ էր «գաւառ մը վերեւը երկրին Ռու(ա)»:

Ամենէն լաւն է Մարգարի բնծայել Տիգր. Տարեգր. 176—77 յիշուող երկիրներն, որ են՝ Տէլ-Աշուրի: Տիգրաթպիղեսեր Գ. այստեղ Մարգուկին նետ մ'ընծայեց եւ «մաքուր զոհեր» մատոյց: Այս Տէլ-Աշուրին շփոթելու չէ Բիտ-Ադի-նիի քով գտնուող նոյնանուն տեղւոյն հետ: — Տարեգրութեանց բնագրին մէջ կը յաջորդէ Նիկկու եւ փոքրիկ թերատէ մ'ետքը Հիշատ: — Հաբ-բի-ն. համա. Հարբիսինա քաղաքին անունն Ուրարտուի կամ Էնզիի մէջ (էջ 76): — Բարբադ: — Տառ՝ «մինչեւ ցնեան Ուլ-բադ. յաւելուածով: Ասոր կցուող աւարաց ցանկը՝ կ'երեւայ թէ առնչութիւն ունի այստեղ յիշեալ մարական ամէն գաւառներուն հետ: Այս գաւառներուն գիրքն եւ ոչ իսկ յընդհանուրն որոշել կարելի է:

Մարգոնի արձանագրութիւններն ալ մարական երկիրներու բազմութիւ անուններ կ'ընծայեն մեզ: Յաջորդ տողերուն հիմը կը դնեմ Խորասբադայ արձանագրութեան 58—70 տեղեկութիւնը: Հոս նախ եւ յառաջ կը յիշուի Նիկ-ամա: Մարգոն այս երկրին վերաբերող վեց քաղաք առաւ եւ Պարսուայի միացուց: Նիկսամմայի մէկ քաղաքն էր Շար-բի-ն, որուն վըայ կ'իշխէր Շէ-ուր-ը իշխանը: Նիկսամմա գաւառին մէկ մասին Պարսուայի հետ միացուիլն անկարելի կ'ընէ Հարգադիան — ինչպէս Հոմմել կ'ուզէ — Պաշարգադէի հետ նոյնացընելն, որ շատ վարը՝ հարաւակողմն է, կա-

րամանիոյ մօտերը: Նիկսամմա Պարսուայի կից պիտի ըլլայ, Թերեւս հարաւային կողմանէ: Բիւլէրբէք կը կարծէ թէ այս երկիրն Սաուջբուլակի կողմէն եղած ըլլայ (էջ 95):

Ալշէսի: Սարգոնի ատեն Աիշիսիմի իշխանը կը կոչուէր Բելշար-...-ը. ուստի անուանակից էր Նաբունաիդի անդրանկին, որ Ս. Գրոց մէջ Բելաշասար կը կոչուի: Սարգոն այս իշխանը գերելով՝ գանձերովը մէկտեղ Ասորեստան տարաւ եւ անոր տեղ ասորեստանցի կառավարիչ մը դրաւ: Քաղաքը նոր անուն մ'առաւ Կար-Արար կամ Կար-Ներքեւ: Աիշիսիմի մէջ Ասորեստանցւոց թագաւորին մէկ անդրին կանգնուեցաւ. այս երկիրն ընդարձակուեցաւ շրջակայ 6 գաւառներուն միացմամբ: Այս գաւառներն էին 1. Բիթ-Սակբա. տես էջ 193: 2. Բիթ-Հիւրմէ: 3. Բիթ-Ումարգի՝ որ կրնայ ըստ անուան, այլ ոչ ըստ էութեան, համապատասխանել 'Αμύργιοι = Սկիւթացիք անուան: 4. Հարբաթաշոռ: 5. Ալշադար: 6. Արմադա: Աիշէսիմ անուան կը հանդիպինք նաեւ Արեւու աստուածոյն աղօթիցը մէջ, որմէ կը տեսնուի թէ Ասորեստանցիք կը վախնային որ շրջայ թէ Գիմմերացիք, Մադաիացիք եւ Մանեանք այս քաղաքն առնուն: Խորսաբադայ բարձրաքանդակին վրայ Աիշէսիմ կը ներկայանայ իբր ամուր բերդաքաղաք մ'երեքպատիկ պարսպով, բարձր աշտարակներով եւն: Յընդհանուրն միայն կրնանք որոշել Աիշէսիմի դիրքը. հիւսիսէն Պարսուայի եւ հարաւէն Ելամի միջեւ տեղ մ'ըլլալու է: Վիմալերինք Բիթ-Սակբատը Արագիւտէ կը բաժնէին: Հիմէ զուրկ է Բիւլէրբէքի այն կարծիքն, որ Աիշէսիմը Պարսուայի մէջ կը գնէ եւ անոր գլխաւոր տեղերէն մին կը համարի:

Յառաջ քան Խորսաբադի արձանագրութեան մէջ Աիշէսիմի յաջորդող Հարհարին անցնիլս՝ կը յիշեմ Գանգուհոռ քաղաքն, որուն

անունը միայն խորսաբատի մէկ բարձրաքանդակէն ծանօթ է. պատկերը կիշեսիմը ներկայացնող քանդակին մօտ է: Հաւանօրէն այս քաղաքը կիշեսիմի մօտ էր: Կրնայ ըլլալ որ Գանգուհատու նոյն ըլլայ Գինհուհատուի հետ:

Հարկւմ: Սաղմանասար Բ. Պարսուայէ Արագիւշ եւ Հարհար իջաւ, այլեւայլ քաղաքներ առաւ եւ՝ Բիտ-Համբանի եւ Նամբիի դէմ արշաւանքը լինցնելէն ետքը՝ Հարհարի մէջ իր արձանը կանգնեց: Սարգոնի ատեն Հարհարի վրայ կ'իշխէր Կիթաթ անուն իշխանը: Խորսաբատայ արձանագրութեան համեմատ՝ Ասորեստանցւոց թագաւորն այս իշխանը պաշարեց, մայրաքաղաքին գրաւմանն ատեն զինքը գերեց եւ երկրին վարչութիւնը ասորեստանցի կուսակալի մը յանձնեց: Տարեգրութիւնք քիչ մը տարբեր կը պատմեն. Հարհարցիք՝ Ելլիպիի Գալտա անուն իշխանին օգնութեանը վրայ վստահելով վռնտեցին իրենց իշխանը: Սարգոն պատերազմի մէջ գերի բռնուած անձինքներ բերաւ եւ Հարհարի մէջ բնակեցուց. քաղքին վերարեւող գաւառն ընդարձակեց՝ վեց շրջակայ երկիր միացնելով: — Ասորեստանցւոց սովորութիւնն էր քանի մը կարեւոր նահանգներն ընդարձակել ի միաս ալլոց, որպէս զի մարական փոքր փոքր անկախ իշխանութիւնք վերնան: Հարհար քաղաքը՝ Ասորեստանցւոց գերիշխանութիւնը Մարաց վրայ պահելու կարեւոր կռուան մ'ըլլալուն՝ ամրոցներու գօտիով եւ պահականոցներով պատեցաւ: Արտաքուստ ալ ցուցնելու համար որ այս քաղաքն Ասորեստանի հետ միացուեցաւ, Հարհար անունը փոխուեցաւ Կար-Շար-Է-Լիի (= Սարգոնի թումբ կամ պատնէշ): Թէ այս անունն տեւական եղաւ, շատ տարակուսական է, ինչու որ՝ երբ Ասորեստանցիք Մարաց վրայ իրենց գերիշխանութիւնը կորսնցուցին, այս անունն ալ անհետ եղաւ: Հարհար անուան նամակներու

մէջ ալ կը հանդիպինք: Հարհար երկրի ընդար-
ձակում մ'ընդունեցաւ Սաներիթ թագաւորէն, որ
ասոր միացուց ելլի(պի)է առած Բիտ-Բարրուա
գաւառը: Ասարհագրոնի ժամանակէն մնացած
բնագիր մը «Հարհարցւոց ամրոց ի սահմանս ելլի-
պիի» կ'անուանէ Սիսիրտին, որ կ'երեւայ թէ
ելլիպեան քաղաք մըն էր: Ասորեստանի թագաւո-
րաց ժամանակէն յառաջ՝ Հարհարի գոյութիւն
ունեցած ըլլալուն յիշատակարան ունինք: Վերն
(էջ 198) ըսինք թէ Գունգիի իշխանութեան եր-
կու տարիներն կը կոչուին ամբ աւերման Կարհարի:
Այս կէտն ուրիշ տեղեր ալ կը յիշուի: Տեղ մը կը
յիշուի Կարհարի մէկ թագաւորն՝ Կի-ի-ր-ա-ր-ի անու-
նով: Շատ կարելի է որ Կարհար հին ձեւն ըլլայ
Հարհարի. ասկէ կը հետեւի որ այս անուններն
իրարու հետ նոյն ըլլան:

Սարգոնի Հարհարի հետ միացուցած վեց
գաւառներն էին 1. Արանգիշու: Այս գաւառին
անուամբը կը կոչուէր «Վերին ջրանցքը», իսկ
ստորին ջրանցքը կը կոչուէր 2. Բիտ-Ռամաստու-
գաւառին անուամբը: Ասկէ կը հետեւի թէ Սարգ.
Տարեգր. 83 տեղը, ուր «Վերին եւ ստորին ջրանց-
քին վրայ [գտնուող] մարգոց» Հարհարի վերա-
բերելուն վրայ է խօսքը, աչքի առջեւ ունի Արան-
գիշուի եւ Բիտ-Ռամաստուայի բնակիչները: Բիւլէր-
բէքի հետեւելով կրնանք ըսել թէ Արանգիշու
նոյն պիտի ըլլայ Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի Տարե-
գրութեանց Երինգիւշուին հետ: Ելամական երկիր-
ներու մէկ ցանկին մէջ կը հանդիպինք Արանգիշ-
անուան. հաւանորէն զանազանելու է այս անունն
Արանգիշու = Երինգիւշուէ: Սարգոնին նախորդ-
ները կը յիշեն Արանգիշ անունով երկիր մը, որ՝
ըստ երեւութին՝ Արանգիշուի հետ նոյն է: Սաղ-
մանասար Բ. թագաւորութեանը 24⁺ տարին
Պարսուայէ Արագիւշ եւ Հարհար իջաւ: Սամի-
րաման Բ. Սագբիտա = Բիտ-Սակբատէ գալով՝

գիմարերինքն անցաւ եւ հասաւ Արազիաշ, ուր
երկրին իշխանը՝ Մանուսրէ-Ասորեստանցւոց
գիմարն ելաւ, բայց ճակատուն մէջ սպաննուեցաւ
ինքն եւ իր մարդիկներէն 1070 հոգի: Մեռեալ-
ներուն մարմիններն անդունդները նետուեցան:
Արջաւ եւ ոչխար յաղթողներուն ձեռքն աւար
ինկան: Տիգղաթպիղեներ Գ.ի ժամանակ Արա-
զիաշի մէջ կ'իշխէր Ռաֆէ-անունով իշխան
մը, որ Ասորեստանցւոց բանակներուն մօտենալուն՝
փախաւ, այնպէս որ բանակն առանց աշխատու-
թեան աւար առաւ նժդզ, արջաւ, ոչխար եւ լա-
զուարթ ըսուած քար: Արազիաշէ Տիգղաթպիղեներ
Սաւմուրզու չաւեց: Ռոստ (Unters. S. 88) իրաւամբ
Արազիաշ հին անունը կ'ուզէ տեսնել 'Αρουζէ
անուան մէջ, որ ներքին Մարաց քաղաք մըն է՝
յիշուած Պտղոմէոսի քով (Ջ, 2, 16): Գալով
Ռամաստուա անուան, պիտի ըսենք թէ ասի նախ-
նաբար ընտանեաց մը անուն էր. այս անունը կը
կրէին՝ ըստ արձանագրութեանց՝ Արազի[աշ]ի իշ-
խանը Տիգղաթպիղեներ Գ.ի ատեն, եւ Ուրաղա-
զաբարնայի կուսակալը՝ Ասարհադգոսի ատեն. —
այս երկու դէպքին մէջն ալ անունս քիչ մ'այլ-
այլեալ Ռամաստէա ձեւով կը ներկայանայ: Արդ՝ եր-
կու կերպ մեկնութիւն կարելի է. կամ Մարաս-
տանի մէջ Ռամաստուա կամ Ռամաստէա անունով
բազմաթիւ ընտանիքներ կային՝ առանց իրարու
հետ ազգակցութիւն ունենալու, կամ Ուրաղազա-
բարնայի եւ Արազի[աշ]ի յիշեալ երկու գաւառա-
տէրերն անդամներն էին այն ընտանեաց, որուն
մայր երկիրը համարուելու է հաւանօրէն Բիտ-Ռա-
մատուա: 3. Ուրիշ: 4. Սիլի: Բիւլէրբէքի
այս տեղն Սիկրակի = Տիկրակիի հետ նոյնացը-
նելը բանաւոր չեմ համարիր (տես էջ 193):
5. Շողորդ: Ասկէ յայտնապէս տարբեր է կուս-
տանի բնագրաց մէջ յիշուած Սաֆորդ-ժըսուած-
ներն, որ Գիմմարացւոց, Մարաց եւ Մանեանց հետ

հակառակորդ կը ներկայանան Ասորեստանի: Ամենէն լաւն է ասոնց բնակավայրը Փոքր Ասիոյ մէջ փնտռել եւ ապա զասոնք Յպարդա ըսուած ժողովրդեան հետ նոյնացընել, որ հին-պարսկական արձանագրութեանց մէջ մէյ մը Յաունա (= Յոնիա) անունէն յառաջ եւ մէյ մ'ալ կատապաթուկա (= կապպադովկիա) եւ Յաունա անունաց միջեւ կը յիշուին: Մեծապէս վեճի նիւթ է թէ արդեօք Ս. Գրոց Սեփարադը (Աբդիու 20, հյ. թրգմ. Սարփաթ), ուր Երուսաղէմէն գերի տարուածները կը բնակէին, Մարմց Շեպարդային հետ նոյն է, թէ Փոքր Ասիոյ Սապարդային հետ: Առաջնոյն կողմն են Շրադէր եւ Դեյլիշ, իսկ Սեփարադ = Սապարդա = Սպարդա հաւասարութիւնը կը պաշտպանեն: Շպիգէլ, Նեօլդէքէ եւ Է. Հագէն. վերջինս ինքզինքը Լիւդիոյ կողմը կ'որոշէ, եւ ասանց քննելու կը թողու Սապարդա եւ Σάρδεις անունաց ստուգաբանական աղբրսին խնդիրը — աղբրս մը՝ զոր կ'ենթադրէր Լասսէն, իսկ ես այս աղբրսին գոյութիւնը շատ տարակուսական կը գտնեմ: Վերջնականապէս կարելի չէ որոշել թէ այս երկու տեսութիւններէն որն աւելի բնորոշելի է: Ես աւելի պատշաճ կը համարիմ Սեփարադն արեւելեան երկիր մը համարիլը, վասն զի արեւելք կան ուրիշ գաղութներ ալ՝ Պաղեստինէն բերուածներով կազմուած: Այս խնդրոյն լուծումը սերտ կապ ունի Աբդիու գրոց ծագմանը ժամանակին հետ: Վերջապէս սա՛ կէտն ալ շեշտենք որ Հոմմել «—հոր—(հոր)—դո— անունը՝ Սո—հոր—դո—, «—վորդո— = «—դո—» (« Բագէ.) երկրորդական ձեւերն օգնութեան առնելով՝ «թռչուն Սեփարադայ» կը մեկնէ: Ս. Գրոց Սեփարադը Հոմմել կապպադովկիոյ կամ Պոնտոսի մէջ կը փնտռէ: 6. Ուրի—(—?) Ինչի: Բաց ի այս վեց գաւառներէ՝ Հարհարի հետ միացուած պիտի ըլլան՝ ըստ Սարգ. Տարեգր. 83—84՝ Բիթ. Սաւէթիթո—թի (տես վերը էջ 187) եւ Ուղարի—:

Սարգսնի թագաւորութեանն ատեն Ուպպարիա գաւառին վրայ կ'իշխէր Սադաթաճան իշխանը։ Ուպպարիայի մէկ գաւառակը Ռիմանոսի կ'անուանուէր։

Իբր չարհարի վերաբերող կամ անոր մօտերը գտնուող տեղ յառաջ կը բերէ Սաղմանա-տար Բ. Կոստէնոս, Հազնաբէ, Եսաֆ-Լ, Կէնաբէլ։

Չարհար երկրին գիրքն որոշելու թէեւ այլ եւ այլ կռուաններ ունինք, սակայն ասօնք անանկ անորոշ են, որ շարժելու բաւական տեղ կը թողուն։ Չարհարի կենդրոնն ընդհանրապէս կ'որոշուի իր հիւսիսակողմը գտնուող Արազիալ եւ Պարսուա երկիրներով, արեւմտակողմը կամ հիւսիս-արեւմտակողմը գտնուող սահմանակից Նամրիով եւ հարաւակողմը կամ հարաւ-արեւելակողմը գտնուող Ելլի(պի)ով։ Ասորեստանցւոց այս գաւառին ընծայած դերը կը ցուցնէ որ իրենց յարաբերաբար շատ դիւրին էր այս երկիրը մտնելը։ Իս կ'առաջարկեմ այս երկրին համար այն դաշտն, որ Դիեալայի արեւմտեան կամ արեւելեան ափին վրայ՝ հիւսիսէն Պաիկուլի եւ հարաւէն Քասր-ի-Շիրինի միջեւ կը տարածուի, վասն զի հիւսիսակողմն եւ հիւսիս-արեւելակողմը գտնուող դժուարին լեռնաշխարհը հազիւ կրնար կայանն ըլլալ Ասորեստանցւոց կուսակալական վարչութեան։ Չարհար անունն, որ նախնաբար լոկ աշխարհագրական էր, վերջէն, երբ նոյն երկրին հետ շատ մը գաւառներ միացուեցան՝ մի եւ նոյն վարչութեան տակ, վարչական գործածութեամբ շատ ընդարձակուեցաւ։ Թէ Ելլիպի ուղղակի սահմանակից էր Չարհարի, երկու իրողութենէ կը տեսնուի. մէյ կը Սարգսն Ելլի(պի)է առնուած Բիտ-Բարրուա գաւառը միացուց Չարհարի, եւ երկրորդ կնուստոնի քով թիւ 71ին յայտնապէս կ'ըսուի. «Քաղաքն Սիսիրտի, ամուր մը չար-

հարացւոց, որ Ելլիպի երկրին սահմանին վրայ է, Սանհերիբի արձանագրութեանցը մէջ Սիսիրտի կը յիշուի իբր ի սկզբանէ անտի Ելլիպեանք քաղաք: Հիւսիսէն Պարսուայի եւ հարաւէն (յատուկ մտօք) Հարհարին միջեւ՝ ուստի Չերիբոր լճին մօտերը փնտռելու ենք ինչպէս Արանգիշու-Արանգիաշը, նոյնպէս եւ այն հինգ երկիրները, զորոնք Սարգոն Հարհարի ասորեստանցի կուսակալին իշխանու-թեանը տակ գրաւ: Հաւանական է Դիլանա գետն էր՝ ուղղակի՝ վերին եւ ստորին ջրանցքին ջուր մատակարարողը:

Հարհարը տեղաւորելու համար մինչեւ հիմայ եղած փորձերուն գալով, ամէնէն յառաջ յիշելու ենք որ Լընորման այս երկիրը Նամրիի հարաւ-արեւելակողմը՝ Կարինա-Կամբադենէի տեղը գրաւ. ըստ իս՝ չափէն աւելի դեպ ի հարաւ-արեւելք գացած է: Շրագէր՝ առանց տեղը ճշգրելու՝ յընդհանուրն կ'ըսէ թէ մերձաւորապէս արեւմտեան Մարաց մէջ եւ Ելլի(պի)ի արեւմտա-կողմն ըլլալու է: Եռուստի՝ Կերմանշահալի կողմերը գրաւ, դը Մորգան՝ հարաւէն Դինաւերի եւ հիւսիսէն Սինէյի միջեւ. վերջապէս Բիլէրբէք կը կարծէ թէ Հարհար է Նամրիի մէկ մասն, այն ալ՝ ամէնէն արեւելեանը. Հարհար քաղաքն այսօրեան Հեջաշի քովերը կը փնտռէ: Բիլէրբէք ալ Արանգիշուի եւ Արագիաշի իբարմէ տարբեր ըլլալը կ'ընդունի եւ վերջինը Չերիբոր լճին արեւելա-կողմը կը դնէ. Արանգիշուն կամ վերին ջրանցքը կը համարի Բելագ-ռուս վտակը՝ Բակուբայի արեւելեան կողմը, եւ ստորին ջրանցքին վրայ գտնուող Բիտ-Ռամաստուան կը նոյնացընէ այն դաշտին հետ, որ Ելվէնդրուդի, Դիեալայի եւ Գվորրատուի միջեւ կը տարածուի: Խորսաբադի բարձրաբանգակը զհարար կը ներկայացընէ իբր մեծ բերդաքաղաք մը՝ ոչ աննշան գետի մ'ափանց վրայ բարձրացած եւ միջնաբերդէ մը տիրուած:

Կը դառնամ խորսաբաղի արձանագրու-
թեան քաղաքաց եւ երկրաց ցուցակին: Հոս
Հարհարէն վերջը կը յիշուի Անիշու: Այս քա-
ղաքը Սարգոնէ նուաճուելէն ետքը՝ Կար-Նաթ-
կոչուեցաւ: Խորսաբաղի բարձրաքանդակը զԱի-
շեշու կը ներկայացընէ իբր կրկին պարսպով
ամրացած եւ ժայռի մը վրայ կեցած բերդաքաղաք
մը: — Անիշու: — այս քաղաքն ալ նոր անուն
մ'առաւ, որ է Կար-Սին: — Բիտ-Բադա-ի (կամ
Գաթա-ի): Այս քաղաքին անունն փոփոխմանը
մասին իրարմէ կը խոստորին աղբիւրք: Խորս. արձ.
կ'աւանդէ իբր ասորեստանեայ անուն Կար-Ռաճա,
իսկ Տարեգը.՝ Կար-Իշուր: Գաբաիա ոչ թէ
անուանա մէկ երկրորդ ձեւն է, այլ լոկ արդիւնք
վերպանաց: — Անշարի: Այս քաղաքին նոր
անունը վրայ ալ տեղեկութիւնք միաբան չեն.
Խորս.՝ Կար-Իշուր կ'անուանէ, իսկ Տարեգը.՝
Կար-Ռաճա: Այս Կար-Իշուարէն — ինչ որ ալ
ասով հասկըցուած ըլլայ՝ Բիտ-Բադաիա կամ
Անզարիա — զանազանելու ենք համաժամանակեայ
պատմութեան Կար-Իշուր քաղաքը. վասն զի
այս վերջին տեղս — որուն քով Ասորեստանցոց
Ռամմանիրարի Ա. Թագաւորին եւ Բաբելոնի
Նազիմարագդաշ Թագաւորին մէջ պատերազմներ
մղուած են — հարկ է հիւսիսային Բաբելաստանի
մէջ դնել: Անզարիա «վերին եւ ստորին ջրանցքին,
կողմերն էր, ըստ այսմ՝ Արանգիշուի եւ Բիտ-Ռա-
մատուայի մօտերը: Սարգոնի ունեցած պատերազ-
մական յաջողութիւններն պատճառ եղան, որ
այս երկրին բնակիչները Ասորեստանցոց Թա-
գաւորին զինուոր տալու ստիպուեցան. Տարեգու-
թեանց մէջ կը կարդանք. «400 զիմպանի, իրենց
զինուորները, 4820..., իրենց մարդիկներն առի
բանակիս մէջ: — Կը յիշուին նաեւ հետեւեալ
երեք մարական քաղաքները՝ Կալո-Նալին զարբու-
շուք-ինու եւ Շու... ալ:

Սարգոնի Տարեգր. 158—162 կը ծա-
նոթացընէ մեզ դարձեալ շատ մը մարական
գաւառակներ, որ են Բաթիլի, զոր Սէյս «տուն
աստուածոյ» կը թարգմանէ եւ այս թարգմանու-
թեան վրայ հիմնուելով կը նշնացընէ Հնոյ
Βαγίστανα, Βαγίστανον ὄρος, այսօրեան Բիսու-
տուն (հնագոյն ձեւ՝ Բեհիստուն) տեղւոյն հետ,
ուր գտնուած են արքամէնեան արձանագրու-
թեանց ամէնէն մեծերն ու կարեւորները։
Βαγίστανα հին-պարսկերէն Բագաստանա բառէն՝
«տեղի աստուածոց» կը մեկնուի առ հասարակ.
բայց այս անունն ասուրերէնի թարգմանուած
տունը Բիտ-իլի միայն կրնար ըլլալ, եւ ոչ թէ՝
Բաթիլի։ Բաթիլի բառն ուրիշ տեղ եկած չէ
Ասորեստանցւոց, Բարեւացւոց եւն մատենագրու-
թեանը մէջ։ Ասկէ իսկ կը տեսնուի որ Սէյսի
մեկնութիւնն կասկածելի է։ Բաթիլիի լեռանցը
մէջն էր Երէշ-աւ-քաղաքը, զոր Սարգոն շրջակայ
քաղաքներով մէկտեղ նուաճեց։ Տող մ'ետքը
յիշուած Դիւր-աւ-ն-նոյն է Երիշտանայի հետ։
— Աբ-ա-հ-ա-դ-ի։ — Պ-ը-ն-ա-դ-ի։ — Ո-դ-ը-ն-ա-
— Ո-ի-դ-ա-ի։ — Ագ-ը-ի։ Ռոստ ասոր հետ
կը համեմատէ Ատրպատականի ʾAraḫān։ —
Աբ-ա-դ-ա, հաւանօրէն Բեհիստունի արձանագրու-
թեան Ապպանգային (= Καμβαδηνή) հետ նոյն,
որ Եկրատանա-Համագանի հարաւ-արեւմտակողմն
էր։ Հին անունն մնացած է Զամաբդան ձեւով։
Այս տեղւոյն գլխաւոր քաղաքն էր Βαγίστανα =
Բեհիստուն։ — Դաւան-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-
Ագաղի, Ամբանդա եւ Դանանու կը նշանակուին
իր «հեռաւոր գաւառք ի սահմանս Արաբացւոց
արեւելից»։ Այստեղ արաբացի ըսուածներով
հասկընալու ենք ընդհանուր մտօք վաչկատուն
վրանաբնակ ցեղեր։

Արեւելեան Արաբացւոց կը յաջորդէ ար-
ձանագրութեան մէջ «եւ երկիրն Նագիրի (կամ՝

եւ երկիր) հզօր Մանդախացւոց, Կապակցութիւնն աչքի առջեւ ունենալով Նափէրան պէտք ենք Մարաց արեւելակողմը փնտռել: Այն խօսքը թէ Մադախացիք Ասորեստանցւոց լուծը թօթափելով՝ լեռներն ու բացաստանները քաշուեցան եւ վրաններու տակ բնակեցան, կրնանք այնպէս մը մեկնել որ յառաջ արեւմուտք կը բնակէին, ուստի՝ Ասորեստանի մօտ: Սակայն կրնայ անիմաստ խօսք ալ ըլլալ: Մանդախացիք երբեք իրենք զիրենք Ասորեստանի հպատակ համարած պիտի չըլլան: Մանդախացիք մարական ցեղ մըն էին:

Բեկեալ Հատուածակողման արձանագրութիւնն պահած է մեզի մարական երկիրներու եւ իշխաններու կարեւոր ցանկ մը, թէեւ լոկ հաստատորեն երոյ՛: Ասոնց շարքը կը բանայ 1. Սէլէնա, իշխան՝ ... ? ... Կո-ար-նո-ա: Ռոստ կը կարծէ թէ Սիկրինան է Մարաց հարաւարեւելքը գտնուող Σιγροανιχών (Պատղ. Զ, 2, 6): — 2. [Մո-]սոնա, իշխան՝ Սո-դի-նա: Ռոստ կը յիշեցընէ նմանահնչուն Ուտիրնա եւ սկիւթական Στύρυνος անունները: — 3. Հո-դո-նա, իշխան՝ Ո-դո-մ-մա: — 4. Ա-ի-ի-ի, իշխան՝ Մո-աշ-դո-նա: 2եմ ընդունիր Ռոստի՛ ամակկի = Μύχοι (Հերոդ. Գ, 93, Է, 68) հաւասարութիւնը: Մաշդակու = երանեան Մազդակա: — 5. Իշ(Միւ)դի-քէ-նա, իշխան՝ Իշ(Միւ)-դի-ո-նա-նա: — 6. Ո-ի-դո-դի, իշխան՝ Ո-դո-դ-նա: Ուարզան = ավեստ. վարեզանա = պաշտպանութիւն, պաշտպանեալ: — 7. Կ-ի-ի-մ, իշխան՝ Աշ-դո-նա-նա: — 8. Տ-ք-ա-ր: Եւ 9. Լ-ն-ք-ա-ր-ք-ա-ր: Այս երկու «հզօր նահանգաց» իշխաններն էին Սո-դո-ր-է-շո- եւ ... -րո-րո-սո-սո-ս: Տաբարի = Τάπουροι (Τάπουροι, Τάπουρρα) գասականաց: — 10. Ո-դո-դ-ի-նա, տես վերը էջ 205: — 11. Անդի-դո-դի-նա, իշխան՝ Պո-դո-դ-ի-նա(?). Անտիրպատտիւնու = Անդո-դ-դի-նա ըստ Ռոստի: Անտարպատի = Անդո-

պատէս, Ատրուպատենէ. Անտարպատի սկզբնաբար քաղաքի՝ կամ դաւառի մ'անուն էր եւ վերջէն անձի անուն եղաւ: Ծանօթ է որ Ἀτροπατηνὴ Աղեքսանդրի յաջորդաց կամ զօրապետաց ժամանակէն է եւ ծագած է Ἀτροπάτης պարսիկ սատրապին անունէն, որ՝ Աղեքսանդր Մեծի ծառայութեան մէջ մտած ըլլալով՝ անոր մահունէն ետքն՝ երկիրներուն բաժնուած ատենը հիւսիս-արեւմտեան Մարբն (այսօրւան՝ Ատրպատականը) առաւ: Անտիրպատտիանու (Անտարպատի) = Ատրուպատենէ հաւասարութիւնը բնականաբար կը ստիպէ ենթադրել թէ Ատրուպատէս ընտանեաց անունն նախնաբար — Աղեքսանդրէն դարեր յառաջ — լոկ տեղական էր: Այս յինքեան կասկածելի ենթադրութիւնը աւելի կասկածելի կը դառնայ, երբ այս անունաց կազմիչ առաջին մասունքները նկատողութեան առնուին: — 12. Բուշպու, տես էջ 176: — 13. Տուրաթ(?)..., իշխան՝ Ուշբու: Ռոստ վերջին անունը կ'ուղղէ Ուշբու = երան. Վիշդա: — 14. Ափսու, իշխան՝ Մուշպուհու: Ունի՞ յարաբերութիւն Ամիստա անուն հետ՝ Պարսուայի Միշտա քաղաքին անունը: Մաշտակու = Մաշդակու (տես թիւ 4): — 15. Հ(?)ուրշիանու, իշխան՝ Հուրի-դուհի = Ἀρτύχας: — 16.ի-բանու, ասոր տէրերն էին Ա-ու-ուր(ի?)-դու-ուր-նու եւ Իշ(Միւ)-դու-ի-նու: Աւարպարնու = Ὁροφόρουγος: — 17. Արնուի. իշխան Արքուի = Ἀρβάχης (Վարբակէս) դասականաց: — 18. Կուրշիան, իշխան՝ Կու(Աի)-բու-դի: — 19. Բարիկանու. իշխան՝ ...բար-նու: Բարիկանու = Παριχάνοι Հերոդոտոսի, որոնց բնակավայրը փնտռելու է Մարաց արեւելակողմը՝ հին Գեղրոսիայի մէջ: — 20. Զաշաի = Ζάσα (?):

21. Կուրի-սի = Կուրիշի(?) : Այս անուն վերջին մասին մէջ ծածկուած է արդեօք կասեանց

անունը: Կարկաշի կառավարն էր Կ-չ-տ-ը: Ինչպէս վերն (էջ 185) յիշեցինք, Կաշարիւ՝ Մազախացաց, Մանեանց եւ Գիմարացուց հետ դաշնակցութիւն մը կազմեց Ասորեստանի գէմ: Ոմանք՝ աւերելոյթ նմանահնչութենէ հրապարակելով՝ Կաշարիւր համարեցան Մարաց Կիւրքուր թագաւորը: Կաշարիւր = հին-պարս. Խշարիւրա, իսկ Կիւրքուր կ'ենթադրէ երանեան *Ուվակշտարնախաձեւ մը: Տիլէ այս հաւասարութիւնը ձգտած տան կ'ըսէ. «Կիւրքուր, Մարաց լայնածաւալ պետութեան մեծ թագաւորն էր, իսկ Կաշարիւր՝ կասեան կամ մարական ցեղապետ մը, որ թէեւ դաշնակցութեան մը գլուխն անցած է, սակայն իւր վրան ունի մար տէր մը»:

22. Պարտակու: Տես վարը Պարտակու անուան տակ: Պարտակու անուան կը յաջորդեն բոլորովին եղծեալ հինգ առդ:

Ըսինք թէ գծախտաբար կիսկատար է Սարգոնի Հատուածակողման ընծայած մար իշխաններու ցանկն, որուն վրայ հիմայ խօսեցանք: Բայց ասոնց մէջէն երեք անուն բոլորովին կը միաբանին Դեոդորոսի (Բ. 32) քով գտնուած ինն մար «թագաւորաց» անուններէն երեքին, որ են՝ Արբակու =) Ἀρβάχης, Հարգուկկա = Ἀρτύχας, Աշբանդա = Ἀσπάντας. Թերեւս չորրորդ մը՝ Մաշտակու ծածկուած ըլլայ Μαυδάχης (Μανδάχης — որ կրնայ Μασδάχης անուան եղծեալն ըլլալ — անուան մէջ: Հետեւեալ հինգ մար թագաւորաց անուններն — Σώσαρος, Ἀρβιάνης, Ἀρταῖος, Ἀρτύχης, Ἀστιβάρας — սեպագիր արձանագրութեանց մէջ գեւ գտնուած չեն: Այս թագաւոր ըսուածներն՝ ինչպէս վերի նոյնացուցումներէն տեսնուեցաւ, թագաւոր չեն, այլ գաւառատէրեր կամ իշխաններ, որ Մարաց Ասորեստանցաց հետ ունեցած խնդիրներուն մէջ մեծ ազդեցութիւն ունեցած են:

Ասարհագրոնի արձանագրութիւններն ալ քանի մը մարական երկիրներ անուամբ կը յիշեն, որ են՝ Պարո-շար-՝ «գաւառ մը յեզեր անապատին աղի ի մէջ հեռաւոր Մարաց, որ կը բնակին Բիկնի՝ Լազուարթ-լերանց ստորոտը, ուր ոչ ոք թագաւորական նախահայրերէս մօտեցած է։» Ասարհագրոն այնտեղ երկու «հզօր քաղաքատէր»։ Շէ-դէր-դա-աբ-նա եւ Ե-դա-աբ-նա՝ գերեց։ Առած աւարն էր՝ «կառքի ձի, արջառ, ոչխար, էշ եւ ուղտ»։ Ասարհագրոնի նկարագրութեանը համեմատ՝ Պատուշարրա Ասորեստանէն շատ հեռու էր. ուստի նոյնացուցին հին պարսիկ արձանագրութեանց Բատիշվարիշին հետ, զոր Πατισχορεϊς (Ստրաբոնի քով) ժողովուրդը համարեցաւ Շպի-գէլ։ *Πατισχορ անունով երկու ժողովուրդ բնդունելու ենք. մէյ մը Ստրաբոնի յիշած Πατισχορεϊςը, մէյ մ'ալ Ասորեստանեայ Պատուշարրան = հինպրս. Բիտիշվարիշ։

Ասարհագրոն մարական հետեւեալ երկիրներէն ալ հարկ առաւ, որ են 1. Պարո-շի-ն, որ մայրաքաղաքն էր Ու-դշիշ իշխանին։ — 2. Պարո-շի-ն, իշխանը՝ Սաւասան։ — 3. Ուր-ա-ի-դ-աբ-նա, իշխանը՝ Ռամադեա։ Այս երեք քաղաքները հարկ տուին «մեծ ձիեր, լազուարթ, բերք լերանց»։ Պարտակկա եւ Պարտուկկա = Παραιταχηνή գասականաց։ Հմմտ. նաեւ Paraetaceni (Պլին. 2, 26, 29), Παραιταχηνοί (Հերոդոտ. Ա, 101) կամ Παραιταχαι (Ստր. ԺԵ. էջ 729, 736)։ Այս երկրին հետ նոյն է Սարգոնի ցանկին Պարտականուն։

Կան վերջապէս քանի մը քաղաքաց եւ երկրաց անուններ, որ կամ Մարաց մէջ էին կամ մօտերը։ Ուշիշի։ — Սաւդոն։ — Կիւման։ — Կարշիթա։ — Կա-ի-ն-մա։ — Ռամադանի։ — Բիթ-Կարի։

Յիշենք ի վերջոյ Կիւրոսի թագաւորական քաղաքը՝ Ահամանուն, որ կենդրոնն էր այլ եւ

այլ մարական իշխանութիւններէ կազմուած մարական պետութեան. ասկէ՝ Հանգամատանա = «Տեղի Ժողովոյ»: Դասականք կը գործածեն Եկբատանա եւ Ագբատանա անունները: Ծանօթ է որ այս քաղաքն՝ իր զով, բազմաշուր եւ անտառաշատ դիրքին բերմամբն՝ ամարանոցն էր Պարսից եւ Պարթեւաց թագաւորներուն: Այսօր Համադան քաղաքը բռնած է պքամենեան այս ամարանոցին տեղը:

Վերը բաւականէն աւելի յիշուեցան մարական լերանց անունները. քանի մը խօսք ալ ասոնց վրայ զրուցելու է: Արձանագրութեանց մէջ ամէնէն աւելի յիշուածն են Բիկնի լեռները: Բիկնի լեռներն են հաւանօրէն Էլբրուզ լեռանց գօտին կամ այս գօտւոյն ամէնէն բարձր կէտը՝ Դեմաւէնդ: — Հաւանօրէի որ «բարձ գագաթ», կը կոչուի, կրնայ կամ Արակադրիս լեռան հետ համեմատուիլ, կամ մօտ էր Էլբրուզի: Այս լեռն իր անունը պահած է Ալեկադր (Պտղ. Զ, 2, 11) քաղաքին անուանը մէջ, քաղաք մը զոր Էլբրուզ լեռանց մէջ փնտռելու ենք: — Վիւլեյիս եւ Սոլիսի լեյիս = այժմեան Էլվէնգ լեռը Համադանի քով: — Սիւն թերեւս = Սպիտակ լերինք: — Դան... եւ Լանի, որոնց դիրքն ճշգրէլ կարելի չէ: — Ռու(ա) լեռան վրայ տես էջ 193:

Այս գլխուն մէջ ջանացի արձանագրութեանց՝ վրայ հիմնուելով ինչ որ Մագաիի վերաբերեալ երկիրներուն, տեղերուն եւ լեռներուն նկատմամբ կարելի էր ըսել, կարգի բերել. արդ կը փակեմ գլուխը՝ այս երկրին — Մագաիի — անուանը եւ տարածութեանց վրայ քանի մը բացատրութիւններ տալով:

Բեւեռագրութիւնք մի եւ նոյն ազգին եւ երկրին նոյն անունը կու տան՝ երեք տարբեր ընթերցուածներով, Ամագաի, Մատաի եւ Մագաի: Յա-

աջ Մատաիի հետ կը համեմատէին Մատիանացի-
ները, *Ματιηνοί* (*Ματιανή*), որ Ուրմիոյ լճին շուրջը
բնակող ժողովուրդ մ'էին՝ ամենահին ատեններն
իսկ՝ իբր Թառաշակողմեան Ասիոյ ամէնէն նշանաւոր
ազգերէն մին՝ Ալիս գետէն մինչեւ Ուրմիոյ լիճը
առարածուած ըլլալով։ Շատ անհաւանական է որ
Մագաի եւ Մատաի անուններն իրարմէ տարբեր
ըլլան։ Մատաի = Մատիանէ հաւասարութեան
դէմ կ'ելլէ Ստրաբոնի եւ Պտղոմէոսի աւանգած
Μαντιανοί երկրորդական ձեւը։ Որովհետեւ Մա-
տաի անունէն յառաջ շատ անգամ մօր որոշիչը
գրուած չէ սեպագրութեանց մէջ, ուստի կարծե-
ցին թէ նոյն տեղերն ո՛չ թէ Մագաի կարգալու
է, այլ ^{Մատ} Աի, եւ այս Աին Մատաիէ տարբեր
երկիր մը համարեցան։ Բայց հիմայ բոլորովին
ապահով է Մատաի ընթերցումը։ Աւելի ստեպ
գործածուած է Մագաի ձեւը = եբր. **מגא**,

ասոր. **ܡܓܐ**, յուն. *οἱ Μηδοί*, *Μηδία*։ Հին-պարսկա-
կան սեպագրութիւնք կը գրեն Մագա, զոր
բարեւական թարգմանութիւնը Մագա-աի կը
թարգմանէ։ Անուանս երանեան նախածեն
ըլլալու է՝ Մագհա։

Ռոստ Մարաց սկզբնական բնակավայրը կը
փնտռէ հարաւային Ռուսաստանի, Սկիւթացւոց
հայրենիքին մէջ։ Երանեան ազգաց գաղթականու-
թեան սկիզբը կը դնէ 15րդ դարուն եւ Մա-
գաիացւոց գաղթականութիւնն այն ազգաց
գաղթականութեանը հետ կը կապէ, որ
10րդ դարուն կէսերը Վուսմուհ եւ անոր հիւսիսային
եւ հիւսիս-արեւելեան կողմերը հաստատուեցան։
Ուրարտեանց եւ Մանեանց յառաջիադացու-
թիւնն ալ կախում ունէր Մարաց շարժումէն։
Ռոստ կը կարծէ թէ Մարք դէպ ի հարաւ եւ
հարաւային արեւելք յառաջանալով՝ Վասպից
ծովուն բոլորաթիւն անցան եւ վերջէն արեւմտեան

կամ հարաւ-արեւմտեան ուղղութիւնն բռնեցին։ Սաղմանասար Բ.ի ատեն Ասորեստանցւոց տեսանելի եղան։ Վերջէն նորանոր ցեղեր ալ եկան, որով Մարք կամաց կամաց զօրացան եւ Պարսուա, Զամուա եւն երկիրներն ողողեցին, այնպէս որ Տիգրաթպիղեսեր Գ.ի եւ Սարգոնի ատեն գրեթէ Ասորեստանցւոց սահմաններուն վրայ հաստատած էին իրենց վրաններն։ Անարիք մասամբ նոր բնակչութեան մէջ կորսուեցան, մասամբ վռնտուեցան։ Ասորեստանցւոց յիշեալ երկու թագաւորներուն ատենը Մարաց աշխարհն էր գրեթէ այն երկիրն, որ արեւմուտքէն Զագրոս լեռներէն, հիւսիսէն՝ Ուրմիոյ լճէն, հարաւէն՝ Ելլիպիէն եւ Ելամէն կը պատի։ Հարեւ-արեւմուտքէն մարական գաւառներու սահմանն էին Նամրի եւ Յասուբեանց եւ Վաշանց երկիրներն։ Դէպ ի հիւսիս-արեւելք Մարաց բնակավայրը կը տարածուէր մինչեւ Էլբորուզ, իսկ գէպ ի հարաւ-արեւելք՝ մինչեւ Պարտուկկա։ Ասորեստանցիք ասանկ կը ներկայացընեն Մարաց երկրին տարածութիւնը։ Ելլիպի երկայն ատեն իր անկախութիւնը թէեւ պահեց, բայց վերջապէս ձուլուեցաւ Մարաստանի հետ։ 2ի կրնար ըսուիլ թէ Ասորեստանցիք մարական այս ընդարձակածաւալ նահանգները նուաճած ըլլան. տեւական ազդեցութիւն մ'ունեցած են բնականաբար Բաբելաստանի, եւ Մարաստանի մօտ գտնուող մարական նահանգներու վրայ միայն։ Հեռուները բնակող Մարաց կախում ունենալն էր՝ հարկ տալ Ասորեստանցւոց բաւականերուն անցած ատենը։ Մարաց երանեան ծագումը, զոր դասականք ալ կ'աւանդեն, կը հաստատուի բեւեռագրութեանց մէջ պահուած անուններով։ Մարք մինչեւ 77 դար՝ բազմաթիւ գաւառներու բաժնուած էին՝ գաւառատէրերու կամ քաղաքատէրերու իշխանութեան տակ։ Թէ որմէ եւ երբ այս թոյլ կապն վերցուելով՝ մարա-

կան միաձոյլ պետութիւնը կազմուեցաւ, վերջնականապէս կարելի չէ որոշել: Պրաշէկ կը կարծէ թէ Վաշտարիտի եւ Մամիտիարշուի ջանից արդիւնքն է որ միաձոյլ պետութիւնը յառաջ բերած է: Այս պետութեան առաջին թագաւորն եղած է Մամիտիարշու:

9. ԵԼԼԻՊԻ (ԵԼԼԻՔԻ):

Ամենահին բեւեռագրութիւնն, որուն մէջ ԵԼԼԻՊԻ անուան կը հանդիպինք, Ռամմանիրարի Գ. ի արձանագրութիւնն է, ուր կը պատմուի Ելլիպիի, Հարհարի, Արադիաշի, Մեսուի, Մադաիի եւ Գիլիլթունդայի նուաճումը: Տիգղաթպիղեսեր Գ. Ելլիպիէ հարկ առաւ՝ հաւանականագոյնս Մարաց դէմ բրած արշաւանքէն դարձած ատեն: Սարգոնի ատեն՝ Ելլիպիի վրայ կ'իշխէր Գալա իշխանը: Ասոր որդիքն էին Նիբէ եւ Իշպարա: Այս երեք անուններն ալ Եուստի երանեան կը համարի. Գալտա = «կրող, պահող (զպետութիւնը)», աւետ. Գեբեթ. Իշպարա = հինգրս. աւետ. Զարի, նորպրս. աւետ. Նիբէի հետ համեմատելու է Նիվիկա անունը (հինգրս. նաիրա = գեղեցիկ): Սարգոն Ելլիպիի Գալտա իշխանին, երբ հինգ դաւառներ հնազանդութիւնն անոր զլացան, այնու օդնեց, որ իր բանակաւ ապստամբած երկիրները նուաճեց: Անհամար բազմութեամբ ձի իբր աւար Ասորեստան տարուեցաւ: Այս գործաւնութիւնը տեղի ունեցաւ Սարգոնի թագաւորութեանը 9-ր տարին: Սարգոն թագաւորութեանն 8-ր տարին ալ Ելլիպի գացած էր: Նմանապէս կը պատմուի թէ Հարհարացիք, երբ Սարգոնի թագաւորութեան 6-ր տարին իրենց կիբաբա իշխանն արտաքսեցին, Ելլիպացիներէն օգնութիւն կը յուսալին, բայց, ինչպէս կ'երեւայ, յուսախաբ եղան: Երբ Գալտա մեռաւ, անոր Նիբէ եւ Իշպարա երկու որդւոցը մէջ գահակալու-

Թեան կռիւ ծագեցաւ. առաջինն ելամացւոց Շուտունահունդի Թագաւորէն օգնութիւն խնդրեց եւ ընդունեցաւ, իսկ իշպարարա Սարգոնին դիմեց, որ եօթն կուսակալ խաւրեց իրենց բանակներովն՝ Ելիպիի վրան: Ելամական բանակը խորտակեցաւ եւ իշպարարա հօրը գահն ելաւ:

Սանհերիբ իր երկրորդ արշաւանքին ատենը՝ Կաշի եւ Յասուրիգալի բաւաճներուն երկրէն իշպարարայի վրան քալեց, որ Ելիպիի գահը բազմած էր: Իշպարարա չսպասեց որ խնդիրը զէնքով որոշուի, այլ ձգեց փախաւ: Ասորեստանցւոց բանակն ամբողջ Ելիպին աւերեց եւ Մարուբիշաի եւ Ակկուգդու իշխանանիստ քաղաքներն եւ շրջակայ 34 փոքր տեղեր նուաճեց: Աւարն էր «ձի, ջորի, էշ, ուղտ, արջաւ եւ անհամար բազմութեամբ տնային անասուն»: Սարգոն Բիտ-Բարուա գաւառն Ելիէն առնլով՝ ուրիշ քանի մը քաղաքներու հետ Հարհարի միացուց: Քիչ մ'ետքն՝ Ելիպին Ասորեստանցւոց թշնամիներուն՝ Ելամացւոց կողմը կը տեսնենք, վասն զի անոնց առաջնորդին տրամագրութեանը տակ զինուոր դրաւ: Այս անգամ Ելամայ դաշնակիցներն էին «Պարսուաշ, Պաշիրու, Ելիպի, Յազան (?), Լագարա, Հարզունու» եւն:

Արձանագրութեանց մէջ իշխանանիստ կոչուող երկու քաղաքներէն հաւանականօրէն նշանաւորագոյնն է Մար-Բիշու, «ամրոց մը՝ բարձր լեռնաժայռի մը վրայ դուրս ցցուած: Երկրորդ իշխանանիստ է Ալի-Գոն:

Նախնաբար Ելիպեան գաւառ մըն էր Բիտ-Բարուա, զոր Սանհերիբ Հարհարի հետ միացուց եւ Ելիշաշն անոր մայրաքաղաքն ըրաւ: Ելիշաշ անունը Կ-Ր-Սիւահէիթայի (= Ամուրն Սանհերիբայ) փոխեց: Ելիշաշ = 'Alinza (Պտղ. Զ, 2, 13): Հաւանօրէն Բիտ-Բարսուայի կը վերաբերէին Սիւի-Գոն եւ Կահահլու մամուր քա-

ղաքները: Բիտ-Բարրուայի Հարհարի հետ միացուելով՝ Սիսիրտու հարհարեան քաղաք եղաւ:

Ելլիպիի դիւքն կարելի է քիչ շատ ճշդել: Հիւսիս-արեւմուտքէն սահմանակիցն էր Հարհար. դէպ ի հիւսիս-արեւելք կը հասնէր մինչեւ Ամբանդա. դէպ ի հարաւ կը հասնէր մինչեւ Ելամ, Պաշիրու, Յազան, Լագարրա, Անգան: Ելլիպիի արեւմտակողմը կը բնակէին Յասուրեանք եւ Վաշշեանք: Ըստ այսմ այսօրեան գաղափարով Ելլիպին կ'իյնայ Պուշտի-Վուհի արեւելակողմը, հիւսիսէն ունի իրեն սահման Վիրինդ, Ռովանսիս քաղաքներն ու Բինդարգաւառը, հարաւ-արեւելքէն՝ Նասարադ եւ Բուրուջիրդ քաղաքները:

Բիտ-Բարրուա կ'իյնայ մերձաւորապէս Կերինդի եւ Արմանշահի միջեւ գտնուող տեղը:

Ելլիպիի սկզբնական բնակչութիւնն անարիական էր, ինչպէս երկրին անունն եւ քանի մը քաղաքանուններ կը ցուցնեն: Մարաց արշաւանքովն հին բնակիչք ազդեցութիւններն կորսնցուցին, թէեւ մեծամասնութիւն կազմողն իրենք եղած պիտի ըլլան: Երկրին տէրերն էին Մալք, որոնցմէ էր եւ տիրող հարստութիւնը:

ՈՒՂՂԵԼԻՔ

Էջ	Գլուխ	Խորհուրդ
117	25	անդիբացատրու թեան արդի բացատրու թեան
118	13	(310) (էջ 12)

**Ուրիշ քանի մը տպագրական վրիպակներ
ինքնին կը հասկըցունին :**

Յ Ա Ն Կ

	42
Յառաջագոյն	Ե
Ա. Նոյեմբերի ըստած երկիրները	1-15
Բ. Վանայ ծովուն արեմոտան ու հարա- արեմոտան խորշերը գործող երկիրներ	16-61
1. Բիտ-Ջամանի, Շուպրիա (Ռուրէ?) Նիւ- դուն, Ուրուժէ	16
2. Կաշիարի եւ Նիքոսու	30
3. Կիրհնու եւ Կուրհն (Կուրտի?)	36
Գ. Վանայ եւ Ուրտիւ լճերու յիշատակ եւ լճերուն նիւստային խորշ գործող երկիրներ 62-125	
1. Ուրարտու, Մուզասիր եւ քանի մը շրջա- կայ գաւառներ	62
2. Մանեան երկիրներ՝ Ման, Ուրշդիշ (Ումիւ- դիշ), Ջիկիրտու, Միսիանդի եւ Բիտ- Դարուկի	93
3. Կիրզան (Գիլզան)	108
4. Միկտիարա, Սունբա (Սումբի), Պադդի (Պաիտերի)	111
5. Հուրուշկիա	113
6. Կիւուրի	118
7. Հարիա, Լիւաւշ, Սարաւշ, Ամմաւշ, Ի- սուա, Դարիա, Կարալու եւ Մալհիս	120
Դ. Վերին Ջաբի եւ Ուրտիւ լճին հարա- արեմոտան խորշերը գործող երկիրներ (Դա-	

«-ի-ն-» «Մ-ը-ի-ն Արդար-ի-նն» «-Մ-ի-ն Մ-ը-ի-ն)	126—217
1. Հարսիչ(ա), Հառան(Հառան), Բուրի- նա(?), Կուլլար, Մուրառառաշ, Սարառաշ	126
2. Մաղ(ա)ամու, Բարհաղի (Բարհաղա), Ջ(II)ամու, Լուլլու (Լուլլու, Լուլ- լուրի)	130
3. Տուլլու	163
4. Մեռու, Գիղիլուհա	165
5. Հարգա. Հարմառ, Սիմրա, Սիբիշ, Ուլ- մանի, Սիմի	167
6. Նամբի կամ Նամբ	170
7. Պարսու (Բարսու), Շուրգա (Շուր- գիւր), Շուրան, Տուրլ (Տուրկիլ), Ան- գիւ (Անգիւ)	174
8. Մադաի (Մառաի, Ամադաի)	182
9. Ելիպի (Ելիբի)	217

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

- Ա. Գաշեմքեարեան Հ. Գրիգորիս վ., Ուսում-
նասիրութիւնք Լեհաստանոց դատաստանագրոյն:
1. Պիշոֆ, Լեհաստանոց հին իրաւունքը: 2. Գոշեք.
իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մեմեկիշեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն
ազնուական զարմին Տիւզեանց. (պատկերազարդ:)
1890: 8° Երես՝ 50: Փր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակովբոս, Ազաթանգեղոս առ
Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրու-
թիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝
ԺԱ+159: Փր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տամի Արեւելեան Հայքի Պուր-
պինա: Թրգւմ. Հ. Գ. վ. Գալէմքեարեան: 1891:
8° Երես՝ 79: Փր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակովբոս վ., Ուսումնասիրու-
թիւնք Ստոյն-Գալիստոնեայ վարուց Աղեքսանդրի:
1892: 8° Երես՝ Դ+272: Փր. 3.—
- Զ. Աշպէր Տըվիէ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի
Փոքր Ասիա: Թրգւմ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1892: 8°
Երես՝ 82: Փր. 1.—
- Ը. Մառ Նիկ., Ամանային ուղեւորութիւնից դէպ ի
Հայս: Թրգւմ. Մոսկովիոս Անտիեան: 1892: 8°
Երես՝ 89: Փր. 1.25
- Ը. Գաբրիէլ Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ: Հոմ. Ա.: Թրգւմ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1893:
8° Երես՝ Ժ+51: Փր. 1

- Թ. Գալէմքեան Է. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հայ տրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: 8° Երես՝ 232: Ֆր. 2.50
- Ժ. Կոմիթի Փր. Կ., Կննութիւնը զրոյց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գրիգորի Վ., Հայք յՈղիսաբեթուպոլիս Դրանսիոյ 1680—1779: (1 գրնկատիւ.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Զննոյց Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէգիկեան: (6 տախտակ 55 պատկ.) 1894: 8° Երես՝ 103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիկի Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ. Հտր. Բ. կամ Եւելուած: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն փոխառեալ բառից: Ա. Հ. Հիւպէման, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէման Կ., Եունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ. Հիւպէման, Հայկական Յատուկ անուանք: 1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Եւսկովրոս Վ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնը: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկղ Դիաղորիոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Դիրք Հնրճուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս Իմաստասէր: 1895: 8° Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Եւսկովրոս Վ., Հայկական աշխատսիրութիւնը հայագէտ Պ. Փէթթէրի, Ի մի ամիս փուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբ: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիգրեան Կ., Սեւ Ժովու ոռոսական եղերքը: 1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գրիգորի Վ., Դրանսիոյ 1680—1779: Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա.

Հայաքաղաքի ի զիր եւ ի պատկերս: 1896: 8°
Երես՝ Թ+352: Փր. 3.60

Ի. Տաշեան Հ. Յակոբյան Վ., «Վարդապետութիւն տաքելոց» անվանեալ անհայտ մատենագիր: Թուղթ Յակոբյան անհայտ եւ անհայտ թաղէի: 1896: 8° Երես՝ Թ+442: Փր. 6.—

ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկեան: 1896: 8° Երես՝ Է+62: Փր. 1.—

ԻԲ. Կարաբիբեկ Ա., Արագած գոյոցը Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիշեան: 1897. 8° էջ ԺԶ+107: Փր. 1.50

ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղութներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, 8° էջ Ը+272: Փր. 4.—

ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8° էջ Ա—Ը+273—522: Փր. 3.—

ԻԵ. Գեղեկ Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմշեան: Յաւելուածք թարգմանչին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8° էջ Ը+130: Փր. 1.50

ԻԶ. Մեմեկիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորուս հեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը: 1898: 8° էջ Է+123: Փր. 1.25

ԻԸ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: 8°, 56 էջ: Փր. 1.—

ԻԸ. Տաշեան Հ. Ե., Անարկ մը հայ նազարութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչու-

- Թեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով):
1898: 8° ԺԱ+202 էջ: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադրաշեան Ե., Փաւստոս Բիւզանդացի եւ
իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու
աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898, 8° 175 էջ:
Ֆր. 2.50
- Լ. Մսէրեան Լ., Հայերէն բարբառախօսութիւն:
Թրգմ. Ի ոռւսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899,
8° Երես՝ Է+26: Ֆր. —.50
- ԼԱ. Բօսեան Հ. Ե., Հայք Ի Ջմիւռնիա եւ Ի շրջա-
կայս: Հատոր Ա. Ջմիւռնիա եւ Հայք. (պատկե-
րազարդ:) 1899: 8° Երես՝ ԺԲ+369: Ֆր. 5.—
- ԼԲ. Բօսեան Հ. Ե., Հայք Ի Ջմիւռնիա եւ Ի շրջա-
կայս: Հատոր Բ. Ջմիւռնիոյ վիճակին զխաւոր
քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899:
8° Երես՝ Ժ+161: Ֆր. 2.50
- ԼԳ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յԵդիսաքե-
թուպոլիս Դրանսիոյմանիոյ. Բ. Հատոր 1780—1825.
(1 զնկատիպ:) 1899: 8° Երես՝ Է+558: Ֆր. 5.—
- ԼԴ. Դազանձեան Ե., Եւդոկիոյ Հայոց գաւառաբար-
քառը: 1899: 8° Երես՝ Է+124: Ֆր. 1.—
- ԼԵ. Կարրիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեծեան-
ներն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
մատ: Թրգմ. Հ. Եակովքոս Վ. Տաշեան: (1 աշխար-
հգրկն տախտակով:) 1899: 8° Երես՝ 48: Ֆր. —.70
- ԼԶ. Տաշեան Հ. Ե., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ,
ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղաածք-
ներ: 1900: 8° Երես՝ ԺԱ+198: Ֆր. 2.50
- ԼԷ. Տաշեան Հ. Ե., Մատենագրական Մանր Ուսում-
նասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է-Ժ. Խիկար
եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յոր-
դորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
Աբգարու եւ Զրիստոսի ըստ նորագիւտ արծանա-
գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեց-
օրեայք: 1901: 8° Երես՝ ԺԲ+388: Ֆր. 4.50
- ԼԸ. Գր. Տէր-Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փաւս-
տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8° Երես
Ը+110: Ֆր. 1.50

- ԼԹ. Վեբեր Դր. Սիմոն, Արարատը Ս. Գրոց մէջ:
Թրգմ. Հ. Բառնարաս Վ. Պիլէգիկճեան: 1901: 8°
Երես՝ Ե+77: Փր. 1.—
- Խ. Սաւառաշահեան Յովսէփ Վ., Ասորեստանեայ
եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
նոցին քաղուածք որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխար-
հին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: 8°
Երես՝ 262: Փր. 4-50
- ԽԱ. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական
դիւցազնական վէպը: 1903: 8° Երես՝ Ը+72: Փր. 1.—
- ԽԲ. Մեմեկիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Արդի լեզուա-
գիտութիւնը: Հատոր Ա.: 1903: 8° Երես՝ Ը+204:
Փր. 3.—
- ԽԳ. Մարկարտ Դր. Ե., Հայ Բղնաշիւք: Թրգմ. Հ.
Թ. Կէտիկեան: 1903: 8° Երես՝ 44: Փր. .75
- ԽԴ. Գեղցեք Հ., Սկզբնաւորութիւնք Բիզանդեան բա-
նակաթեմերու դրութեան (1 աշխարհագրական
տախտակով): Թրգմ. Հ. Գ. Գարսնֆիլեան: 1903:
8° Երես՝ Է+83: Փր. 2.—
- ԽԵ. Կիւրճեան Բ. Վ., Ժողք, Ժողք-Տղութեան
Հոռմ-Վրայ, պատմական եւ տեղագրական ուսում-
նասիրութիւն: (1 աշխարհագրական տախտակով)
1904, 8° Երես՝ Ը+119: Փր. 1.50
- ԽԶ. Կիւրճեան Բ. Վ., Կոլոտ Յովհաննէս Պատ-
րիարք. պատմագրական եւ քանասիրական ուսու-
մնասիրութիւն: 1904: 8° Երես՝ ԺԴ+227: Փր. 3.50
- ԽԷ. Պեդեքսըն Հ., Նպաստ մը հայ. լեզուի պատ-
մութեան: Թարգմ. Հ. Գ. Գարսնֆիլեան: 1904:
8° Երես՝ Ը+87: Փր. 1.25
- ԽԸ. Տեք-Սկրտչեան Գ. Եւ Ամառեան Հ. Ե.,
Քննութիւն եւ համեմատութիւն Եզնկայ նորագիւտ
ձեռագրին: 1904: 8° Երես՝ Է+110: Փր. 1.50
- ԽԹ. Գովրկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յՈղիսաբեթու-
պոլիս Դրանսիոյ մէջ. Բ. Հատոր 1825-1904:
8° Երես՝ Ժ+663: Փր. 7.—
- Ժ. Շտրեք Մ., Հայաստան, Բրդաստան եւ արեւ-
մտեան Պարսկաստան քաղաքական-ասորեստանայ
սեպագրերու համաձայն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկ-
ճեան: 8° Երես՝ Է+222: Փր. 7.—

ጥሐላ ኢ ቅጥ. 3.-

ጥ 3

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

